ISSN: 2078-7111

UNIVERSITETI "FAN S. NOLI"
KORÇË

BULETINI SHKENCOR
SCIENCE BULLETIN

Viti XXIX i botimit, nr. 36, 2024

(Seria e shkencave shoqërore)

BULETINI SHKENCOR
I UNIVERSITETIT “FAN S. NOLI”
(Seria e Shkencave Shoqërore)
Viti XXIX i botimit,
Nr. 36, 2024
(Botim kushtuar figurës së filantropit
Thoma Turtulli)

SCIENTIFIC BULLETIN
(Series in Social Sciences)
Publication Year XXIX,
Nr. 36, 2024
(Dedicated to the figure of the philanthropist
Thoma Turtulli)

Korrik, 2024

BORDI SHKENCOR
Kryetar: Prof. dr. Dhimitri Bello

Anëtarë: Prof. dr. Gjergji Pendavinji
Prof. dr. Ali Jashari
Prof. dr. Robert Damo
Prof. dr. Irena Nikaj
Prof. dr. Lorenc Ekonomi
Prof. as. dr. Ledina Alolli
Prof. as. dr. Sonela Stillo
Prof. as. dr. Jonela Spaho
Prof. as. dr. Gjergji Mero
Prof. Ionel Roventa*, Universiteti i Craiovës, Rumani*
Assoc. Prof. Mihaela Alexandrina Popescu*, Universiteti i Craiovës, Rumani*
Prof. Elena Griva*, University of Western Macedonia*
Ass. Prof. Anastasia Yannakopoulou*, University of Western Macedonia*
Assoc. Prof. Gergana Padareva *– Faculty of philology, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Assoc. Prof. Bilyana Todorova *– Faculty of philology, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Assoc. Prof. Nikolay Atanasov*– Technical faculty, "Neofit Rilski", Blagoevgrad* ***Assoc. Prof. Daniela Tomova*** *– Faculty of pedagogy, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Assoc. Prof. Bilyana Yordanova *– Faculty of philosophy, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Assoc. Prof. Emil Gachev *- Faculty of Mathematics and Natural Sciences, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Prof. dr. Vaska Stancheva-Popkostadinova *- Faculty of Public health, health care and sport, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Assoc. prof. Miglena Simonska-Tsatsova *- Faculty of Public health, health care and sport, "Neofit Rilski", Blagoevgrad*
Prof. Georgios Floudas*, Dean of the Sciences School, University of Ioannina*
Prof. Evangelia Karagianni-Karagiannopoulou, *Dean of Social Sciences School, University of Ioannina*
Prof. Katerina Plakitsi*, Head of the Department of Early Childhood Education of the University of Ioannina.*
Akis Tsonos, PhD *of the University of Ioannina, Archaeologist, Secretary of the I.T.C.C. and Associate Lecturer at the Demokritus University of Thrace, Komotini, Greece.*
Aris Papayiannis, Ma *of the University of Crete, Treasurer of the I.T.C.C. and Archaeologist of the Ephorate of Antiquities of Magnesia (Thessaly).*
Maja Gori, PhD*, Researcher at Istituto di Scienze del Patrimonio Culturale del Consiglio Nazionale delle Ricerche (ISPC – CNR), Italy, and Associate Lecturer at the Institute of Prehistoric Archaeology of the Freie Universität, Berlin, Germany.*
Stavros Oikonomidis, PhD *Adjunct Professor of Greek Archaeology Arcadia University, Glenside, USA The Greek – Albanian Archaeological Expedition at the Tri – National zone of the Prespes*

Silvia Kirova, Assoc. Professor, PhD *Deputy Head, International Economic Relations and Business Department University of National and World Economy, International Economic Relations and Business Dept. Sofia*
Elisabeth Yoneva, Associate Professor*, Vice-Dean in Scientific and Research Activity – Faculty of International Economics and Politics, Department of International Relations, University of National and World Economy, Sofia.*
Prof. dr. Gentian Kostandini*, University of Georgia, USA*
Prof. dr. Elton Mykerezi*, University of Minnesota, USA*
PhD. Roy Alden Adwood, Honorary President & Member of the President's Advisory Board, Evangelia University, Anaheim, CA, USA

KOMISIONI I BOTIMEVE
Kryeredaktor*: Prof. as. dr. Benita Stavre*

Redaktorë*: Phd. Jordan Jorgji*
Prof. as. dr. Rafail Prodani
Dr. Ermiona Braholli
Dr. Eneida Çifligu
Dr. Klaudeta Merollari
Dr. Zhinzela Qyli

Redaktor gjuhësor:
Msc. Eftiona Bylykbashi

PUBLIKUAR NGA
UNIVERSITETI "FAN S. NOLI"
KORÇË
SHËTITORJA
"RILINDASIT" KORÇË,
SHQIPËRI

PUBLISHED BY
UNIVERSITY "FAN S.
NOLI" KORCE
SHETITORJA
"RILINDASIT"
KORCA, ALBANIA

Website: www.unkorce.edu.al

ISSN: 2078-7111

TABELA E PËRMBAJTJES

Ese filozofike "Shpirtdhuruesi" **(**kushtuar figurës së filantropit Thoma Turtulli)……**8**

I- BUJQËSI

Kultivimi dhe efektiviteti ekonomik i Aronia Melanocarpa (Aronia e Zezë) në kushtet klimatiko-tokësore të rajonit të Korçës
Avni SPAHOLLI
Ilir NIÇKO
Eneida ÇIFLIGU
Miron MERSINLLARI. 11

Prodhimi biologjik i bimëve mjekësore-aromatike dhe qëndrueshmëria e fermave bujqësore
Adrian MAHO
Gjergji MERO
Besnik SKËNDERASI
Sulltane AJÇE 23

II- SHKENCA EDUKIMI

Embracing AI in Foreign Language Learning: The University Students' Perspective
Lela IVANOVSKA
Silvana NESHKOVSKA
Milena KASAPOSKA-CHADLOVSKA
Vesna
TRAJKOVSKA.....35

True or False? University Student's Views on 'Fake News' in Primary Education
Menelaos TZIFOPOULOS..... 62

III- SHKENCA GJUHËSORE/ GJUHË E HUAJ

Vështrim historik mbi fjalëzën 'Një' në gramatologjinë shqipe
Hysnie HAXHILLARI (HYSKA)..... 75

Një qasje diakronike rreth togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze
Suela KOÇA 91

IV- HISTORI/ TRASHËGIMI KULTURORE
World Heritage Site of Butrint, Albania: Tourists' Perceptions and Management
Edlira MENKSHI
Ermira JASHIKU 108

Valorising Historical Archives for the Tourist Promotion of a Territory. A Field Research Between Albania and Italy
Idamaria FUSCO
Olga LO PRESTI
Geltrude MACRÌ
Metin VENXHA 122

Ballkani nga Lufta e Parë Ballkanike në fund të luftës greko-turke (1912-1922)
Orjon AGO
Metin VENXHA 138

SHPIRTDHURUESI

Ardian MATKA
Fakulteti i Shkencave Natyrore dhe Shkencave Humane
Universiteti "Fan S. Noli"

Dedikuar figurës së filantropit korçar Thoma Turtulli!
"Shpirtdhuruesi"

Zigmunt Bauman, në veprën e tij ***"Moderniteti i lëngët"***, në problematikat që trajton, midis të tjerave kur flet për qytetin, i referohet ***George Hazeldon***, një arkitekt britanik, i cili jeton në Afrikën e Jugut. Si profesionist që është, ai ka një ëndërr, të ndërtojë një qytet që nuk ngjason me qytetet e zakonshme, një qytet sipas përmasës së individëve, të cilët dëshirojnë të menaxhojnë dhe monitorojnë bashkësinë në të cilën jetojnë.

Edhe qyteti ynë, Korça, me të cilin krenohet padyshim çdo shqiptar, brenda dhe jashtë vendit, ka historinë dhe evolucionin e saj të zhvillimit ndër shekuj.

Në këtë linjë ndryshimi dhe zhvillimi të pandërprerë, në përputhje me qëllimin dhe organizimin e aktivitetit të sotëm, do të përpiqem të shkëput, sjell para jush dhe trajtoj një moment shumë të rëndësishëm, por të lënë në harresë, me qëllim ose jo (këtë nuk di ta them, por e konstatoj), veprimtarinë e një njeriu me ***"zemër të madhe"***, siç shpreheshin bashkëqytetarët e tij: ***"Sa Korça"***, ***Z. Thoma Turtulli***.

Qyteti është një bashkësi njerëzish, të cilët karakterizohen nga marrëdhënie të ngushta, të ndërsjellta midis tyre, por edhe që bashkëpunojnë me njëri-tjetrin në dy lloj ***hapësirash urbane: hapësira publike dhe hapësira qytetare***, kjo sipas studiuesit ***Klod Levi Stross***.

Nga ana tjetër, jeta urbane sipas ***Richard Sennet***, kërkon një lloj tharmi të veçantë, një tërësi aftësish dhe vlerash, të cilat mbrojnë njerëzit nga njëri-tjetri dhe lejojnë t'i gëzohen pranisë së njëri-tjetrit pa i bezdisur.

Nga sa mësojmë kur lexojmë jetën e ***Z. Thoma Turtulli***, ai që në moshë të vogël i njohu të dyja këto hapësira të qytetit, atë publike, ***Tregun***, ku punonte si ndihmës i të atit dhe atë qytetare si banor i Korçës ku jetoi dhe kontribuoi. Qytetaria, ashtu gjuha nuk mund të jetë private, përpara se të bëhet art, ajo është tipar i mjedisit shoqëror.

Thomai 12-vjeçar ra në sy të të atit në shitjen e mallrave ushqimore dhe sendeve të tjera. ***"Ishte kaq i shpejtë sa nuk i dukeshin***

duart, kishte një buzëqeshje të çiltër dhe çuditërisht shumë i dashur. Gati pa shënuar asgjë me laps, ishte i gatshëm të thoshte në çast sesa kushtonin mallrat e blerë. Nëse llogarinë e kishte bërë gabim dhe blerësit i kishte mbajtur qoftë edhe një qindarkë më shumë, ai trishtohej i gjithi, sepse porosia e babait të tij kishte qënë*: *"Me njerëzit duhet të jesh i drejtë biri im"".

Rusoi, ky filozof i madh francez, në lidhje me marrëdhëniet midis njerëzve pyeste: Ç'mund t'i karakterizojë marrëdhëniet ndërnjerëzore? – ***Mëshira***, ajo më shtyn spontanisht drejt tjetrit, që të bëhem fli për të mirën e tij. Ndërkohë ***autorë të tjerë*** e shohin këtë zgjidhje të Rusoit si një ***llogari hipokrite***, sepse mëshira është shpesh një ndjenjë për të këqijat tona tek të këqijat e të tjerëve, një parashikim i shkathët i fatkeqësisë ku ne mund të biem.

Falë kësaj ndershmërie që i karakterizonte si familje dhe fis, tregëtia u zgjerua përtej kufijve të Korçës dhe Shqipërisë. ***"Të bësh tregëti me Thomain është mbarësi"*** – shpreheshin tregëtarët e asaj kohe.

Por Ai ishte edhe banor i Korçës, edhe individ i hapësirës së dytë, asaj qytetare, edhe qytetar i imazhit të qytetit sipas përmasës së individëve që dëshirojnë të menaxhojnë bashkësinë dhe qytetin ku jetojnë dhe si i tillë filloi ta shqetësojë një problematikë e tillë:

A mundemi ne ta bëjmë Korçën vetë?

A duhet të jemi të gjithë bashkë dhe të ndihmojmë njëri-tjetrin?

Sartri, gjatë refleksioneve të veta filozofike mbi "***Tjetrin***", kishte theksuar rëndësinë e ***Tjetrit*** si një ndërmjetës i domosdoshëm midis ***Unit*** dhe ***Vetvetes***. Portat e shpirtmadhësisë së Tij tashmë ishin hapur. Dhe Atë drejt tjetrit nuk e shtyu mëshira e Rusoit, por parimi i dhurimit, parimi për të dhuruar. Nëse i jep lëmoshë një lypësi, këtë e bën për parim, apo për faktin që nesër kur të jesh në pozitat e tij, të ta kthejnë?

Shumë shpejt së bashku me të shoqen ***Athinanë***, u kujdesën për ***Jetimoren*** e mbetur pa drejtues, vendosën të ngrejnë një Jetimore të re. ***"Paraja nuk të bën të lumtur, i lumtur mund të jesh vetëm për aq kohë sa përpiqesh t'i bësh të tjerët të lumtur"***.

Tashmë fillon ta shohë Korçën me sy tjetër. Njerëzitveçanarisht të rinjtë duhet të ndryshonin veprimtaritë e tyre të jetesës. I lindi ideja e Kinemasë, ku të rinjtë të kishin ç'të mësonin prej filmave.

Nga ana tjetër, këshillat e tij për brezin e ri ishin kuptimplotë: ***"Përse e vrisni kohën kot more djem dhe nuk merreni me libra? Do t'u ngre një Bibliotekë të bukur ku të gjithë të shkojnë të lexojnë"***.

Ndonëse vetë nuk e pati luksin e studimeve, e kishte kuptuar qartë tezën sokratike: ***"Të gjitha të këqijat na vijnë nga padituria"*** dhe atë karteziane: ***"Dija është forcë"***. Në këtë aspekt shërbeu ndërtimi i ***Liceut***.

Parimi për të dhuruar dhe jo mëshira e dhurimit, kjo moto e bashkëshortëve Turtulli duket qartë edhe tek ideja tjetër gjeniale e ndërtimit të një ***Spitali*** me 3 kate të pajisur edhe me ngrohje me pajisje nga më modernet e kohës. Të gjthë të sëmurët u lutën në Kishën e Shën Marisë për shëndetin e Tij, Bashkia nxitoi të garantojë truallin, Parlamenti i asaj kohe mbajti fjalime për të, kurse të gjithë njerëzit e qytetit shpreheshin: ***"Bashkëshortët Turtulli kanë një zemër të madhe sa vetë Korça"***.

Në përfundim: Ai dhuroi shpirtin e pavdekshëm dhe jo materien që transformohet pandërprerë. Shpirti ngelet!

A nuk është shpirti i tij në secilën prej materieve të dhuruara?

A nuk ndodhet ai në secilin prej nesh që edukohet, studion dhe punon në këtë godinë?

A nuk ndodhet ai në çdo raft e libër, siç thotë i madhi Dritëro, të Bibliotekës? Për ta mbyllur, po sjell para JUSH tri thënie të filozofit antik kinez **Lao Tzu:**

Mirësia te fjalët sjell besim!

Mirësia te mendimet sjell thellësi!

Mirësia duke dhënë krijon dashuri!

I- BUJQËSI

KULTIVIMI DHE EFEKTIVITETI EKONOMIK I ARONIA MELANOCARPA (ARONIA E ZEZË) NË KUSHTET KLIMATIKO - TOKËSORE TË RAJONIT TË KORÇËS

Avni SPAHOLLI
Ilir NIÇKO
Eneida ÇIFLIGU
Fakulteti i Bujqësisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Miron MERSINLLARI
Fermer, Njësia Administrative Libonik, Fshati Libonik

Përmbledhje
Aronia është një nga superushqimet më të kërkuara në Evropë dhe në mbarë botën. Për shkak të kërkesës së konsumatorit për ushqime funksionale, kultivimi i aronias po rritet vazhdimisht. Vitet e fundit në vendin tonë është rritur interesi për aronian, arsyeja janë vetitë unike të frutave të saj, të cilat janë lëndë e parë e shkëlqyer për përpunim dhe klasifikohen si bimë mjekësore për përbërjen e tyre kimike. Në vendin tonë dhe në veçanti në Rajonin e Korçës aronia nuk njihet plotësisht dhe kultivohet në sipërfaqe shumë të kufizuar. Prova fushore u realizua në fushën e Maliqit me synim që të jepet një alternativë ndryshe dhe më efektive fermerëve të kësaj zone dhe më gjerë. Studimi kishte si qëllim të vlerësonte kultivimin e aronias së zezë në kushtet klimatiko tokësore të rajonit, të vlerësonte efektivitetin ekonomik të saj krahasuar me kulturat e tjera tradicionale që mbillen në këtë rajon, të rekomandojë zgjerimin e sipërfaqeve të mbjella me Aronia dhe modalitetet e tjera që lidhen me prodhimin dhe tregun e saj, bazuar në rezultatet e studimit. Në studimin fushor të aronias u përdorën fidanë 2 vjeçarë nga kultivari "Nero". Rezultatet e studimit treguan se kultura ka një përputhshmëri të plotë me kushteve klimatiko – tokësore të zonës ku u krye studimi dhe efektiviteti ekonomik ishte dukshëm më i lartë krahasuar me kultura te tjera.

Fjalë kyçe: *Studim, prodhim, superushqim, frutikulturë alternative, bujqësi, ushqime funksionale.*

CULTIVATION AND ECONOMIC EFFECTIVENESS OF ARONIA MELANOCARPA (BLACK CHOKEBERRY) IN THE CLIMATIC CONDITIONS OF THE KORÇË REGION

Abstract

Chokeberry is one of the most sought-after superfoods in Europe and around the world. Due to consumer demand for functional foods, chokeberry cultivation is constantly increasing. In recent years, the interest in chokeberry has increased in our country, the reason being the unique properties of its fruits, which are an excellent raw material for processing and are classified as medicinal plants for their chemical composition. Based on authentic data and literature sources, as well as the fact that in our country and in particular in the Korça region, chokeberry is not fully known and has not been cultivated, we carried out field experiments in the Maliqi field with the aim of giving to the farmers a different and better alternative, efficient to the farmers of this area and beyond. The aim of the study was to evaluate the cultivation of chokeberry in the climate and land conditions of the region, to evaluate its economic effectiveness compared to other traditional crops that are planted in this region, to recommend the expansion of the areas planted with chokeberry and other modalities related to its production and market, based on the results of the study. 2-year-old seedlings from the cultivar "Nero" were used in the field study of aronia. The results of the study showed that there is a complete compatibility with the climate-land conditions of the area where the study was conducted and the economic effectiveness was significantly higher compared to other cultures.

Keywords: *Study,, production, superfood, alternative fruticulture, agriculture, functional foods*.

1. HYRJE

Zbatimi i reformave në bujqësi dhe privatizimi i tokës me ligjin 7501 ishin të një rëndësie të veçantë për përballimin e situatës emergjente të ushqimit, në radhë të parë të popullsisë fshatare (Manoku Y. 2009). Fermerët, tashmë privatë dhe pa një alternativë tjetër për të jetuar, iu kthyen punëve në bujqësi. Aktualisht bujqësia shqiptare e reformuar përballet me sfida jo vetëm për shtimin e prodhimit në tërësi, por edhe në përballimin e presionit që rezulton nga integrimi dhe globalizmi i ekonomisë (Manoku Y., 2009). Për një kohë të gjatë fermerët kanë qenë të pa orientuar se çfarë do të kultivojnë në tokat e tyre. Në shumicën e rasteve ia kanë lënë rastësisë. Nevoja për një jetë më të mirë

i detyroi njerëzit që të emigronin jashtë vendit duke sjellë eksperienca të ndryshme në sektorin e bujqësisë. Gërshetimi i kapitalit me eksperiencën dhe dëshira për të ndërtuar jetën familjare në vendin e vet, bëri që shumë fermerë të guxojnë të investojnë në tokat e tyre. Studimi i paraqitur është një rast i tillë. Studimi paraqet kultivimin dhe efektivitetin ekonomik të aronias në kushtet klimatiko - tokësore të rajonit të Korçës, (rasti Fusha Maliq). Aronia e zezë (*Aronia melanocarpa* (Michx.) Ell.) është një shkurre gjetherënëse. Ajo kultivohet kryesisht në veri-lindje të Shteteve të Bashkuara dhe Kanada, por më shumë edhe në Rusi dhe Evropën Lindore (Gurčík Ľ, etj., 2023.). Aronia është një nga superushqimet më të kërkuara në Evropë dhe në mbarë botën. Fruti i Aronias është dëshmuar se është një nga antioksidantët më të fuqishëm të natyrës, i pasur me lëndë ushqyese dhe vitamina, duke ofruar përfitime të jashtëzakonshme për ata që duan të përmirësojnë shëndetin e tyre nëpërmjet zakoneve të ushqyerit të shëndetshëm. Aronia është bërë kohët e fundit një nga frutat më të njohura dhe të përdorura gjerësisht, dhe ka studime të shumta që merren me studimin e përbërjes së tyre kimike dhe aktiviteteve biologjike (Zdunic, G., etj., 2020). Nga analizimi i vlerave të frutit të aronias, janë përcaktuar; vlerat e pH-it, përmbajtja e glukozës, fruktozës, acidet organike, mineralet dhe vitaminat. Vlerat e pH-it luhaten nga 3.3–3.7; glukoza 41 g/l; fruktoz 40 g/l; acidi malik 13.1 g/kg; acidi citrik 2.1 g/kg; mineralet si kaliumi 2850 mg/l; kalciumi 322mg/l; magnezi 162 mg/l; hekuri 9.3 mg/l; zinku 1.47 mg/l. Vitamina $B_1$180 mg/kg, B_2 200 mg/kg, B_6 280 mg/kg, vitamina C 137 mg/kg, acidi pantotenik (B_5) 2790 mg/kg (Lupascu N., etj, 2016).

Për shkak të kërkesës së konsumatorit për ushqime funksionale, kultivimi i aronias po rritet vazhdimisht, për shembull, Polonia, e cila është prodhuesi më i madh në botë, rriti prodhimin e saj nga 38,000 në 58,000 tonë nga 2004 në 2013 (Platonova E. Y., etj., 2021). Pjesa më e madhe e prodhimit të aronias në botë është e bazuar në Poloni. Në vitin 2008 prodhimi polak ishte 35-40,000 tonë, ose 90% e prodhimit botëror. Nga kjo, 90% përdoret në formë lëngu për eksport në SHBA dhe vende të tjera. Vetë Polonia përdor 10% të frutave të mbetur (Makarenko V., 2008). Vitet e fundit është rritur interesi për aronian, arsyeja janë vetitë unike të frutave të saj, të cilat janë lëndë e parë e shkëlqyeshme për përpunim dhe klasifikohen si bimë mjekësore për përbërjen e tyre kimike (Q.T.T.B Vlorë, 2018). Në Kosovë aronia filloi

të kultivohet në vitin 2012 (Hoxha H., 2020), ndërsa në Shqipëri aronia ka filluar të kultivohet për herë të parë nga fermerët e Divjakës në vitin 2013. Aronia është pak e njohur dhe kultivohet nga fermerët në sipërfaqe të vogla për të rregulluar ekonominë familjare. Studimet shkencore rreth aronias kanë filluar nga Qendra e Transferimit të Teknologjive Vlorë (Q.T.T.B Vlorë, 2018). Në rajonin e Korçës është studimi i parë i plotë dhe kishte si synim të vlerësonte kultivimin në kushtet klimatiko tokësore të Rajonit të aronias së zezë, të vlerësojë efektivitetin ekonomik të saj krahasuar me kulturat e tjera tradicionale që mbillen në këtë rajon, të shërbejë si një alternativë e re për fermerët për rritjen e sipërfaqeve të mbjella me aronia bazuar në rezultatet e studimit.

1.1. Karakteristikat botanike dhe rëndësia e kultivimit të aronias

Aronia e zezë (*Aronia melanocarpa* Michx. Ell.) është një kaçubë gjetherënëse me origjinë nga Amerika e Veriut, e klasifikuar botanikisht si pjesë e familjes Rosaceae. Bima e aronias rritet 1.2 deri në 2.4 m duke prodhuar lule të bukura të bardha dhe fruta me ngjyrë blu-blu me shije të athët dhe aromatike (Dragomir D., etj. 2022.). Për shkak të ngjyrës së bukur të gjetheve në vjeshtë dhe tufave të zeza të fryteve, bima është kultivuar për dekorim të kopshteve dhe parqeve. Përveç qëllimeve dekorative, ka edhe plantacione industriale të aronias, sepse frutat janë të ngrënshëm, dhe kanë përmbajtje të lartë të antioksidantëve rreth 15 herë më shumë se boronica (Lupascu N., etj. 2016.). Në fillim të shekullit XX, Ivan Michurin, botanisti i famshëm rus, vëmendjen e përqendroi te vlerat praktike të aronias. Ky ishte tentimi fillestar për përdorimin si fryt. Rritja e interesimit për kultivimin e aronias është për shkak të vetive të jashtëzakonshme të frytit (Hoxha H., 2020). Aronia është konsideruar si ‘superushqimi’ më i ri. Hulumtimet mjekësore kanë dokumentuar shumë përfitime shëndetësore të frutave të aronias. Shumica e efekteve të frutave të aronias janë për shkak të aktivitetit të tyre të lartë antioksidues. Frutat e aronias kryesojnë listën e më shumë se 100 ushqimeve që janë testuar shkencërisht për kapacitetin antioksidues (Zhang Y., etj. 2021). Antioksidantët reduktojnë dëmtimin oksidativ të qelizave njerëzore që mund të çojnë në kancer, sëmundje të zemrës, diabet, hipertension, hiperkolesterolemi. Aronia e zezë mund të përdoret në trajtimin dhe parandalimin e sëmundjeve të shumta (Zielińska M., etj. 2023). Aronia

është frut i ri ku përveç përdorimit në mjekësi (si ilaç), është bërë pjesë e ushqimit të shëndetshëm të kategorisë së parë në ditët e sotme (Hoxha H., 2020). Aktualisht fruti i aronias për shkak të fenoleve antioksidante, kërkohet në tregun botëror si një produkt dietik cilësor, i mirëpritur në ushqimin e përditshëm për forcimin e organizmit dhe promovimin e një stili jetese të shëndetshëm (Lupascu N., etj., 2016). Me rënien e mitit njerëzor mbi agrokiminë dhe përmirësimin sintetik të natyrës, bota po i kthehet ushqimit natyror dhe mjekësisë natyrore. Fruti i aronias (*Aronia melanocarpa* Michx. Ell.) duket se është një pikë referimi në këtë rrugë të kthimit për shkak të aftësisë së tyre unike për të kombinuar cilësitë e ushqimit të shëndetshëm dhe një agjenti terapeutik që mund të përshkruhet për shumë sëmundje të zakonshme të epokës sonë (Raţi I. V., etj., 2016). Për shkak të këtyre karakteristikave, aronia është bërë një specie shumë e kërkuar për kultivim në sistemin organik. Kërkesa për produktet organike po rriten dhe bujqësia organike shërben si burim të ardhurash për popullsinë në fshat (Dragomir D., 2022.). Studimet e fundit të realizuara sipas literaturës (Gurčík L., etj., 2023.) tregojnë se rritja e aronias së zezë është ekonomikisht më efikase në krahasim me kulturat konvencionale të kultivuara në një zonë prodhimi misri (gruri, misri dhe elbi) pavarësisht shpenzimeve të konsiderueshme për investime gjatë tre viteve të para të jetës së plantacionit. Zgjedhja më ekonomike për një subjekt biznesi është përpunimi i frutave të *Aronia melanocarpa* në formën e lëngjeve të frutave në krahasim me alternativën e shitjes së frutave të freskëta (Gurčík L., etj., 2023). Aronia futet në grupin e frutave alternativë të klasifikuar si "Frutikultura Alternative", krahas bimëve të tjera si boronica, mjedra etj. Si domosdoshmëri paraqitet sensibilizimi i popullatës shqiptare për vlerat ushqyese e mjekësore të përdorimit të frutave alternative, si dhe i fermerëve për kultivimin e tyre me përfitim jo vetëm nga përdorimi në tregun e brendshëm, por me përparësi në tregun evropian dhe global (Q.T.T.B –Vlorë, 2016.).

1.2. Kërkesat e aronias ndaj faktorëve ekologjike

Aronia përshtatet lehtësisht në kushte të ndryshme mjedisore dhe ka nevojë për ndriçim të mirë për të prodhuar rregullisht. Kërkesa vjetore për ujë për kultivimin e aronias janë 500-600 mm shi, por aronia është mjaft tolerante ndaj mungesës së lagështisë dhe lagështisë së tepruar. Për arsye të strukturës së rrënjëve të saj, aronia rritet mirë në toka me

ujëra nëntokësore të nivelit të ulët dhe të nivelit të lartë. Aronia jep prodhim të mirë në toka të pasura, argjilo-ranore, të ajrosura dhe me kapacitet të mjaftueshëm ujëmbajtës. Tokat gurishtore, me përmbajte të lartë zhavorri dhe tokat kënetore ose të kripura, janë pak të përdorshme. Aronia në përgjithësi, nuk rekomandohet të rritet së bashku me pemë apo shkurre të tjera frutore (Q.T.T.B Vlorë. 2018).

1.3. Kushtet klimatike të zonës së studimit

Klima është rezultantja e të gjitha situatave të motit dhe përbën gjendjen mesatare të atmosferës në një vend të caktuar. Klima e Shqipërisë, gjatë viteve të fundit, ka ndikime të klimës subtropikale, pra klimë më e ngrohtë. Dimrat janë më të ngrohtë dhe më të shkurtër, ndërsa stina e verës është më e gjatë dhe me temperatura më të larta. Temperatura mesatare vjetore në vitin e fundit ka shënuar rritje prej $+1.8^0$C. Sasia vjetore e reshjeve në formë dëbore dhe shiu, në dy dekadat e fundit, ka pësuar rënie prej rreth 20%. Ajo çfarë vihet re është se sasia e reshjeve që duhet të shpërndahej në harkun kohor të një muaji, tani na rezulton që bie në 4-5 ditë dhe ka intensitet të shtuar. Fusha ku u ngrit eksperimenti ndodhet në pjesën perëndimore të fushës së Maliqit dhe përfshihet në zonën e studimit të kushteve klimatike të stacionit Meterologjik Sheqeras. Rajoni i Korçës karakterizohet nga një klimë pjesërisht mesdhetare malore dhe pjesërisht kontinentale, me dimër të ftohtë dhe verë të nxehtë e të thatë. Temperatura mesatare vjetore arrin deri në 10.6ºC. Muaji më i ftohtë është janari dhe muaji më i nxehtë është gushti. Muaji më i lagësht është nëntori me reshje shiu mesatarisht 104 mm ndërsa sasia mesatare vjetore e reshjeve arrin në 720 mm (IGJEO, 2021/2022). Zona e studimit karakterizohet kryesisht nga erëra lokale si Era Veriore (vjen nga gryka e Çërravës) dhe Era Cangonjare, (vjen nga gryka e Cangonjit), era jug-perëndimore etj. Ngricat dhe numri i ditëve me ngrica ishin të pakta dhe jo të ashpra kryesisht në zonën kodrinoro-malore. Kështu, ditët me ngrica (temperature më të ulta se 0^0C) në stacioni Sheqeras për muajin dhjetor 2022 ishin 8 ditë (IGJEO, 2021/2022). Rrezatimi diellor si burimi kryesor i energjisë dhe i nevojshëm për proceset fotosintetike paraqitet nëpërmjet vlerave të treguesit përkatës të orëve me diell. Në zonën e Korçës ka 2,309 orë me diell ndërsa në Sheqeras 2,390 orë. Në vitet e fundit në këtë hapësirë ky tregues rezulton të ketë pësuar një rritje me rreth +5%, që do të thotë se dhe vlerat e rrezatimit aktiv fotosintetik

(RAF) për proceset fotosintetike janë përmirësuar. Fusha e Korçës karakterizohet me një vlerë vjetore të rrezatimit diellor që arrin në vlerat 1600÷1700 W/m^2 /vit, ndërkohë që me ngritjen në lartësi shënohet një ulje deri në vlerat 1500÷1550 W/m^2 /vit. Rrezatimi aktiv fotosintetik (RAF) është një tregues i rëndësishëm në vlerësimin e agroklimës nga pikëpamja e potencialit që ajo ofron për proceset fotosintetike të bimëve në tërësi dhe po ashtu dhe për drufrutorët dhe vreshtarinë (Zorba P, etj 2021). Ngrohja globale ka dhënë efektet e saj edhe në këtë zonë. Kjo vihet re në tiparet e klimës kontinentale në dimër apo verë, të cilat sa vijnë dhe bëhen më dominuese. Dëbora shfaqet vetëm me stuhi 2-3 ditore duke shtruar por shumë shpesh kjo shtresë e bardhë zhduket pa ngrirë ende. Kjo vjen si pasojë e rritjes së menjëhershme të temperaturave të ajrit dhe njëkohësisht, e prezencës së reshjeve të shiut me intensitet të lartë.

2. MATERIALI DHE METODA

Prova eksperimentale fushore është mënyra e vetme që tregon nëse një bimë apo kultivar i saj mund apo jo të kultivohet në një zonë të caktuar dhe nëse është apo jo me efektivitet ekonomik. Për studimin në fjalë, prova fushore u ngrit në fshatin Libonik, njësia administrative Libonik, bashkia Maliq. Periudha e studimit ishte nga viti 2021-2023. Toka ku u ngrit eksperimenti ishte e tipit livadhore e kafenjtë (Luvisole), e kulluar mirë, me teksturë të mesme, mesatarisht e pasur me lëndë organike dhe fosfor, e pasur në potas dhe e mesme në azot dhe me pH 6.7. Parabima ishte patate dhe perime. Para mbjelljes tokës iu bë punimi i thellë dhe frezimi.

Figura nr 1: Fusha eksperimentale Libonik.
Experimental field in Libonik

Bimët u mbollën me largësi midis rreshtave prej 2.7 m dhe largësia bima nga bima 1.7 m, duke siguruar rreth 2178 bimë/ha. Mbjellja u realizua në gropa me përmasa 40 x 40 x 40 cm. U përdor rreth 50 kv/ha pleh organik dhe 550 kg/ha superfosfat duke e hedhur në gropë para mbjelljes. Fidanët e aronias për mbjellje ishin homogjenë, 2-vjeçarë të zhvilluara mirë dhe të shëndetshëm. Pas mbjelljes së fidanit toka u ngjesh mirë për të siguruar kontaktin e duhur të tokës me sistemin rrënjor. Mbjellja u bë në fund të shkurtit 2021 me kultivarin "Nero", blerë në Hungari. Sipërfaqja e fushës së mbjellë ishte 4500 m^2. Pas mbjelljes u instalua sistemi i ujitjes me pika për të garantuar ujitjen dhe siguruar lagështinë optimale në tokë. Më tej u tregua kujdesi i duhur për të siguruar zënien e fidanëve e cila u realizua 100 %. Toka në rreshta, në një gjerësi rreth 2 m dhe midis bimëve, u mbajt pothuajse e pastër nga barërat e këqija. Gjatë vegjetacionit u përdor vetëm pleh azotik, në formë nitrat amoni. Plehrimi u realizua në vitin e dytë dhe të tretë pas mbjelljes në dy duar, duke filluar nga mesi i muajit maj dhe plehërimi i fundit u bë në muajin qershor. U përdor vitin e tretë 350 kg/ha dhe vitin e katërt 450 kg/ha. Gjatë periudhës të kultivimit të aronias nuk kemi pasur probleme me sëmundjet dhe dëmtuesit sepse aronia është pothuajse imune në këtë aspekt. Frutat e aronias kanë nevojë afërsisht tre muaj për të arritur pjekurinë. Frutat u volën kur morën ngjyrën karakteristike të zezë. Vjelja e aronias u bë me dorë dhe me kujdes që frutat të mos plasariten. Frutat e vjelë u vendosen në arka plastike dhe u transportuan me kujdes, megjithëse aronia i reziston transportit.

3. REZULTATE DHE DISKUTIMI I TYRE

Bima filloi të japë prodhim me fruta të pakta që në vitin e parë pas mbjelljes, në vitin e dytë pas mbjelljes prodhimi mesatar varioi nga 0,2-0,3 kg/bimë, dhe në vitin e tretë pas mbjelljes prodhimi ishte 2-3 kg/bimë. Vjelja filloi në fund të gushtit dhe gjatë muajit shtator. Fruti i aronias u shit i njomë, menjëherë pas vjeljes dhe si frut i thatë. Çmimi mesatar i shitjes ka variuar nga 500 lekë/kg fruti i njomë dhe 1700 lekë/kg frut i thatë. Raporti i frutit të thatë me frutin e njomë është mesatarisht 1/3 dhe kjo lidhet me afatin e vjeljes. Tharja e frutave të aronias u bë në kushte natyrale ku 3-5 ditët e para u lanë në diell dhe më pas në hije. Shpenzimet për periudhën e studimit të aronia melanokarpa jepen në tabelën nr.1

Tabela nr.1. Shpenzimet totale për pemishten e Aronias së zezë gjatë viteve të studimit 2021-2023.

Total expenses for the orchard of Black Aronia during 2021-2023 years of study.

Shpenzimet e ngritjes së pemishtes së Aronias për 1 ha					
Nr.	**Emërtimi**	**Njësia**	**Sasia**	**Çmimi lekë**	**Vlera në lekë**
1	Analizat e tokës	copë	1	3690	3690
2	Punimi i thellë i tokës	ha	1	30000	30000
3	Frezim	ha	1	15000	15000
4	Fidanë	copë	2178	366	797148
5	Shtylla betoni për rrethim të pemishtes.	copë	150	270	40500
6	Rrjetë teli me lartësi 1.5 m	ml	450	190	85500
7	Shpim pusi për ujë	ml	30	3000	90000
8	Pompë uji zhytëse	cpoë		31000	
9	Thithës uji me benzinë	copë	1	25000	25000
10	Tubë plastikë ujitje pikë-pikë (diametër 25 mm)	ml	4000	27	108000
11	Ventila (diametër 25 mm)	copë	40	1200	48000
12	Mbyllëse (diametër 25 mm)	copë	40	180	4800
	Piketimi	ha	1	5000	5000
14	Hapje gropa	copë	2178	50	108900
15	Mbjellje fidani	copë	2178	30	38340
16	Pleh organik	kg	4356	2.5	10890

17	Pleh fosforik	kg	545	23	12535
18	Ujitje	ha	1	15000	15000
Totali i shpenzimeve viti i parë					**1438703**
	Punimi tokës brenda rreshtit	ha	1	25000	25000
	Ujitje	ha	1	15000	15000
	Korrje e barit midis rreshtave	ha	1	10000	10000
Totali i shpenzimeve viti i dytë					**50000**
	Punimi tokës brenda rreshtit	ha	1	25000	25000
	Ujitje	ha	1	15000	15000
	Korrje e barit midis rreshtave	ha	1	10000	10000
	Plehrimi azotik	Kg	327	48	15696
	Vjelje	ha	1	20000	20000
	Transporti	kv	4.40	500	2200
Totali i shpenzimeve viti i tretë.					**87896**
	Punimi tokës brenda rreshtit	ha	1	25000	25000
	Ujitje	ha	1	15000	15000
	Korrje e barit midis rreshtave	ha	1	10000	10000
	Plehrimi azotik	Kg	435	48	20880
	Vjelje	ha	1	160000	160000
	Transporti	kv	44	500	22000
	Tharje	kg	4400	10	44000
Totali i shpenzimeve në vitin e katërt.					**296880**
Shpenzimet e përgjithëshme					**1873490**

Shpenzimet fillestare (viti i parë) ishin 1438703 lekë/ha. Shpenzimet e përgjithshme ishin 1873490 lekë. Ky shpenzim u shlye me shitjen e prodhimit të vitit të tretë pas mbjelljes. Për periudhën e shfrytëzimit pas vitit të tretë shpenzimet janë minimale. Ato varjojnë sa shpenzimet e vitit të katërt 296880 lekë/ha duke shtuar dhe procesin e krasitjes në vlerën 25000 lekë/ha që synon heqjen e degëve të dobëta, të dëmtuara, pjesët e vjetra për një ajrim dhe ndriçim të mire të bimëve në rreshta. Në total shpenzimet pas vitit të katërt shkojnë deri 321880 lekë/ha. Kostoja e 1 kg aronia shkon deri 59 lekë/kg dhe fitimi 441 lekë/kg. Efektiviteti ekonomik i kultivimit të *Aronia melanocarpa* i krakasuar me kulturat tradicionale (grurë, misër, patate, qepë, mollë me kultivim ekstensiv dhe intensiv) për zonën e studimit rezulton si në tabelën 2.

Tabela nr.2. Efektiviteti ekonomik i aronia melanocarpa (Aronia zezë) krahasuar me kulturat e kultivuara tradicionalisht në zonën e studimit. Economic efectivity of Aronia melanocarpa, compared to traditioanally cultivated plants in study zone.

Nr	Kulturat	Rendimenti mesatar kv/ha	Çmimi mesatar l/kg	Kosto në l/kg	Fitimi neto l/kg	Të ardhurat mesatare në l/ha	% krahasuar me aronian
1	**Aroni e zezë**	**54.45**	**500**	**59**	**441**	**2401245**	**100**
2	Grurë	50.0	30	23	7	35000	1.45
3	Misër	70.0	25	23.5	1.5	10500	0.44
4	Qepa	500	35	18	13	650000	27.00
5	Patate	350	35	22	13	455000	18,94
6	Mollë ekstensive	400	35	17	18	720000	29.98
7	Mollë intensive	750	43	12	31	2325000	96.82

Burimi: Drejtoria e Bujqësisë, Bashkia Maliq 2024

4. PËRFUNDIME

Aronia (*Aronia melanocarpa* (Michx.) Ell.) përshtatet shumë mirë me tokat dhe kushtet klimatike, të rajonit të Korçës, ku u ngrit prova fushore. Eektiviteti ekonomik i kultivimit të aronias është më i lartë krahasuar me kulturat tradicionale (grurë, misër, patate, mollë etj). Të ardhurat e këtyre kulturave krahasuar me të ardhurat nga aronia të shprehura në përqindje luhaten nga 0.44 % deri 96.82 %. Shpenzimet e përgjithëshme të kultivimit të aronias u shlyen në vitin e tretë pas mbjelljes me shitjen e prodhimit të saj.

Fruti i aronias mund të thahet dhe të ruhet më gjatë krahasuar me kulturat tradicionale të kultivuara në rajonin e Korçës. Kultivimi i aronias kërkon më pak fuqi punëtore, krahasuar me disa kultura tradicionale, dhe mund të përballohet më lehtë nga një familje fermere. Kultivimi i aronias së zezë është një alterativë e re për fermerët e rajonit të Korçës. Ata mund ta shohin si mundësi kultivimin e saj, me synim për të rritur të ardhurat në fermat vogla familjare.

LITERATURA

1. Dragomir D, Dogaru M, Căliniţă C, Hoza D, Stănică F, Peticilă A G, Ion L. 2022. *Preliminary results regarding the behavior of some chokeberry cultivars (aronia melanocarpa) in organic system. Scientific Papers. Series B, Horticulture. Vol. LXVI, No. 1, 2022.*
2. Gurčík Ľ, Bajusová Z, Ladvenicová J, Palkovič J, Novotná K. 2023**.** *Cultivation and Processing of Modern Superfood Aronia melanocarpa (Black Chokeberry) in Slovak Republic. Agriculture 2023**,** Slovakia.*
3. Gurčík L; Bajusová Z; Ladvenicová J; Palkovič J; Novotná K. 2023. *Cultivation and processing of modern superfood-aroniamelanocarpa (black chokeberry) in slovak republic. Agriculture 2023, 13(3), 604; https://doi.org/10.3390/agriculture13030604; March 2023.*
4. Hoxha H. 2020. *Aronia, pemë dhe ilaç. Oxsygen press Kosovë 2020.*
5. IGJEO. 2021/2022. *Buletini mujor klimatik. Tiranë.*
6. Lupascu N, Cadar E, Cherim M, Erimia C-L, Sîrbu R. 2016. *Research concerning the efficiency of aronia melanocarpa for pharmaceutical purpose. European Journal of Interdisciplinary Studies. January April 2016 Volume 4, Nr. 1*
7. Makarenko, V,, 2008. "*Marek's juice, czyli Polska potęgą aronii." Gazeta Wyborcza.*
8. Manoku Y. 2009. *Historia e bujqësisë dhe agropërpunimit në rajonin e Korçës. Korçë.*
9. Platonova E.Y; Shaposhnikov M.V; Lee H.Y; Lee J.H; Min K.J; Moskalev A. 2021. *Black chokeberry (Aronia melanocarpa) extracts in terms of geroprotector criteria. Trends Food Sci. Technol. 2021, 114, 570–584.*
10. Q.T.T.B Vlorë. 2018 *Kultivimi i aronias. Raport vjetor*.
11. Q.T.T.B –Vlorë.2016. "*Frutikultura alternative" 5 tetor 2016* .
12. Raţi I V; Răducanu D; Bădăluţă N. 2016. *Research on the introduction of the speciesaronia melanocarpa, with a high natural value, from the spontaneous flora into organic farms. Studii şi Cercetări Martie 2016 Biologie 25/1 18-27 Universitatea"Vasile Alecsandri" din Bacău,*
13. Zdunic, G.; Alimpic-Aradski, A.; Godevac, D.; Zivkovic, J.; Lausevic Duletic, S.; Krstic Milosevic, D.; Savikin, K. 2020. *In Vitro hypoglycemic, antioxidant and antineurodegenerative activity of chokeberry (Aronia melanocarpa) leaves. Ind. Crops Prod. 2020, 148, 112328.*

14. Zielińska M, Gryglicka H, Kamil K. Hozyasz. 2023. *Chokeberry "antioxidant (oxidative damage, cancer, heart disease, diabetes, hypertention, hypercholesterolemia, treatment, prevention)"– clinical perspectives. Pediatria Polska 88 (5), Sept.- Oct. 2013,*
15. Zorba P, Salillari I, Mehmeti I. 2021. *Përshtatshmëria e tokës bujqësore në bashkinë e Korçës për disa kultura dru-frutore dhe hardhinë. Korçë 2021.*
16. Zhang Y; Zhao Y; Liu X; Chen X; Ding Ch; Dong L; Zhang J; Sun Sh; Ding Q; Khatoom S; Cheng Zh. 2021. *Chokeberry (aronia melanocarpa) as a new functional food relationship with health: an overview. Journal of Future Foods, Volume 1, Issue 2, December 2021, Pages 168-178.*

PRODHIMI BIOLOGJIK I BIMËVE MJEKËSORE-AROMATIKE DHE QËNDRUESHMËRIA E FERMAVE BUJQËSORE

Adrian MAHO
Gjergji MERO
Besnik SKËNDERASI
Sulltane AJÇE
Fakulteti i Bujqësisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstrakt
Sektori i bimëve mjekësore dhe aromatike (BMA-ve), është një sektor qe po rritet shpejt i ndikuar nga zgjerimi i kultivimit te këtyre bimëve. Ai ka një potencial të madh zhvillimi, gjeneron punësim të qëndrueshëm dhe është burim ekonomik për shumë familje në zonat rurale të vendit.
Rritja e kërkesës për bimë mjekësore dhe aromatike nga tregu ndërkombëtar, rrit presionin për të intensifikuar prodhimin, duke rritur rrezikun e mbi shfrytëzimit të këtyre burimeve natyrore. Prodhuesit e bimë mjekësore dhe aromatike duhet te fokusohen drejt prodhimit biologjik. Kjo është praktika më e mirë për të patur një sektor me zhvillim te qëndrueshëm. Literatura mbi praktikat e qëndrueshme në prodhimin e BMA-ve është e shpërndarë prandaj nëpërmjet këtij studimi synojmë të sigurojë një përmbledhje të praktikave bujqësore në këtë sektor. Dalja e rregullores së re të BE mbi prodhimin biologjik, kërkesat shumë rigoroze nga tregu ndërkombëtar kërkojnë zbatimin e teknikave të kultivimit dhe tregtimit në përputhje me to. Metoda e studimit bazohet në analizën SWOT të sektorit, si dhe rekomandon praktikat më të mira te prodhimit biologjik te bimë mjekësore dhe aromatike. Ekonomia rrethore konsiderohet si një nga zgjidhjet për të nxitur qëndrueshmërinë, si

pasojë e realizimit të praktikave bujqësore në miqësi me mjedisin. Studimi synon gjithashtu t'i lehtësojë prodhuesit duke iu treguar praktikën e certifikimit të produkteve bio të bimëve mjekësore dhe aromatike. Ky hulumtim mund t'i ndihmojë prodhuesit të identifikojnë mundësi të reja biznesi.
Fjalë kyçe: bimë mjekësore dhe aromatike, qëndrueshmëri, ekonomi rrethore, prodhim biologjik, certifikim.

BIOLOGICAL PRODUCTION OF MEDICINAL-AROMATIC PLANTS AND SUSTAINABILITY OF AGRICULTURAL FARMS

Abstract

The medicinal and aromatic plants (MAPs) sector is a rapidly growing sector influenced by the expansion of the cultivation of these plants. It has great development potential, generates stable employment and is an economic source for many families in rural areas of the country.

The increase in demand for medicinal and aromatic plants from the international market increases the pressure to intensify production, increasing the risk of overexploitation of these natural resources. Producers of medicinal and aromatic plants should focus on biological production. This is the best practice to have a sector with sustainable development. The literature on sustainable practices in the production of MAPs is scattered, therefore through this study we aim to provide an overview of agricultural practices in this sector. The release of the new EU regulation on biological production, very rigorous requirements from the international market require the implementation of cultivation and marketing techniques in accordance with them. The study method is based on the SWOT analysis of the sector, as well as recommending the best practices of the biological production of medicinal and aromatic plants. The circular economy is considered as one of the solutions to promote sustainability, as a result of the implementation of environmentally friendly agricultural practices. The study also aims to facilitate producers by showing you the practice of certification of organic products of medicinal and aromatic plants. This research can help manufacturers identify new business opportunities.

***Keywords**: medicinal and aromatic plants, durability, circular economy, biological production, certification.*

1. INTRODUCTION

The sector of medicinal and aromatic plants (MAP) has a great development potential, generates stable employment and is an economic source for many families in rural areas of the country. The

organic sector of agricultural production in Albania occupies a small percentage. The area of agricultural land certified as organic has had an increasing trend (Zhllima, 2020).

The demand for medicinal and aromatic plants is projected to grow annually by 10 to 12% (Chandra, and Sharma, V 2019). The high growth rates are related to the preference for natural products for health benefits, as they are considered safer and more cost-effective than synthetic pharmaceutical drugs (Bareetseng, 2022).

The increase in demand for medicinal and aromatic plants increases the pressure to intensify production, increasing the risk of overexploitation of natural resources.

About 95% of the production of aromatic medicinal plants is exported, representing almost 20% of the total agricultural exports of Albania. 70% of medicinal plant exports go to the Eurozone, while the rest, to the United States of America. The medicinal and aromatic plant sector generates around 46-55 million euros from export, listed as the second largest sector in agricultural export. Albania is part of the group of 25 leading exporters of aromatic medicinal plants in the world (AIDA, 2021).

"Organic Agriculture", which is defined by various words such as biological, ecological and bio, arose as an alternative method to overcome the negative effects of the increasing use of chemical fertilizers and pesticides on agricultural and human health and commercial problems.

Sustainable development brings the ideal harmony of simultaneous economic growth, social improvement and environmental protection.

Therefore, both consumers and companies should commit to sustainable practices (Marcelino et al, 2023). Therefore, both consumers and companies must commit to sustainable practices (Marcelino et al, 2023).

The development aims to maximize, simultaneously:

Objectives of the biological system (sustainable genetic diversity, biological productivity),

Economic objectives (satisfaction of basic needs, improvement of equity, increase of goods and useful services) and

Objectives of the social system (cultural diversity, institutional sustainability, social justice, participation).

Biological production of medicinal-aromatic plants is an important

factor accompanying the transition of conventional farmers (small or not) to organic farming or other good and sustainable agricultural practices.

Small farms from a problem in agricultural production can be transformed into good economic opportunities in the biological production of aromatic medicinal plants.

Even in the Albanian territory, there are many evidences of the modeling of the agricultural landscape, based on the criterion of establishing the relations of "symbiosis" between man and the land.

To introduce and implement the concept of sustainable agriculture, it is necessary to carry out a preliminary scientific-cultural operation, which consists in practicing ecological knowledge - i.e. the study of the system as a whole and not only of its parts in the practice of agriculture, interpreting above all the agricultural farm as an agroecosystem.

In 2015, all UN countries adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development, which includes 17 SDGs (Sustainable Development Goal), 169 target indicators and 232 indicators.

Goal 12. Ensure sustainable consumption and production patterns

12.2 By 2030, achieve the sustainable management and efficient use of natural resources

12.4 By 2020, achieve the environmentally sound management of chemicals and all wastes throughout their life cycle, in accordance with agreed international frameworks, and significantly reduce their release to air, water and soil in order to minimize their adverse impacts on human health and the environment.

Referring to the Sustainable Development Goals in agriculture, the use of sustainable practices can reduce energy consumption by reducing negative environmental impacts (Freitas et al, 2021). Sustainable practices, such as biological production, can result in economic benefits through circular economy strategies (Braga, 2021).

Sustainable practices in the biological production of medicinal and aromatic plants (Medicinal and Aromatic Plants MAP) necessary for producer farmers and for collectors and exporters are scattered in the literature, this paper aims to provide solutions in this direction. This scientific work aims to make a contribution to the field of sustainable agriculture of biological production of medicinal and aromatic plants. Based on the existing scientific knowledge and the principles of the circular economy, we aim to implement the best practices of biological

production of BMA, safe markets for them, higher income for farmers and business of this sector and environmental protection.
The best practices are presented based on the proposals published by the World Health Organization (World Health Organization, 2003) (for medicinal plants), the European Plant Breeders' Association (EUROPAM, 2022), the new EU Organic Regulation (Reg. (EU) 2018/848, Reg. (EU) 2021/1698)
During the last years, the market and demands for medicinal and aromatic plants have changed a lot, focusing on their organic production.
Demands from foreign companies are increasing in terms of organic and certified products. Large international companies are increasingly looking for raw organic ingredients for the production of their medicines or food and beverages.
The purpose of the study is to provide expertise related to:

- ✓ The standard of organic products of medicinal and aromatic plants.
- ✓ Selection and selection of improved varieties.
- ✓ Drawing up the nutritional balance of plants without the use of chemical fertilizers.
- ✓ Designing and following biological plant protection schemes by eliminating the use of
- ✓ fungicides and herbicides.
- ✓ Techniques of biological warfare against weeds by eliminating the use of herbicides.
- ✓ Standardization of certification and labeling of organic products of medicinal and aromatic
- ✓ plants produced.

2. MATERIAL AND METHOD

The main research methods used in this study are quantitative and qualitative methods, combining primary and secondary data. The sector of production of medicinal and aromatic plants is subject to SWOT analysis. It is an audit analysis used to identify the strengths and weaknesses of this sector. SWOT is short for: Strengths, Weaknesses, Opportunites and Threats.
Primary data
They consisted in the application of interviews with farmers of the

production of medicinal and aromatic plants (MAP), production and commercial entities, in order to identify the cooperation and problems faced by actors in a supply chain. Comparing the competitiveness of conventional producers and those who implement biological production practices.

Secondary data consisting

Official data, provided by INSTAT, FAOSTAT, Ministry of Agriculture and Rural Development Albania.

Legislation:

LAW No. 106/2016, For biological production, labeling of biological products and their control.

Rregullore (BE) 2018/848 e Parlamentit Evropian dhe të Këshillit e datës 30 maj 2018. Për prodhimin organik dhe etiketimin e produkteve organike dhe shfuqizimin e Rregullores së Këshillit (KE) Nr 834/2007.

REGULATION (EU) 2018/848 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 30 May 2018. On organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No 834/2007.

3. RESULTS AND DISCUSSIONS

The current agricultural and livestock systems have shown serious problems in relation to the domestic and foreign markets. Consumer demand is increasing in terms of biological products. It reflects not only commercial stability but also favorable prices for producers as well as environmental protection. Current agricultural systems are based on low levels of inputs (related to the economic level of farms). But this production can never be described as biological production. To be such, it must be based on the law on biological production and the new EU Regulation.

SWOT analysis of the production sector of medicinal and aromatic plants. SWOT is an acronym for: Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats.

SWOT analysis table

	Positives	Negative
	(S)The Strengths sides	(W) The weak sides
Internal	Long experience and expertise	Short experience in the

	in collection, cultivation and marketing of medicinal and aromatic plants. Soil and climatic conditions to improve this sector of medicinal and aromatic plants. The salaries of experts are lower compared to other European countries. Good reputation with the high features of Albanian medicinal and aromatic plants. Investments made in modern drying facilities. Efforts made to preserve medicinal plants, drugs and spices. Consolidation of large exporters and increased investment on their part. Large areas available for the cultivation of medicinal and aromatic plants.	biological production of medicinal and aromatic plants (MAP). Incomplete recognition of the new EU regulation for organic production. Little awareness and information on aspects of organic farming, as well as economic, social and environmental benefits. Small size of farms, parcelization (small plots), lack of horizontal and vertical cooperation.
	(O) Opportunities	(T) Threats
External	Albania's geographical position against potential European markets Growing international demand for wild and cultivated medicinal and aromatic plants. Most consumers are willing to pay more for organic products. Programs for financial support from the Albanian Government for this sector are increasing. Programs for financial support from the EU for this sector are	Strong competition from international chains for the biological production of medicinal and aromatic plants. Strong requirements for the certification of biological production of medicinal and aromatic plants. Lack of cooperation between institutional links in the sector.

	increasing.	

Based on LAW No. 106/2016, On biological production, labeling of biological products and their control and Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of May 30, 2018, For organic production and labeling of organic products, we are presenting the methodology that must be followed by producers, collectors and exporters of biological production of medicinal and aromatic plants.
On-farm production of MAP should include standardized practices to ensure high-quality production.
Organic production is a general system of farm management and food production that combines the best practices of environmental and climate action, a high level of biodiversity, conservation of natural resources using natural substances and processes.
Organic production is an overall system of farm management and food production that combines best environmental and climate action practices, a high level of biodiversity, the preservation of natural resources using natural substances and processes.
The new organic regulation for EU member countries was approved on 01.01.2022, while for operators in countries outside the EU there will be an interim deadline until 31.12.2024 to move to certification according to the new regulation. The new regulation aims to guarantee fair competition for producers, prevent fraud and increase consumer confidence in organic products.
What are the main changes in the new regulation?

- In addition to countries with trade agreements, the new regulation is also mandatory for countries outside the EU.
- An operator or a group of operators cannot be certified by more than one control body regarding activities for the same product category (e.g. production/processing).
- The new regulation is more specific and gives more importance to the duty of certified operators to take preventive measures at every stage of production, preparation and distribution to avoid contamination and mixing with unauthorized products or substances.
- Operators must have a system of self-control (e.g. quality management system). Control bodies must check the system of certified operators and evaluate its efficiency.

The first principle of organic production is minimal mechanical tillage (i.e. zero tillage). Applying a "no-till" system where appropriate reduces erosion and maintains soil organic matter.

The second principle is the use of green manure, cultivating indigenous plants without the use of synthetic fertilizers. Then these plants are mowed and left on the surface of the earth. Plant cover contributes to the increase of organic matter in the soil and the improvement of physical, mechanical, chemical and biological qualities. Short-term green manure crops and legumes should be used.

The third principle of organic farming is the implementation of agricultural rotation. Through it, the "biological relaxation of the soil", the biological reduction of weeds, the prevention of diseases and pests is realized.

- ✓ **Choosing the cultivation area**

External environmental conditions should be taken into a consideration when choosing a planting site by evaluating ecological and geographical differences.

Soil, air or water contamination by harmful chemicals must be assessed in advance through relevant analyses. The impact of previous land uses on the growing area should be assessed, including the planting of previous crops and any application of fertilizers and plant protection products.

- ✓ **Seeds and other plant reproductive materials**

Planting material (including seeds and vegetative additional material) must be of organic origin, in case of their absence at the operator's place, the control body can give approval for the use of conventional seeds (as before, approval must be obtained before planting).

- ✓ **Planing up the nutritional balance of plants without the use of chemical fertilizers.**

In all cases, soil fertility should be maintained by applying livestock manure or organic matter, both preferably composted, from organic production.

Fertilizers and various soil nutrients can only be used if plant nutrient requirements cannot be completed by soil, crop rotation, application of livestock manure or organic matter.

The permitted substances are listed in Reg. (EU) 2021/1165, Annex II.

- ✓ **Irrigation and Drainage**

rrigation should be carried out according to the needs of plants, periods

of plant growth and development, climatic conditions and soil moisture. Water used for irrigation must comply with regional/national quality standards. The farmer must pay attention to the quality of the irrigation water.

- ✓ **Designing and following biological plant protection schemes by eliminating the use of fungicides and herbicides.**

More emphasis is placed on "preventive measures". Cultivation will include the principle of plant conservation with preventive measures, in particular the selection of suitable species, resistant varieties to pests and diseases, crop rotation, mechanical and physical methods and biological control. Only if the preventive measures are not sufficient to protect the plants, then the permitted substances listed in Reg. (EU) 2021/1165, Annex I, are alowed to use.

- ✓ **Harvesting of Medicinal and Aromatic Plants.**

Three factors must be considered when harvesting: the amount to be harvested, the time of harvesting and the harvesting equipment. Harvesting time depends on the part of the plant to be used. Information on the appropriate timing of collection is available in major studies and reference books. The best harvesting time should be determined according to the quality and quantity of bioactive components and not according to the total vegetative yield of the target parts of the medicinal plant. Harvest date has a significant impact on the content of volatile compounds and can be optimized to obtain a higher concentration of essential oils.

Harvesting should be done when the plants are of the best possible quality, according to the different uses.

Plants should be harvested in the best conditions avoiding wet soil, dew, rain or high humidity. The harvested plant should not come into direct contact with the soil. During harvesting, care should be taken not to mix MAP with the accompanying herbs of these plants.

Equipment used for harvesting must be kept clean and in perfect working order.

Harvested plants should be collected and transported immediately in dry and clean conditions.

- ✓ **Transition period for the production of organic products**

When the entire agricultural farm or its parts are intended to produce organic products, they must go through a transition period during which they are managed according to the rules of organic production,

but cannot produce organic products. Products should be allowed to be placed on the market as organic products only after the transition period has passed.

- ✓ **Standardization of certification and labeling of organic products of medicinal and aromatic plants produced.**

Organic production is reliable only if it is accompanied by effective verification and controls in all its stages of production, processing and distribution.

Operators to ensure compliance with the organic production regulation must implement some specific requirements.

- The request of the operator to the competent authorities of the system of certification of organic production and labeling of organic products.

The transparency of the certification system should be ensured by requiring member states to make public the lists of operators who have notified their activities, and any fees that may be collected in connection with the checks carried out to verify compliance with the rules governing organic production.

Organic production is subject to official controls in accordance with Regulation (EU) to verify compliance with the rules for organic production and labeling of organic products.

4. CONCLUSIONS

The increase in demand for medicinal and aromatic plants (MAP) from the international market increases the pressure to intensify production, increasing the risk of overexploitation of these natural resources. Producers of medicinal and aromatic plants (MAP) should focus on biological production. This is the best practice to have a sector with sustainable development in economic, social and environmental terms. This study aims to standardize the agricultural practices of cultivation, harvesting, certification of medicinal and aromatic plants (MAP). The research facilitates the improvement of sustainable performance in the MAP sector, towards organic production based on the EU Organic Regulation (Reg. (EU) 2018/848, Reg. (EU) 2021/1698).

The research gives a special help to the new operators of the production and marketing of medicinal and aromatic plants.

The study also aims to facilitate producers by showing you the practice of certification of organic products of medicinal and aromatic plants (MAP). This research can help manufacturers identify new business

opportunities.

Conflicts of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Acknowledgments:

The authors express gratitude to the Ministry of Education and Sports for funding the project: "Production and marketing of organic products of medicinal and aromatic plant."

5. REFERENCES

Albanian Investment Development Agency (AIDA), 2021. *Book* 1-12

Bareetseng, S., 2022. The Worldwide Herbal Market: Trends and Opportunities. *Journal of Biomedical Research & Environmental Sciences.* 2022, 3, 575–584. [Google Scholar] [CrossRef]

Braga, F.C, 2021. Paving New Roads Towards Biodiversity-Based Drug Development in Brazil: Lessons from the Past and Future Perspectives. *Revista Brasileira de Farmacognosia*. 2021, 31, 505–518. [Google Scholar] [CrossRef]

Chandra P. and Sharma V., 2019. Marketing information system and strategies for sustainable and competitive medicinal and aromatic plants trade. *Information Development*. 2019, 35, 806–818. [Google Scholar] [CrossRef]

Europam, 2022. Guidelines for Good Agricultural and Wild Collection Practice (GACP) of Medicinal and Aromatic Plants; *EUROPAM*: Wien, Austria, 2022; Volume 7, pp. 1–12. Available online: https://www.europam.net/wp-content/uploads/2022/11/EUROPAM-GACP-2022.pdf.

Freitas L.C., Barbosa J.R., da Costa, A.L.C., Bezerra, F.W.F., Pinto, R.H.H., de Carvalho Junior, R.N, 2021. From waste to sustainable industry: How can agro-industrial wastes help in the development of new products?. *Resources Conservation and Recycling*. 2021, 169, 105466. [Google Scholar] [CrossRef]

Marcelino S., Hamdane S., Gaspar P. and Paço A., 2023. Sustainable Agricultural Practices for the Production of Medicinal and Aromatic Plants: Evidence and Recommendations. *Sustainability* 2023, *15*(19), 14095; https://doi.org/10.3390/su151914095

Regulation (EU) 2018/848 of the european parliament and of the council of 30 May 2018. On organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No 834/2007. Pages 1-92.

United Nations Member States, 2015. The 2030 Agenda for Sustainable Development. https://sdgs.un.org/goals.
World Health Organization, 2003. WHO Guidelines on Good Agricultural and Collection Practices (GACP) for Medicinal Plants; World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2003; p. 80. Available online: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42783/9241546271.pdf?sequence=1
Zhllima E., 2020. Organic agriculture in Albania. Improving the knowledge of organic farming farmers regarding the process of Integration in the European Union. *Report*. pp 27-34.

II- SHKENCA EDUKIMI

EMBRACING AI IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING: THE UNIVERSITY STUDENTS' PERSPECTIVE

Lela IVANOVSKA
Silvana NESHKOVSKA
Milena KASAPOSKA-CHADLOVSKA
Vesna TRAJKOVSKA
University "St. Kliment Ohridski", Bitola

Abstract
Artificial intelligence (AI) has become an inevitable part of contemporary learning practices. Learners have at their disposal various tools developed on the principles of AI that provide them with personalized language learning experiences. This may apply to the acquisition of new words and their combinations into longer syntactic structures, or to mastering grammar rules and their practical use in various settings and speech situations, accompanied by relevant, real-time feedback. When used wisely, AI tools maytransform the learning process into a motivating experience, accessible to various categories of learners of different backgrounds, from all over the world.

The aim of the paper at hand is twofold – to analyse university students' attitudes towards and experiences with AI tools in learning a foreign language, and to identify their perspective on the issues and potential risks that arise from the use of AI in higher education. For the purposes of this study, we conducted an online survey targeting learners of different foreign languages at different higher education institutions in RN Macedonia. The qualitative and quantitative analysis of the results obtained reveals that while language students are definitely starting to make use of AI tools to improve

their foreign language skills, they are also aware of the lurking dangers of an excessive and uninformed usage of AI.

***Keywords**: AI tools, foreign language acquisition, tertiary education*

PRANIMI I IA NË TË MËSUARIT E GJUHËVE TË HUAJA: PERSPEKTIVA E STUDENTËVE TË UNIVERSITETIT

Abstrakt
Inteligjenca artificiale (IA) është bërë pjesë e pashmangshme e praktikave bashkëkohore të të mësuarit. Nxënësit kanë në dispozicion mjete të ndryshme të zhvilluara mbi parimet e IA, të cilat u ofrojnë atyre përvoja të personalizuara të mësimit të gjuhës. Kjo mund të zbatohet për përvetësimin e fjalëve të reja dhe kombinimet e tyre në struktura më të gjata sintaksore, ose për zotërimin e rregullave gramatikore dhe përdorimin e tyre praktik në mjedise dhe situata të ndryshme të të folurit, të shoqëruara me reagime përkatëse, në kohë reale. Kur përdoren në mënyrën e duhur, mjetet e IA mund ta transformojnë procesin e të mësuarit në një përvojë motivuese, duke mundësuar qasje në kategori të ndryshme nxënësish me prejardhje të ndryshme, nga e gjithë bota. Qëllimi i punimit është i dyfishtë – të analizojë qëndrimin dhe përvojën e studentëve të universitetit ndaj mjeteve të IA në mësimin e një gjuhe të huaj dhe të ndihmojë në identifikimin e këndvështrimit të tyre mbi çështjet dhe rreziqet e mundshme që dalin nga përdorimi i IA në arsimin e lartë. Për qëllime të këtij studimi, ne zhvilluam një anketë online për nxënësit e gjuhëve të huaja të ndryshme në institucione të ndryshme të arsimit të lartë në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Analiza cilësore dhe sasiore e rezultateve të fituara zbulon se përderisa studentët e gjuhës po fillojnë përfundimisht të përdorin mjetet e IA për të përmirësuar aftësitë e tyre në gjuhët e huaja, ata gjithashtu janë të vetëdijshëm për rreziqet e fshehura të një përdorimi të tepruar dhe të painformuar të IA.

***Fjalë kyçe**: mjetet e AI, përvetësimi i gjuhëve të huaja, arsimi terciar*

Introduction

Artificial Intelligence (AI) is defined as "the ability of a digital computer or computer-controlled robot to perform tasks commonly associated with intelligent beings" (Britannica, 2024)[1]. The term "artificial intelligence" was coined in 1955 (Cave et al., 2023: 17). Since then, AI has found practical implementation in a plethora of

[1] https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence

domains. Thus, for instance, AI can be applied in journalism for gathering information or writing stories, in weather forecasting for analyzing meteorological data and making predictions, in fraud detection for monitoring and identifying potentially fraudulent transactions, for military equipment and weapons operated without humans, etc. (Fengchun et al., 2021).

Besides other fields, AI has also been integrated in education, particularly in the last decade. It has transformed the traditional educational environment and provided both the instructors and the learners with newly emerged, AI-driven teaching and learning experiences. These experiences largely rely on using teaching and learning tools grounded in AI mechanisms, offering a wide range of possibilities for instructors and learners to present and acquire knowledge assisted by a "non-human" medium.

AI-driven tools have been penetrating the educational environment in various subjects, including foreign language instruction and acquisition. In the context of foreign language teaching, AI tools have become invaluable media, serving, inter alia, as resources for extracting and designing teaching materials that can be used in the foreign language classroom, or for assessing learners' achievement. On the other hand, AI tools offer language learners personalized learning opportunities, with real-time access to relevant data and information processed and delivered to them upon their immediate request, related to various aspects of the acquisition of both lexical and grammatical knowledge of the language in question. Thus, for instance, instead of attending instructor-led classes, they can start a self-paced language course on Duolingo from the comfort of their homes, they can use ChatGPT when researching information needed for writing essays, with a single click, they can use Google Translate for translating texts into their language etc. However, in order to fully enjoy the benefits of this "newly-designed reality", it is necessary to have AI literate teachers and learners, who will use the new technologies in an appropriate way, so that they can serve the purpose they are intended for, taking into account not only the benefits, but also the risks AI carries with itself.

AI tools are also becoming the new reality in Macedonian foreign language classrooms, at all levels of education. Bearing this in mind, the present study aims to address this dearth of empirical research and

provide a basis for more informed discussion on the use of AI tools in higher education. More specifically, the study attempts to fulfil, at least partly, a specific research gap which concerns the use of AI tools in foreign language learning at tertiary education. Namely, it looks into Macedonian university students' attitudes to and experiences with AI language learning tools. Also, it aims to disclose students' perspectives on the issues and potential risks that arise from the use of AI in mastering a foreign language. The research instrument utilized for the purposes of this study was an online survey, which targeted foreign language learners at different universities in RN Macedonia.

Prior to disclosing the results obtained, we provide a brief theoretical background on the use of AI in education by drawing on a number of recent studies that have dealt with this issue, especially, in the context of foreign language acquisition. Consequently, we present the research methodology applied in this study; the results obtained, and concluding remarks in which we highlight the major findings and insights.

Theoretical background

AI Technologies in Education

The technological advances of the last century and the development of AI, accompanied by the widespread accessibility of the Internet globally, have had a huge impact on today's teaching and learning practices, replacing traditional methods with contemporary ones, often including AI-based instruction. This process has particularly been accelerated by the COVID-19 school closures which imposed the need for an adequate substitute for the human-to-human teaching approach dominating the area prior to the pandemics. This has led, inter alia, to the emergence of various AI-assisted platforms applicable in education, tailored to meet the needs of both instructors and students.

AI in education refers to "the use of AI (Artificial Intelligence) technologies or application programs in educational settings to facilitate teaching, learning, or decision making" (Hwang et al., 2020). According to Chui et al., in an educational context, AI can: "(1) delegate assignments tailored to individual aptitudes; (2) facilitate human-machine dialogues; (3) assess student artefacts for constructive critique; (4) improve adaptability and interactivity in the digital world; (5) provide adaptive teaching strategies; (6) improve teachers' instructional competencies; (7) support teachers'

professional development; (8) provide automatic assessment; (9) predict student performance; (10) improve the performance of the educational unit management platform; (11) provide convenient and personalised service; and (12) support fact-based educational decision making" (Chui et al., 2023, as quoted in Moroianu, Iacob & Constantin, 2023: 908-909). Educational tasks are usually carried out through various tools, the most common ones being AI-powered chatbots, "designed to mimic human conversation using text or voice interaction, providing information in a conversational manner" (Labadze, Grigolia & Machaidze, 2023:1), whose history of use dates back to the 1960s (ibid). Throughout the years chatbots have evolved into valuable educational tools able to perform a variety of operations involving text, speech, video etc., gaining popularity among learners worldwide.

Kamalov et al. (2023: 3) very neatly present the multifaceted impact of AI in education by elucidating its: *applications* (e.g. personalized learning; assessment automation, and intelligent tutoring system); *benefits* (e.g. enhanced learning outcomes; time and cost efficiency, and global access to education), and *challenges* (e.g. data privacy and security; bias and discrimination, and plagiarism and academic integrity). On the basis of their study, Kamalov et al. (2023: 4) conclude that 'in general, the benefits of the new technology outweigh its dangers' and that 'rather than stopping or preventing the advancement of new AI technology in education, it will be more beneficial, on balance, to integrate it into the curriculum' as 'ultimately, the only way forward is to accept and embrace the new technology, while implementing guardrails to prevent its abuse'. Kamalov et al. (2023) also note that while AI-powered adaptive learning systems can undoubtedly improve students' engagement, motivation, and academic achievement, making education more effective in turn, governments too, have to recognize the importance of AI for future development and produce a comprehensive policy and guidance regarding the use of AI in education.

AI-language learning tools

AI language learning tools are computer programs or software applications that use AI algorithms to help users learn and improve their skills in a foreign language (Font de la Vall & González, 2023).

Given that the use of AI language learning tools is a relatively new phenomenon which has attracted considerable attention on the part of researchers, the number of studies tackling this issue from different perspectives has been growing exponentially recently. Thus, for instance, Font de la Vall & González's (2023) study focuses on the benefits of using Duolingo, Elsa Speak, Google Translate, etc., highlighting in particular their ability to save time by speeding up the learning process; to give students personalised learning experiences, and to help them learn about other cultures. On the other hand, Font de la Vall & González (ibid.) also dwell on the challenges of using AI language learning tools such as the need for more human interaction; the inability of AI to depict all the complexities of language when used in context, and the fact that the training of the AI-language learning tools requires a huge amount of data.

Woo and Choi (2021), by analysing articles published in peer-reviewed journals from 2017 to 2020, attempted to unveil what types of AI tools have been developed for various target language skill areas (e.g. grammar, vocabulary, listening, reading, writing and pronunciation); and, how these tools have impacted language learning. The AI tools identified, target diverse language skill areas and incorporate many types of features, configurations, and capabilities. Thus, for many of these tools, machine learning (ML) and natural language processing(NLP) are incorporated into their configuration, with NLP techniques (e.g., POS annotation, language modeling and machine translation) being more frequently used for the writing, grammar, vocabulary, and reading tools, and NNs being used more often for the speaking, listening, and pronunciation tools. As to the impact of these AI tools on language learners, Woo and Choi (2021) note that the analysed studies point out students' satisfaction and contentment with the AI tools, especially, with respect to their ability to identify errors, provide feedback, find resources, and assess language abilities.

Lee et al. (2024), by means of an online survey and interviews, explored the perceptions of Korean university students regarding AI-based writing tools, such as Google Translate, NaverPapago, and Grammarly. Their results indicate that students recognise both the strengths and weaknesses of these AI-based writing tools. However, while they demonstrate awareness of the potential of AI tools to improve their writing skills; they also acknowledge that the excessive

use of these tools could eventually interfere with their writing skills. Haristiani (2019), in her study, targeted one specific AI tool – AI Chatbot, which as a language learning medium can carry out conversations through audio or text. The data in this study were obtained from literature review on chatbot researches, and from observation results on chatbot-based language learning medium developed by the author herself. Haristiani's (2019) results indicate that chatbots have a high potential to be used as a language learning medium, both as a tutor in practicing language, and as an independent learning medium. More importantly, the research results reveal that language learners are interested in using chatbots because they can be used anytime and anywhere, and they are more confident in learning languages using chatbots than when dealing directly with human tutors. Of all the chatbots, ChatGPT which was released in November, 2022, has rapidly become a most popular AI-tool among professionals and students alike. The reason why it has gained such popularity in a relatively short period of time can be attributed to the fact that it can perform a broad range of tasks, such as text summarisation, question answering, creative writing (poetry or fiction), producing high-quality long or short form content (blog posts), reacting to conversational prompts, elucidating difficult subjects, concepts, or themes, and repairing mistakes in existing code or creating new codes (Eke, 2023). ChatGPT-4, its most recent version, is said to be even more potent and able to carry out much more complicated tasks.

On the basis of this short overview of current literature on the use of AI language learning tools, there is no doubt that previous studies do confirm the advantageous nature of these tools, and more importantly, they give clear hints that students, being the primary beneficiary of the AI tools, seem to be acutely aware of both the potential and the risks associated with AI.

Research methodology

The overall objective of this study is to make an inquiry about the use of AI tools in foreign language learning at the tertiary level, from the point of view of students in higher education institutions in RN Macedonia. More precisely, the aim of the study is twofold: – to analyse the attitude and experience of university foreign language students with AI tools, and to identify their perspective on the issues

and potential risks that arise from the use of AI in mastering a foreign language. Consequently, the study was based on three research questions:

RQ1. What is the attitude of the students towards the use of AI tools in learning a foreign language at the tertiary level?
RQ2. What is the experience of the students regarding the use of AI tools in learning a foreign language at the tertiary level?
RQ3. What potential risks and issues do students identify when using AI tools in learning a foreign language at the tertiary level?

The research instrument used to provide answers to the above-stated research questions was in the form of an online survey, prepared and conducted by using Google Forms. The survey was open for university students from higher education institutions to fill it in online, from April 20 to May 10, in the academic year 2023-2024. Some of the prompts in the survey were inspired by recent similar surveys on the use of AI in education, conducted in other countries (Welding, 2023; Malmström et al., 2023; Farhi et al., 2023).
The survey consisted mostly of closed-ended questions; however, several open-ended questions were included in it as well. It contained four sections[2], in addition to the initial 'general info' section in which the students were expected to state their age, gender, university, study program, cycle of studies, and what foreign language course they were attending in the course of the last academic year of 2023-2024. In the second section, the students were encouraged to state their experience with AI tools; whereas, in the third section, the students were asked to rate their familiarity with and frequency of use of specific types of AI tools such as Google Translate, DeepL, automatic captions on YouTube, Grammarly, Duolingo, and Babbel. The fourth section prompted students to state their attitude towards the use of AI tools in foreign language teaching, whereas, the fifth section, dealt with the students' beliefs about the future of AI in education and society in general.

2 Originally, the survey was more extensive and contained 6 question sections, in addition to the initial 'general info' section. However, for the purposes of this study, we limited our discussion on the four sections that refer to AI-tools in general. The remaining two question sections, which deal with the use of ChatGPT, will be elaborated on in a follow-up study.

The analysis of the data obtained via the survey was of a qualitative and quantitative nature. In the upcoming section, we will present and interpret the results obtained.

Results

Participants' Background

The introductory section of the questionnaire contained 9 questions aimed at collecting general information about the participants in the study.

The online questionnaire was filled in by 180 students from 12 state and private higher education institutions in RN Macedonia[3]. The participation in the survey was on a voluntary basis and the answers were submitted anonymously, with prior knowledge and agreement of the respondents that their data will be used for scientific purposes only. As to their age, 171 students (95%) were aged 18-30, while 9 students (5%) were aged over 31. Regarding gender, the questionnaire was returned by 123 (68.3%) female students, and 57 (31.7%) male students. 177 respondents (98.3%) were first-cycle students, 2 respondents (11.1%) were second-cycle students, while 1 respondent (0.6%) was a third-cycle student. A vast majority of 166 students (92.2%) have had foreign language instruction in the academic year 2023-2024. As far as the foreign languages are concerned, a majority of 160 students (91%) chose English as a foreign language, 10 students (5.6%) chose French as a foreign language, 4 students (2.2%) chose German, while 2 students (1.1%) chose the option "other language".[4] The research targeted: 1) students enrolled in different state and private higher-education institutions who have had foreign language instruction in different foreign languages; 2) students enrolled in

[3] The distribution of the participants was as follows: 40 participants from the Higher Medical School – Bitola; 32 participants from the Faculty of Security – Skopje; 31 participants from the Faculty of Education – Bitola; 26 participants from the Faculty of Information and Communication Technologies – Bitola; 9 participants from the Faculty of Economics – Prilep; 9 participants from the Faculty of Technical Sciences – Bitola; 1 participant from the Faculty of Tourism and Hospitality – Ohrid; 1 participant from the Faculty of Biotechnical Sciences – Bitola, 14 participants from the Faculty of Philology "Blaže Koneski" – Skopje; 4 participants from the Faculty of Philology – Shtip; 9 participants from Business Academy Smilevski – Skopje, and 4 participants from the University of Skopje.

[4] Under the category "other language" one of the students added Macedonian, while the other one added English and French (although both languages were already provided as an option).

higher-education institutions where foreign language instruction was given by the authors of the paper or other language instructors who helped in the distribution of the questionnaire, and 3) students who had potentially used AI tools in foreign language learning in their formal education. For the purposes of this research, it was not relevant to distinguish whether the students were: 1) studying the foreign language as their major subject; or 2) studying a different major and only taking a foreign language course. Students who were taking several foreign language courses, had to limit their choice to only one language.[5]

Students' Experience with AI (Artificial Intelligence) Tools

The second section of the questionnaire comprised general questions that addressed the students' use of AI tools in general. Unsurprisingly, most of the respondents (67.8%) stated that they had had experience with AI tools, while 31.1% of them gave a negative answer. The rest of the respondents (1.1%) chose not to provide answer to his question (Fig.1).

Figure 1. Ss' responses to Q1 - I have experience using AI tools

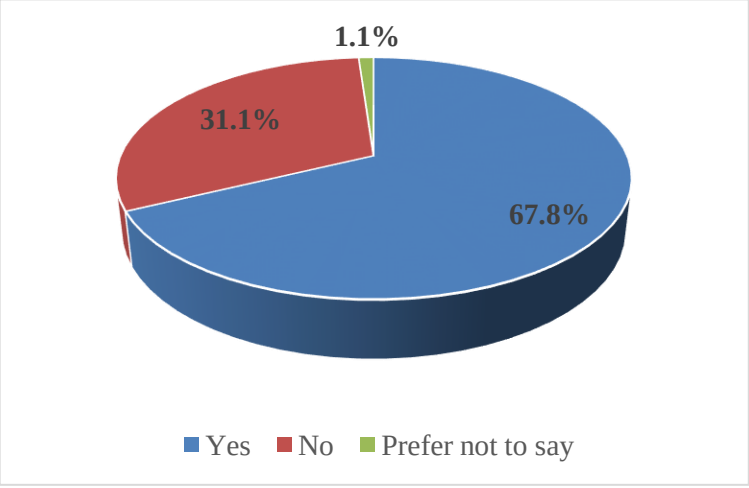

As far as the purposes for using AI tools are concerned, the provided answers suggest that the students were more inclined towards using

[5]Nevertheless, five students voluntarily added a second language. For consistency reasons, this information was not considered for the purposes of the research.

these tools for satisfying their curiosity and for tasks of personal nature, rather than for educational purposes. Thus, a majority of 65% students stated that they had used AI tools to help them with their own personal projects, i.e. that they had used them out of curiosity, or just for fun; 30.6% had not used them for this purpose; while 4.4% did not provide an answer (Fig.2).

Figure 2. Ss' responses to Q2 - AI tools help me (or have helped) me for my own personal projects

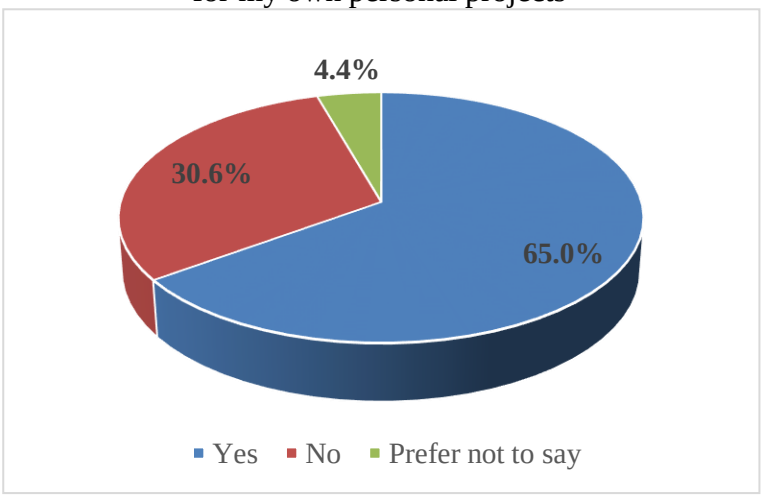

Figure 3. Ss' responses to Q3 – AI tools help me/ have helped me complete my assignments or exams

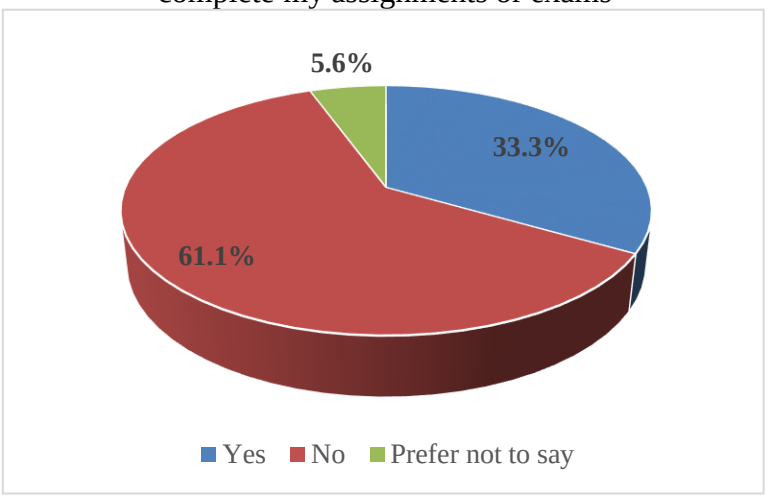

However, when it comes to the educational environment, their experience is quite the opposite. For helping them complete their

assignments or exams, only 33.3% of the students answered positively, while a majority of the students (61.1%) answered negatively, and the rest of them (5.6%) preferred not to say what their experience was in this aspect (Fig.3).

The percentage of students who had relied completely on AI tools for educational purposes is even lower. According to the provided answers, if we deduce those 6.1% of them who did not provide answers, only 11.7% of the students stated that they used/had used AI tools to complete an assignment and then turned it in as is, with no edits, as opposed to the vast majority of them (82.2%) who had not had experience of this type (Fig.4).

Figure 4. Ss' responses to Q4 – I use/ have used AI tools to complete an assignment and then turn it in as is, with no edits

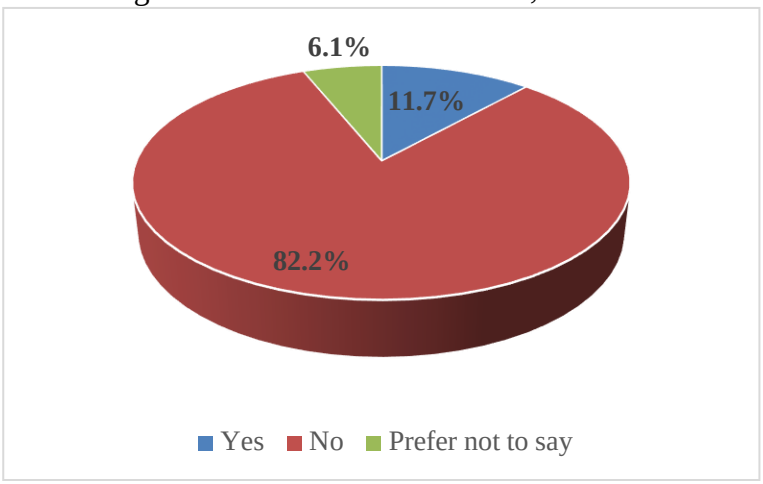

These figures imply that the respondents rely on their own knowledge and independent work, the degree of which was further assessed in the survey. When asked whether they used/had used AI tools to complete the majority of the assignment, but then revised it as needed, a minority of the respondents (27.8%) answered positively, while a majority of them (67.8%) answered negatively, and 4.4% of the respondents prefered not to answer this question (Fig.5). As expected, most of the respondents (55.6%) used or had used AI tools for some part of the assignment, but completed the majority themselves. This practice was not shared by 39.4% of the respondents, while 5% of them decided not to give an answer (Fig.6). All these findings suggest a rather partial use of AI tools by the students when it comes to the completion of their assignments.

Figure 5. Ss' responses to Q5 – I use/ have used AI to complete the majority of the assignment but revise as needed

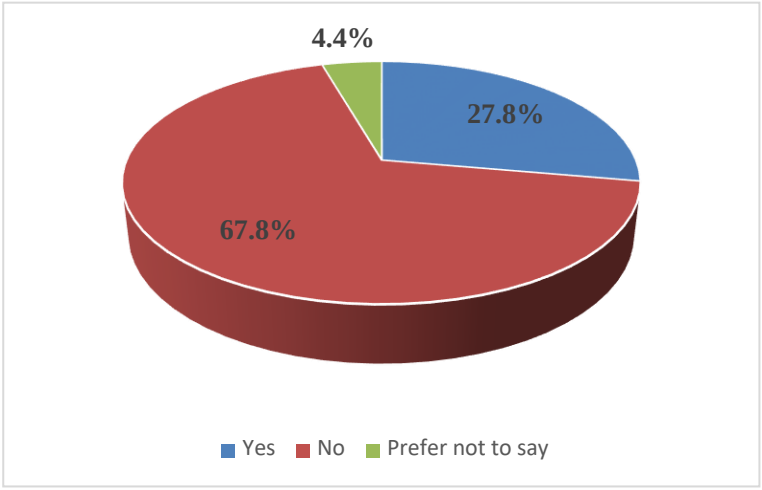

The last two questions in this section (Q7 and Q8) focused on the instructors and the educational institutions the respondents are affiliated with, regarding the instructors and the faculties' practices and official positions when it comes to the use of AI tools in education. According to the obtained answers, only 30% of the respondents stated that their instructors had specified how to use AI tools in an ethical and responsible manner, while 61.7% answered negatively to this statement, and 8.3% of them provided no answer (Fig.7). The findings regarding this issue might account for the answers obtained for the previously elaborated questions, i.e. the students' lower level of experience with AI tools for educational purposes.

Figure 6. Ss' responses to Q6 – I use/ have used AI for some part of the assignment but complete the majority myself

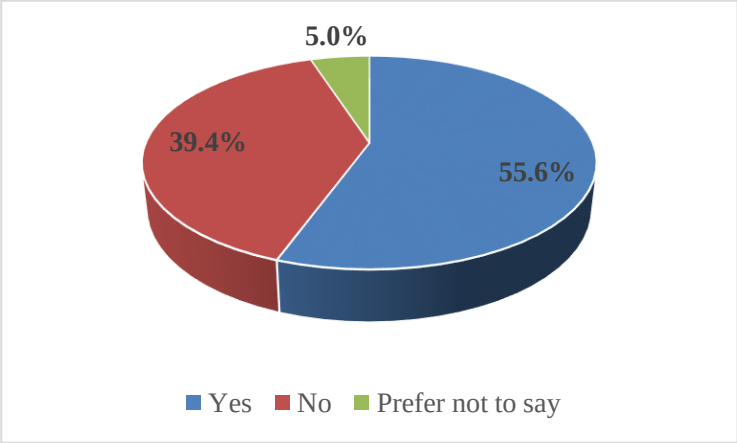

Figure 7. Ss' responses to Q7 – My instructors have specified how to use AI tools ethically and responsibly

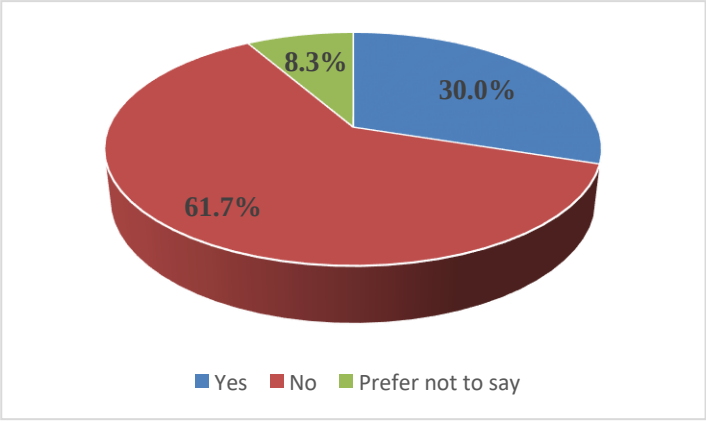

Further analysis is needed to address the reasons for such an attitude on the part of the instructors, especially if one takes into consideration that there is no formal prohibition on the use of AI tools in educational settings, at least based on the answers to the last question from this section. More specifically, only 15% of the respondents stated that their instructors and/or school honour code had prohibited the use of AI tools, while 62.% responded negatively to this statement, and 22.8% preferred not to say whether such tools were officially prohibited or not (22.8%) (Fig.8).

Figure 8. Ss' responses to Q8 – My instructors and/ or school honour code have prohibited the use of AI tools

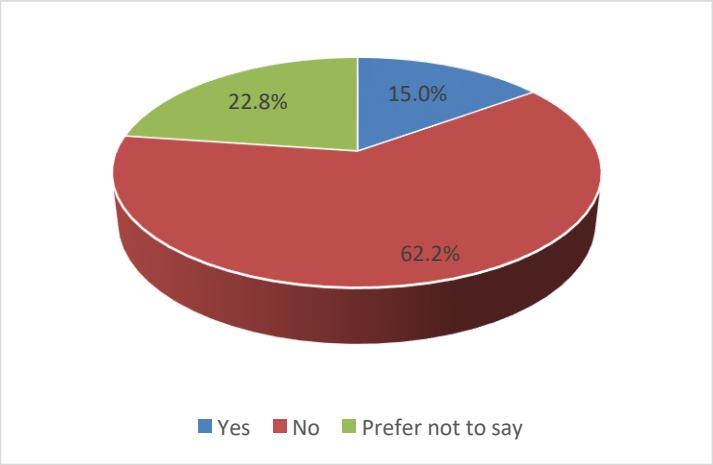

Students' Familiarity and Frequency of Use of AI Tools in Foreign Language Learning

The questions from the fourth section of the questionnaire were about students' familiarity with AI tools and how frequently they use them when learning foreign languages.

More specifically, Q9 in this section concerned the students' use of tools for translating from one language to another (e.g. Google Translate, DeepL, etc.). The answers obtained provide a clear picture that almost all surveyed students (98.9%) are familiar with this type of tool, and only 1.1% have not heard of this type of AI tool before.

Figure 9. Ss' responses to Q9 – Language translation tools (e.g. Google Translate, DeepL etc.)

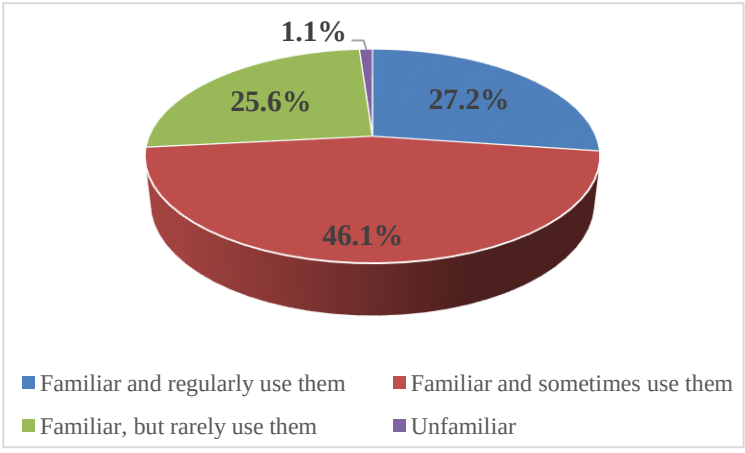

Figure 10. Ss' responses to Q10 – Speech-to-text transcription (e.g.

automatic captions on YouTube)

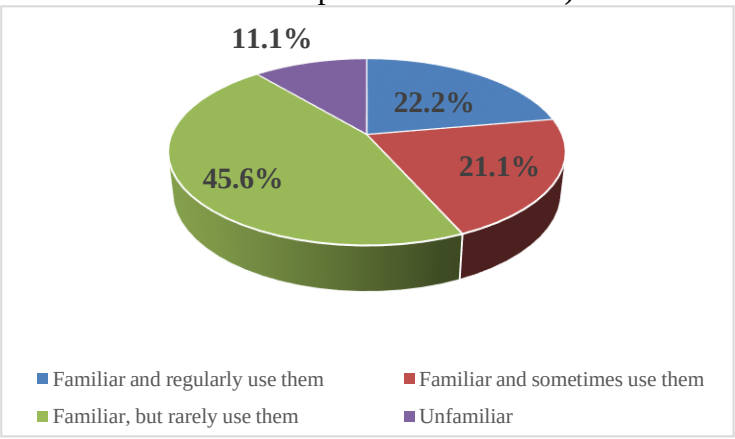

However, even the students who are familiar with these AI tools do not use them to the same extent. Thus, 46.1% of the total number of respondents stated that they sometimes use them, and the percentage of respondents who answered that they use them regularly (27.2%)or occasionally (25.6%) is very similar (Fig.9).

The next question (Q10) was related to the use of AI transcription tools, i.e. speech to text conversion tools. A concrete example of such a tool mentioned in the questionnaire was the YouTube automatic captioning tool. The largest percentage of respondents (88.9%) stated that they were familiar with these tools (Fig.10), with 22.2% of them using them regularly, 21.1% resorting to them occasionally, and 45.6%, i.e. the majority of the students using them rarely.

Q11 was about online tools used to help students with writing assignments or to improve their writing skills (e.g. Grammarly). 71.1% of students stated that they are familiar with these tools, while 28.9% have never heard of them.

Figure 11. Ss' responses to Q11 – Online writing assistance/enhancement tools (e.g. Grammarly)

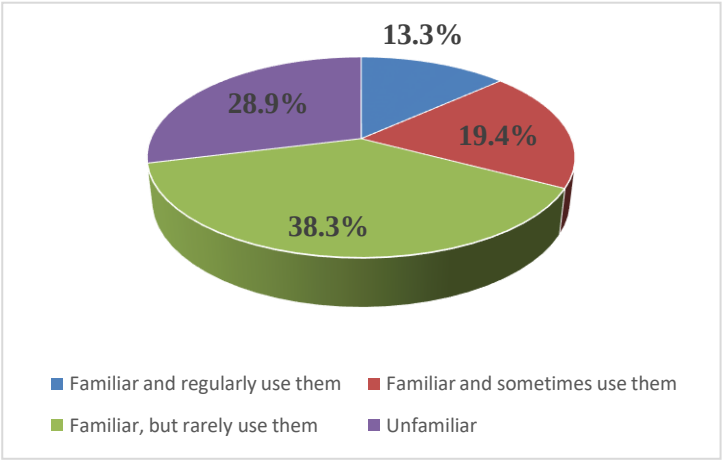

Of the total percentage of students who are familiar with this type of AI tool, the majority (38.3%) rarely use them, almost two times fewer students (19.4%) use them sometimes, and only 13.3% use them regularly (Fig.11). When asked if they use language learning applications such as Duolingo, Babbel, and others (Q12), 35 out of the total number of 180 respondents (19.4%) declared that they were not familiar with these tools. Of the remaining 145 respondents, 44.4% rarely use these AI tools, 22.8% declared that they sometimes use them, and only 12% answered that they use them regularly (Fig.12).

Figure 12. Ss' responses to Q12 – Language learning apps (e.g. Duolingo, Babbel etc.)

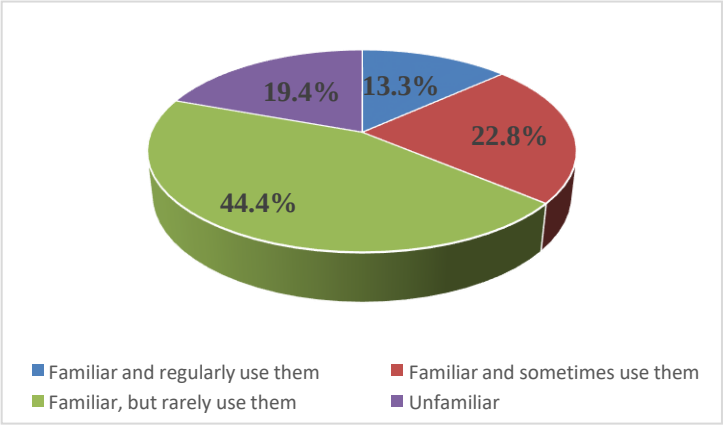

In the last question of this part of the questionnaire, the students who have used other AI tools were asked to provide specific examples. Only 20 students provided an answer to this open-ended question, and in their answers ChatGPT was mentioned as the most frequently used AI tool (8 answers). Apart from it, Elsa Speak (2 answers), Copilot (1 answer), Zootero (1 answer), Toolbar extensions for introducing new vocabulary, Efla Soft (1 answer), LingQ for learning a second foreign language (1 answer), and BonPatron, "for grammatical correction of French texts" (1 answer) were also mentioned. Two respondents did not understand the question and mentioned Duolingo in their responses, despite the fact that this AI tool was already listed among the other language learning tools. Three respondents answered "no" and "I have not used any other tools".

Students' Attitude towards the Use of AI Tools in Foreign Language Learning

The first set of questions in this section was aimed at assessing students' views regarding some ethical issues with reference to the use of AI tools for the purpose of learning a foreign language. The answers obtained reflect a somewhat negative perception when it comes to their use in completing assignments. More precisely, 42.8% of the respondents consider their use in this context as cheating or plagiarism, while only 18.3% of them hold the opposite view. Interestingly, 38.9% took a neutral stance regarding this practice (Fig.13).

Figure 13. Ss' responses to Q13 – Using AI tools to complete assignments and exams equals cheating or plagiarism

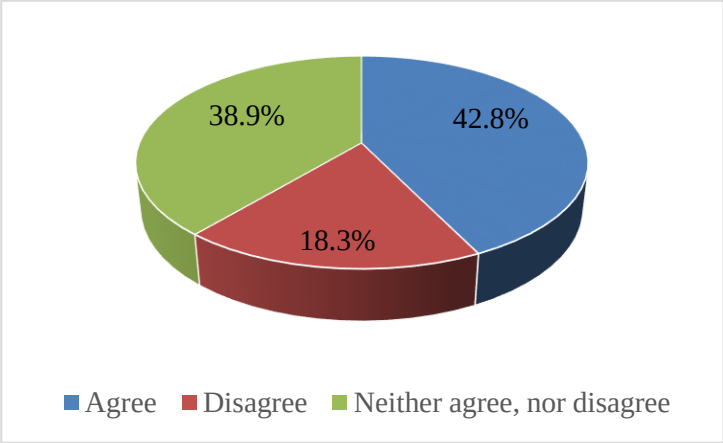

However, despite these figures, a majority of the respondents (53.3%) agreed that AI could be used ethically and responsibly when completing a given assignment or a task, as opposed to the 19.4% of them who disagreed with this. Here, again, a considerable share of the respondents (27.2%) neither agreed nor disagreed with the statement (Fig.14).

Figure 14. Ss' responses to Q14 – It is possible to use AI in an ethical and responsible way to help complete my assignment and exams

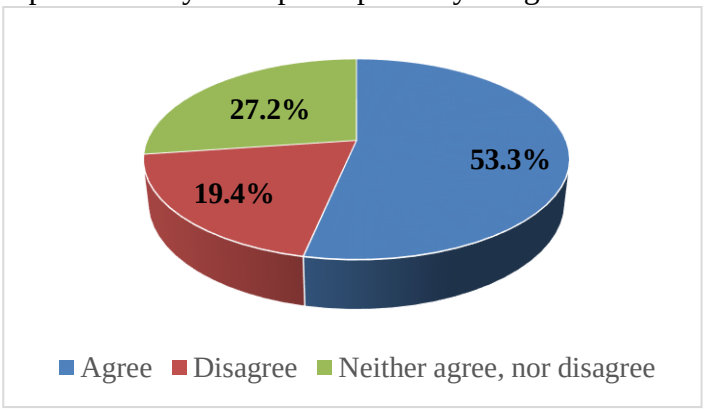

Figure 15. Ss' responses to Q15 – AI tools should be prohibited for educational purposes

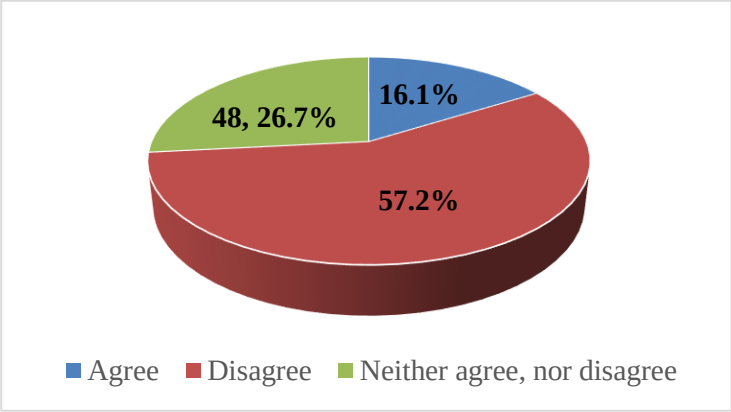

Finally, even though the largest number of students perceived it as cheating or plagiarism, only 16.1% of the students think that AI tools should be prohibited for educational purposes, while a majority of 57.2% expressed their disagreement, and 26.7% expressed a neutral position (Fig.15). This means that in spite of the perceived reservations as to the ethical aspects of their practical use, most of the students disapprove of the possible ban on using AI tools in educational institutions.

The next set of questions addressed the respondents' perceptions of the current practices among the students regarding the use of AI language tools. A majority of them (67.2%) expressed their agreement regarding the increasing use of AI language tools among students, as opposed to the 6.1% of them who disagreed with this, and the 26.7% who were neutral (Fig.16). In addition, even a larger proportion of the respondents (70%) viewed AI tools as the new normal in the future, compared to 7.2% who disagreed, and 22.8% of them who were neutral (Fig.17). This shows their high level of awareness of the "AI assisted" reality we live in, as well as the reality we will inevitably be facing as humans in the future, irrespective of their knowledge, personal experiences and views regarding various aspects of using AI tools, both in language instruction and education in general.

Figure 16. Ss' responses to Q16 – The use of AI language tools is becoming increasingly common among university students

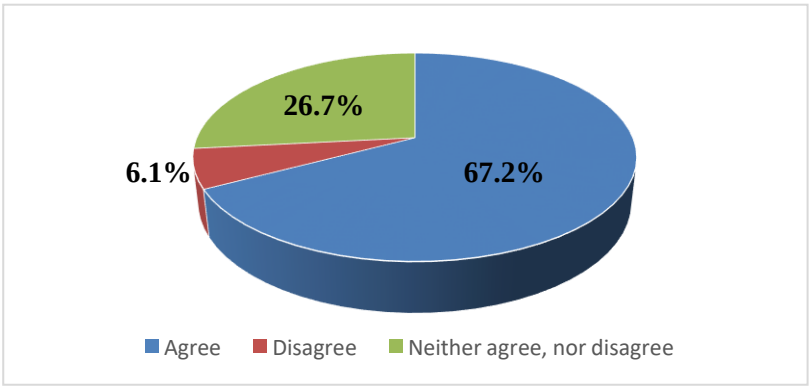

Figure 17. Ss' responses to Q17 – In the long run, AI tools will become the new normal

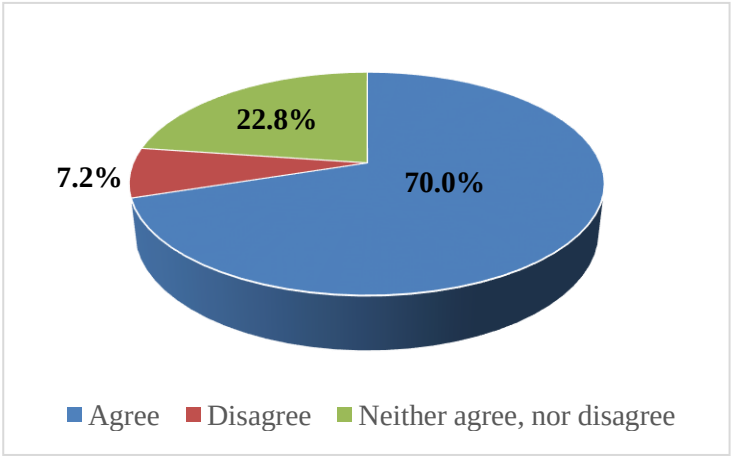

The respondents did not have a negative attitude regarding the impact of AI language tools on the students' foreign language abilities, as well.

Figure 18. Ss' responses to Q18 – AI language tools improve students' foreign language abilities

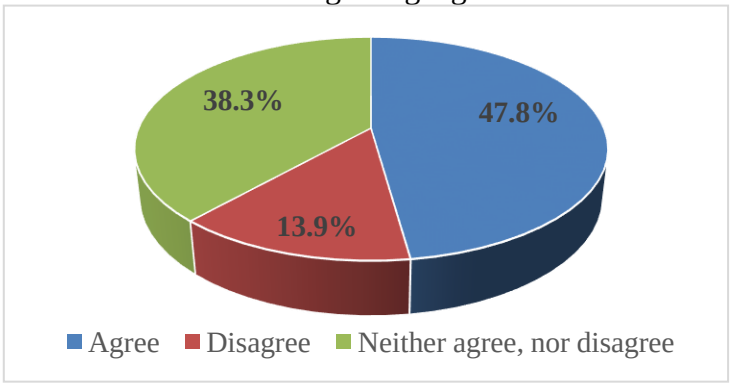

Thus, according to almost half of them (47.8%) the AI language tools contribute to the improvement of students' foreign language abilities, while only 13.9% of them expressed disagreement. The rest of the respondents (38.3%) were neutral (Fig.18). Similarly, 44.4% of the respondents highlighted the fact that AI is replacing the traditional methods for foreign language acquisition, 20% of the respondents disagreed with this, while the rest of them (35.6%) expressed a neutral position (Fig.19).

Figure 19. Ss' responses to Q19 – AI is replacing the traditional foreign language learning methods

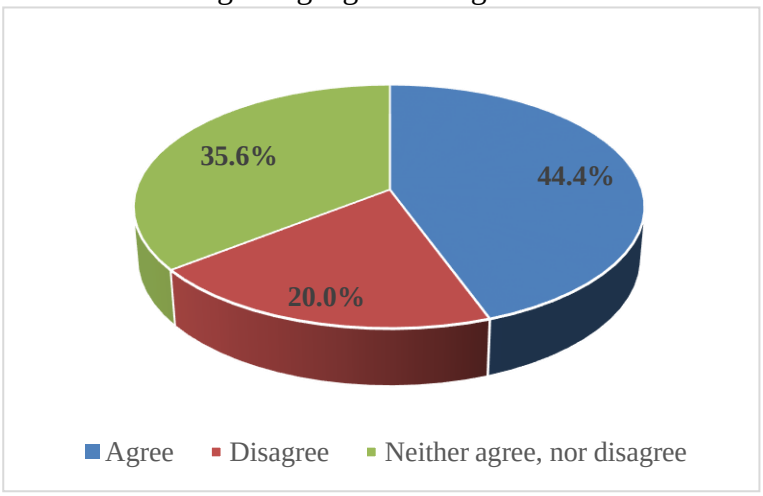

The final question in this section focused on the students' opinions regarding the possible drawbacks of using AI in the context of foreign language learning. The collected answers indicate that the respondents predominantly pointed to the errors, unfamiliarity of AI with certain grammatical structures, incorrect information or wrong answers generated by AI, especially when completing language exercises and translating. More specifically, one respondent pointed out the AI drawbacks when learning languages other than English, depicting AI tools as "not that much sophisticated" for learning these languages.

Students' Beliefs about the Future of AI

In the final section of the questionnaire, the respondents were asked about their views on the future of AI. According to their answers, concerns over the influence of AI on their education and prospective career paths were expressed by 23.9% of them. On the other hand, 40% held the opposite view, while 36.1% gave a neutral answer (Fig.20). As

far as the use of AI in society in general is concerned (Q21), there was an almost equal percentage of students who stated that they were worried about this (35.6%) and of those who were neutral (35%), while the rest of the students (29.4%) did not express concerns over this issue (Fig.21). Finally, 36.7% of the respondents agreed that the use of AI defeated the purpose of education, as opposed to 27.2% of the respondents who disagreed, and 36.1% of the respondents who neither agreed, nor disagreed with this (Fig.22). The presented figures do not indicate a high level of concern on the part of the students over the impact of AI on a personal level. The same conclusion applies to the use of AI at the societal level, and to its negative impact in the context of education as well, although the "agree" option attracted more students, compared to the previous question. One possible reason for the relatively large share of the neutral answer might be the short history of the use of AI tools.

Figure 20. Ss' responses to Q20 – I am worried about the impact of AI on my education and the career path that I intend to follow

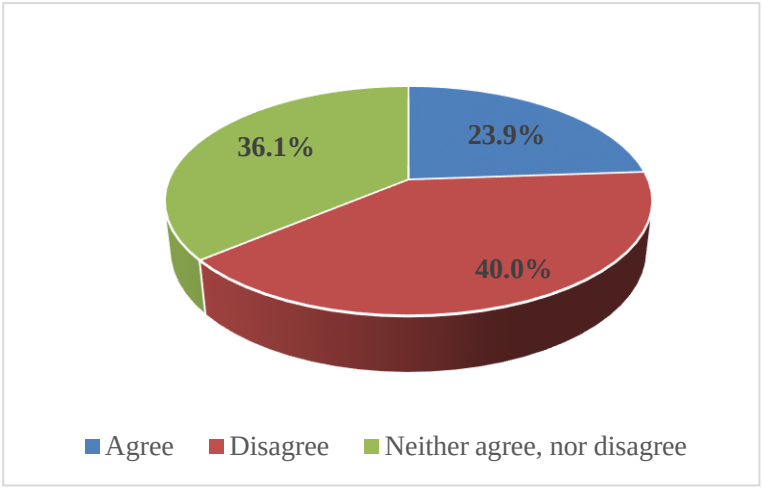

Figure 21. Ss' responses to Q21 – I am worried about the use of AI in society in general

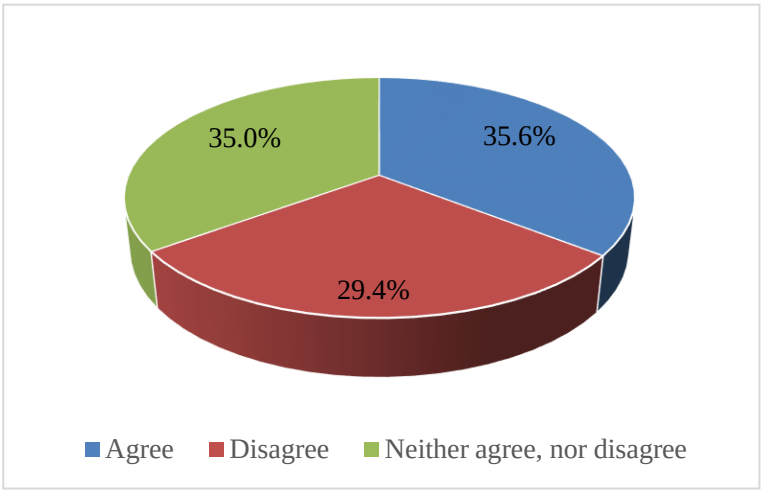

Figure 22. Ss' responses to Q22 – The use of AI by students defeats the purpose of education

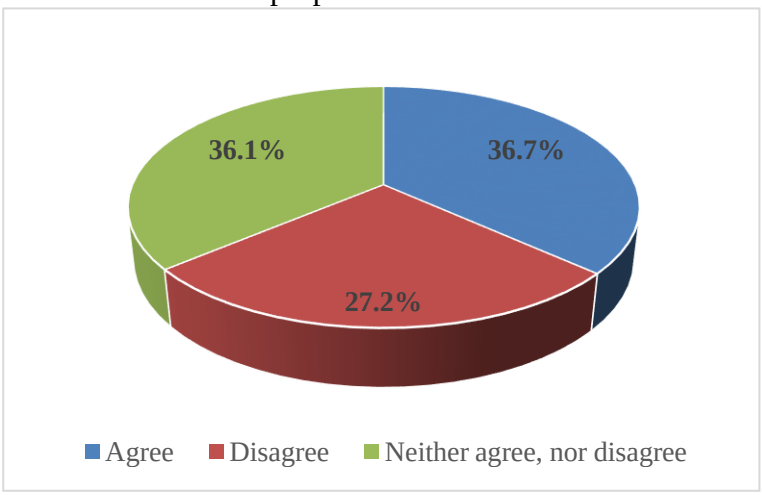

The lack of concern over the future of AI is also visible in the students' answers as to whether human intelligence and creativity could be replaced by AI (Q23). A majority of 62.8% respondents agreed that human intelligence and creativity couldn't be replaced by AI, while a small proportion of them (17.8%) expressed their disagreement, and 19.4% remained neutral (Fig.23).

Figure 23. Ss' responses to Q23 – AI can't replace human intelligence or creativity

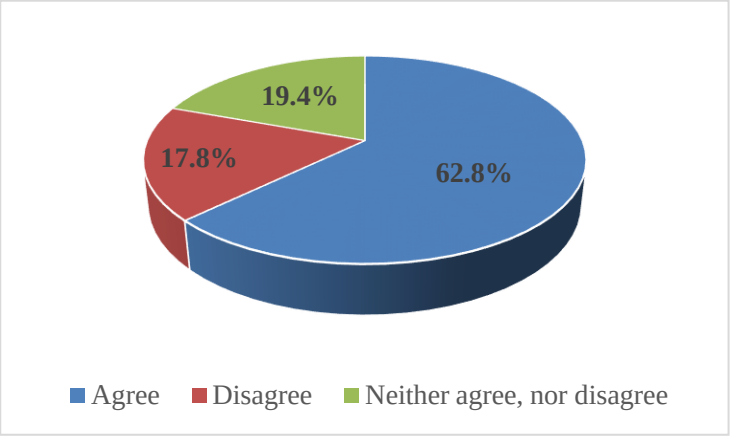

The final question referred to the respondents' beliefs or predictions regarding the AI future. From the answers provided by the students, a conclusion can be drawn that there was a similar distribution of expressed positive, negative and mixed beliefs and predictions. The positive beliefs revolved around the necessity of embracing AI as an inevitable part not only of our future, but also of the present, accompanied by all the benefits it offers for educational purposes, including foreign language learning. On the other hand, the negative ones pointed to the possible replacement of humans by AI, and the fact that it seriously threatens students' creativity and critical thinking. Those who provided neutral answers acknowledged the benefits of AI in the learning process, but called for a balance between human-meditated instruction and the use of modern technologies. As one respondent metaphorically put it, "if we let a robot lead us, we become its slaves, and not the other way around, as things should actually be".

Conclusion

On the basis of this study which included students from a variety of higher education institutions in Macedonia, we can safely conclude that university students are aware of the existence of AI tools but they mostly use them out of curiosity and for non-educational purposes. Their attitude towards AI is to a great extent positive, although they also show signs of concerns regarding the potential implications of AI on their academic achievements and career prospects in general. The students' concerns are mainly related to the possible negative effects of AI on their creativity and critical thinking and the possible replacement of humans by AI in the future. From the AI language tools offered in the questionnaire, students show highest level of familiarity with and

use of language translation tools such as Google Translate and others, and lowest familiarity with online writing assistance/enhancement tools, such as Grammarly and others. Most of the ones who added other tools to the list chose ChatGPT. Last but not least, students' answers reveal that at this point the issue of using AI in education is still not seriously considered in the Macedonian educational settings. Thus, they claim that they do not receive sufficient instruction from their instructors as to how they can use AI tools to improve their language skills, since only 30% have been instructed on using AI tools in an ethical and responsible manner, and that the institutions where they study have no official policy as to the use of AI. These findings suggest thata further analysis is urgently needed to address the reasons for such an attitude on the part of instructors and higher education institutions. One possible explanation could be the fact that, considering that this is a relatively new trend, the instructors, policymakers and decision-making bodies at tertiary level are not adequately informed and equipped with skills to deal with AI in higher education.

To sum up, we hope that this paper provides a timely foundation for further discussion and inquiry about the use of AI tools in higher education, especially in the context of foreign language learning. We believe that the insights gained from this study concerning the student perception of the use of AI tools in foreign language learning can be utilized to raise awareness and instigate prompt and serious deliberations on shaping policy decisions and educational practices regarding the integration of AI in the higher education institutions in our country. This becomes an imperative, especially given that there is no point in ignoring the fact that AI-language learning tools are gaining momentum and their presence in the future will not only be undisputable but also increasingly more pronounced. AI tools will most definitely continue to evolve and will become even more powerful and valuable, especially, in the context of foreign learning languages. Hence, their integration is critical to improving the effectiveness and efficiency of language learning, and educators in higher education institutions should work on developing strategies for effectively integrating AI-based tools into university studies to upgrade the traditional methods, which apparently no longer fully meet the needs of the new digital generations of students.

In order to achieve a successful integration of AI tools in foreign

language instruction in Macedonia at the tertiary level, the following actions could be considered: analyzing good practices regarding this issue in other countries and assessing the possibility for their adaptation and implementation in the Macedonian educational environment; adopting official policy/strategy at national or institutional level, addressing the use of AI tools in education including foreign language instruction; creating "AI friendly" teaching and learning environment in higher education institutions with appropriate IT infrastructure to make AI tools accessible to all students; providing instruction/training for both instructors and students on the benefits and proper use of digital tools for educational purposes, etc.

References

Cave, S., Dihal, K., Hollanek, T., Katsuno, H., Liu, Y., Taillandier, A., & White, D. "The Meanings of AI: A Cross-Cultural Comparison". Imagining AI: How the World Sees Intelligent Machines, edited by Stephen Cave, & Kanta Dihal (Eds.), Oxford University Press, 2023, p. 345-359.

Eke, D. O. "ChatGPT and the rise of generative AI: Threat to academic integrity?" Journal of Responsible Technology 13, 100060, 2023, p. 1-4.

Farhi, F., Jeljeli, R., Aburezeq, I., Dweikat, F. F., Al-shami, S. A., & Slamene, R. "Analyzing the students' views, concerns, and perceived ethics about chat GPT usage." Computers and Education: Artificial Intelligence, 5, 100180, 2023, p. 1-8.

Fengchun, M., Holmes, W., Huang, R., & Zhang, H. (2021). AI and education: guidance for policy-makers. UNESCO, Paris, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709.

Font de la Vall, R. R., & González, F. "Exploring the Benefits and Challenges of AI-Language Learning Tools." International Journal of Social Sciences and Humanities Invention, 10, 01, 2023, p. 7569-7576, DOI: 10.18535/ijsshi/v10i01.02ISSN: 2349-2031. https://valleyinternational.net/index.php/theijsshi.

Haristiani, N. "Artificial Intelligence (AI) Chatbot as Language Learning Medium: An inquiry." Journal of Physics: Conference Series, 1387, 012020, 2019, p. 1-6, doi:10.1088/1742-6596/1387/1/012020.

Hwang, G., Xie, H., Wah, B., & Gasevic, D. "Vision, challenges, roles and research issues of Artificial Intelligence in Education." Computers and Education Artificial Intelligence, 1, 13, September, 2020, p. 1-5, https://www.researchgate.net/publication/344177286_Vision_challenges_roles_and_research_issues_of_Artificial_Intelligence_in_Education.

Kamalov, F., Calonge D. S., & Gurrib, I. "New Era of Artificial Intelligence

in Education: Towards a Sustainable Multifaceted Revolution." Sustainability, 15, 16, 12451, 2023. p. 1-36, https://doi.org/10.3390/su151612451. Accessed at https://browse.arxiv.org/pdf/2305.18303v2.
Labadze, L., Grigolia, M., & Machaidze, L. "Role of AI Chatbots in Education: Systematic Literature Review." International Journal of Educational Technology in Higher Education, 20, 56, 2023, p. 1-17, https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-023-00426-1
Lee, Y.-J., Davis, R. O., & Lee, S. O. "University students' perceptions of artificial intelligence-based tools for English writing courses." Online Journal of Communication and Media Technologies, 14, 1, e202412, 2024, p. 1-14, https://doi.org/10.30935/ojcmt/14195.
Malmström, H., Stöhr, C., & Ou, A. W. (2023). Chatbots and other AI for learning: A survey of use and views among university students in Sweden. Chalmers University of Technology – Department of Communication and Learning in Science, Sweden, https://doi.org/10.17196/cls.csclhe/2023/01.
Moroianu, N., Iacob, S., & Constantin, A. "Artificial Intelligence in Education: a Systematic Review." Proceedings of the 6th International Conference on Economics and Social Sciences: Geopolitical perspectives and technological challenges for sustainable growth in the 21st century, 2023, p. 906-921, https://www.researchgate.net/publication/375138111_Artificial_Intelligence_in_Education_a_Systematic_Review.
Welding, L. "Half of college students say using AI on schoolwork is cheating or plagiarism." Best Colleges, 2023, https://www.bestcolleges.com/research/college-students-ai-tools-survey/.
Woo, J. L., & Choi, H. "Systematic review for AI-based language learning tools." Journal of Digital Contents Society, 22, 11, 2021, p. 1783-1792. DOI: 10.9728/dcs.2021.22.11.1783.

TRUE OR FALSE? UNIVERSITY STUDENTS' VIEWS ON 'FAKE NEWS' IN PRIMARY EDUCATION

Menelaos TZIFOPOULOS
University of Western Macedonia, Florina, Greece

Abstract
Current research shows that we read a large amount of information in a short time, but often without distinguishing when this information is true or false. In particular, it becomes apparent that a large number of 'Social Media'

users share content with other users, considering it to be true, while it constitutes 'Fake News'. Research in the US shows that internet users in 2016 shared more fake news during the 2016 presidential election than trueelection facts. In this logic, the recipient of a false news story can be affecteddue to assumptions, biases or emotional involvement in the news. We shouldalso understand the magnitude of the "risk" involved in receiving information, without checking its sources and validity. For this reason, in this paper, the views of candidate teachers of the Department of Primary Education of the University of Western Macedonia on fake news will be presented through quantitative research. Participants define the content of fake news and, at the same time, note whether they have been informed during their university studies about such issues. Furthermore, several ways to enhance the 'media literacy' skills of the candidate teachers have been proposed. The findings of the research, through descriptive statistics, revealed that the majority of university students are aware of the phenomenon of fake news, but they are not fully informed about how to deal with the phenomenon in school education.
Keywords: *Fake News, Media Literacy, primary education, candidate teachers*

E VËRTETË APO E RREME? PIKËPAMJET E STUDENTËVE TË UNIVERSITETIT MBI 'LAJMET E RREME' NË ARSIMIN FILLOR

Abstrakte

Hulumtimet aktuale tregojnë se ne lexojmë një sasi të madhe informacioni në një periudhë të shkurtër kohe, por shpesh pa dalluar se kur ky informacion është i vërtetë apo i rremë. Në veçanti, bëhet e dukshme se një numër i madh i përdoruesve të 'Social Media' ndajnë përmbajtje me përdoruesit e tjerë, duke e konsideruar si të vërtetë, ndërsa përbën 'Fake News'. Hulumtimet në SHBA tregojnë se përdoruesit e internetit në vitin 2016 ndanë më shumë lajmetë rreme gjatë zgjedhjeve presidenciale të vitit 2016 sesa faktet e vërteta zgjedhore. Në këtë logjikë, marrësi i një lajmi të rremë mund të ndikohet për shkak të supozimeve, paragjykimeve apo përfshirjes emocionale në lajme. Duhet të kuptojmë gjithashtu madhësinë e "rrezikut" të përfshirë në marrjen e informacionit, pa kontrolluar burimet dhe vlefshmërinë e tij. Për këtë arsye, në këtë shkrim do të prezantohen pikëpamjet e mësuesve kandidatë të Departamentit të Arsimit Fillor të Universitetit të Maqedonisë Perëndimore mbi lajmet e rreme përmes hulumtimeve sasiore. Pjesëmarrësit përcaktojnë përmbajtjen e lajmeve të rreme dhe, në të njëjtën kohë, vërejnë nëse janë informuar nga studimet e tyre universitare për çështje të tilla. Për më tepër, propozohen mënyra për të rritur aftësitë e shkrim-leximit në media të

nxënësve të shkollave fillore. Gjetjet e hulumtimit, nëpërmjet statistikave përshkruese, zbulojnë se shumica e mësuesve të mundshëm janë të vetëdijshëm për fenomenin e lajmeve të rreme, por nuk janë plotësisht të informuar se si të merren me fenomenin në arsimin shkollor.

Fjalët kyçe: *Lajme të rreme, shkrim-leximi i mediave, arsimi fillor, mësuesit kandidatë*

Introduction

Research conducted with students has shown that they cannot separate false from true news (Harris F., 2019). Most students seem to stay at the first level of online search for information but do not examine the source's author in-depth, whether it is a post or an authoritative scientific source (Paskin, 2018). These elements are linked to the post-truth era (Modreanu S., 2017). According to the Oxford Dictionary, 2016 was the year of post-truth, which defines it as a time when people respond more to their feelings and beliefs and less or nothing to data and "truth". It is the era in which "objective" facts have less influence on shaping public opinion than appeals to our feelings and personal assumptions (Watson C., 2018).

Added to this discussion is the theory of Digital Humanism (DH), according to which the individual should reflect and have the corresponding "tools" for how he/she receives information and what information he/she receives. The above is linked to the characteristics that digital citizens seem to have. In the context of digital citizenship, they should be functional, critical and attentive technology users, considering ethical and security issues (Schuler D., 2002). Also, to have a positive attitude towards utilizing digital applications that promote cooperation, fruitful dialogue and exchange of views, in a democratic framework of intercultural respect (Ribble M., 2008). It is also noted that digital citizenship also concerns the issue of evaluating any form of digital information, to ensure quality and validity in information. Finally, the digital citizen takes careful action when using the internet and makes decisions that promote democracy and reliable information with the contribution of digital technologies (Hobbs R., 2010).

According to the literature, we no longer discuss whether digital technologies are important or necessary in the educational process. The reflection shifts to the possibilities offered by digital media to our

students, intending to shape critically thinking citizens (Tzifopoulos M., 2023). A finding on which we should focus reveals the inability of our students to effectively "manage" digital technologies and to use, functionally and critically, these tools to assist learning. Recent research has shown that students are familiar with the use of technology, but cannot integrate it effectively into school contexts (Kaeophanuek S., etc. al., 2018).

This "deficit" is inextricably linked to the issue of developing modern school and academic digital competencies and skills of the new generation of students. Even though young people today are "active" in everything digital that exists or "emerges" and, consequently, in social networking applications, they cannot take advantage of this familiarity and "transform" their practices into educational practices. They cannot perceive the added value of technology in the educational process, in the context of Media Literacy (ML) (Livingstone S., 2004; Potter W., 2018). In particular, their inability to search and evaluate the appropriate digital source for educational use and the formation of their respective school digital skills for meaning-building found (Neumann M., etc. al., 2017; Rose-Wiles L., 2018).

The research

This research takes into account relevant research in the field of fake news in education and, especially, research which is focused on the perception of undergraduates about their trust in news sources and awareness of fake news and about the impact of fake news and responsibility for addressing the problem (Melro A., & Pereira S., 2019; Silveira P., & Gancho, S., 2021). This research, which conducted during the spring semester 2022-23, aims to examine the candidate teachers' views on the issue of Digital, Media and Information Literacy in contemporary education. The university students completed an online, questionnaire based on five thematic axes. The first pillar includes questions to clarify the terms digital and media literacy. Students choose those sentences that they consider most appropriate to the content of these concepts. They also give their definitions of the term 'Fake News'. In the second axis, they assess their knowledge of basic computer programs and web applications and state how willing and ready they feel to teach in primary school, taking into consideration information literacy and fake news issues. In the third pillar of the

questionnaire, they answer a question about how they distinguish true from fake news and from which sources they are informed. In the last axis of the methodological tool, they note their proposals for teaching and pedagogical practices regarding the issue of digital and information literacy.

Research Questions

The questions to be answered by this research are as follows:

• *What content do pre-service teachers give to the concepts of digital literacy, media literacy and fake news?*

• *How do they self-assess their digital skills?*

• *From which sources are they informed about issues that concern them?*

• *What are their proposals for teaching in primary school, aiming to shape critically and digitally literate students?*

Sample

127 students from the Department of Primary Education of the University of Western Macedonia (in Florina) participated in this study, from the 2nd to the 8th semester of studies. Specifically, it is evident that 74% (94) were female students and 26% (33) were male students (26.0%). Most students are in the 2nd (43.3%) and 6th semester (29.1%). Slightly smaller is the percentage of students in the 4th semester (18.1%).

Methodology

For the collection and processing of the data, the principles of quantitative research were utilized, with the contribution of the statistical package SPSS (version 29.0). From the processing of research data, with the contribution of descriptive statistics, graphs were created. Variable correlations also occur. In addition, the principles of qualitative research were utilized in the last axis of data processing. Through an open-ended question, students suggest ways to strengthen the Digital Literacy (DL) and Media Literacy (ML) students' skills. From the processing and grouping of their self-reports, with the contribution of Thematic Analysis (Willig C., & Stainton-Rogers W., 2017), corresponding codes were formulated inductively, creating main themes.

Limitations

This research has limitations. The first limitation concerns the sample of the study, which is not a representative but a convenient sample. Also, the researcher could conduct in parallel or complementary qualitative research, in order to capture university students' views in depth, on fake news issues.

Research Analysis

Digital Literacy, Media Literacy & Fake News. Definitions

Through their answers introduced in Figure 1, it seems that the highest percentage (51.2%, 65) agree that DL refers to the use and functional utilization of digital technology depending on the situation. The study showed that 32 students believe that DL refers to the use of basic computer programs and applications. A smaller percentage (24.4%, 31) claim that DL is more related to the process of evaluating and critical placement in digital material, sources and bibliography from the internet. The rest of the options gather smaller percentages. The participants show that they have understood the complexity and modern approach to the concept of DL to a fairly good extent. Through statistical analyses, it appears that the higher the semester of study, the more often students answer that the DL concerns the use and functional utilization of technology depending on the situation. ($x^2(4) = 18.809$, p-value = 0.001).

Figure 1: The meaning of 'Digital Literacy'

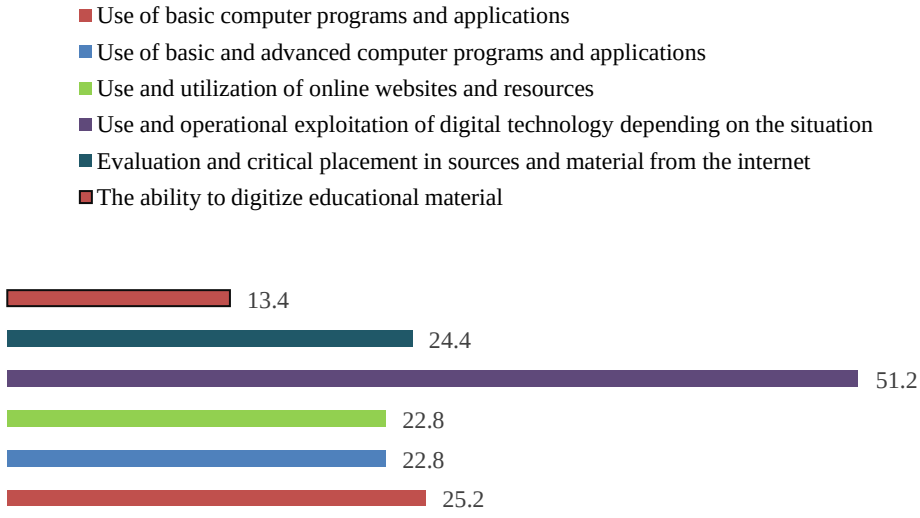

DL is also associated with another term, ML. The candidate teachers seem, in their majority, to have a clear picture of the content of this concept. Specifically, 75 students (59.1%) define ML as the ability to decipher and critically analyze printed and digital information and news. So, they include non-digital news or other source, which is also confirmed by the relevant literature.

Figure 2: The meaning of 'Media Literacy'

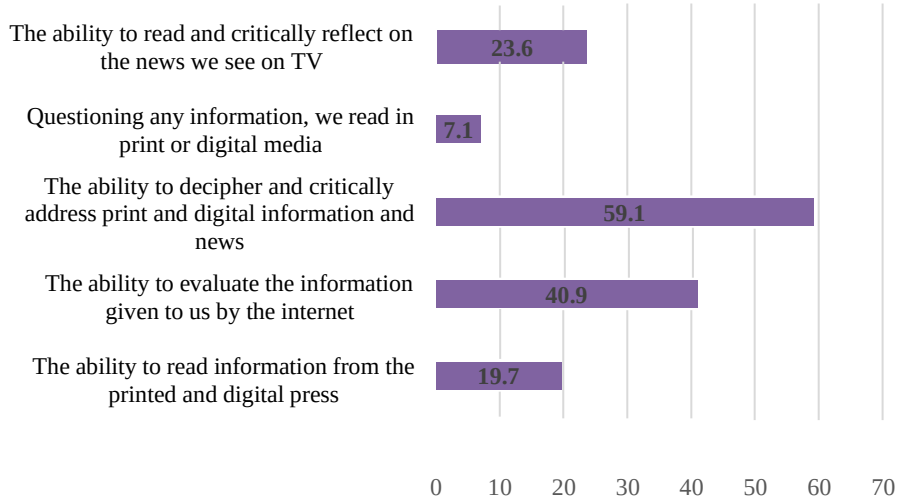

It seems that many students consider that in addition to the above option, the ML also concerns the ability to evaluate the information given to us by the internet (40.9%, 52) and our critical attitude towards the news presented by the media (23.6%, 30), which seems to complement the content of this concept. As well as the ability to read information from print and digital media (19.7%, 25) (Figure 2).

Also, the students included in this research give their definition for 'Fake News'. From the coding of the answers, and the quantification of the qualitative data, the following table emerged with the most frequently occurring words in the definitions given by the research subjects. Words such as disinformation, propaganda, untrue information, unreliable sources, falsification of facts, and manipulation, appear quite often.

Table 1: Most frequently seen words for "Fake News"

Words:	N
Misinformation	43
Serving interests/Propaganda/Done deliberately	26
Information that is not true/Not objective	21
Dissemination of unverifiable news-unsourced/Unreliable	13
Distortion-falsification of facts	10
Manipulation	6
Disorienting news	5
Based, in part, on true facts	4
News "manufactured"	3
Promotion of a specific ideology	2
Purpose to harm a person	2

Digital Technologies: Knowledge, willingness and readiness

The finding on how student-teachers assess their knowledge on how to handle digital technologies is considered important. In particular, through the Likert scale, student-teachers claim that they are "highly" (40.2%, 51) and "very" highly (27.6%, 35) familiarized with digital technologies. They claim that they are tech-savvy and can easily handle corresponding digital media.

The more familiar students claim to be with digital programs and applications, the more ready they feel to enter classrooms and prepare their students, based on the principles of DL and ML ($x^2(12) = 43.344$, p-value = 0.001). This picture is complemented by the study finding which shows that the longer the semester of study, the more prepared students feel to inform their students about IL (Information Literacy) issues ($x^2(16) = 26.775$, p-value = 0.044).

Furthermore, the sample, a high percentage (89.0%, 113), argues that they are willing to teach with digital technologies, aiming to inform their students about how to search, evaluate and critically position themselves in digital material.

This percentage, however, as shown in other relevant research (Ayanwale M., etc. al., 2022), decreases when the sample refers to readiness for teaching based on ML principles or aiming to introduce a digital innovation in the classroom. Here, the percentage (74.8%, 95) "falls" on the scale and is between "moderately" and "highly".

Sources of information

Very few students, as they claim, have come into contact in the context of their academic courses with how to search for digital material, the appropriate source and bibliography or have practised through a laboratory course, as shown by an open-ended question. And to the next question, the answers vary in terms of the sources from which students are informed. The majority of the respondents (77.2%, 98) claim to draw information, mainly, from social media. This was followed by choosing the digital newspapers, magazines and digital portals (64.6%, 80) and television (36.2%, 46) (Figure 3).

Figure 3: Sources of information (%)

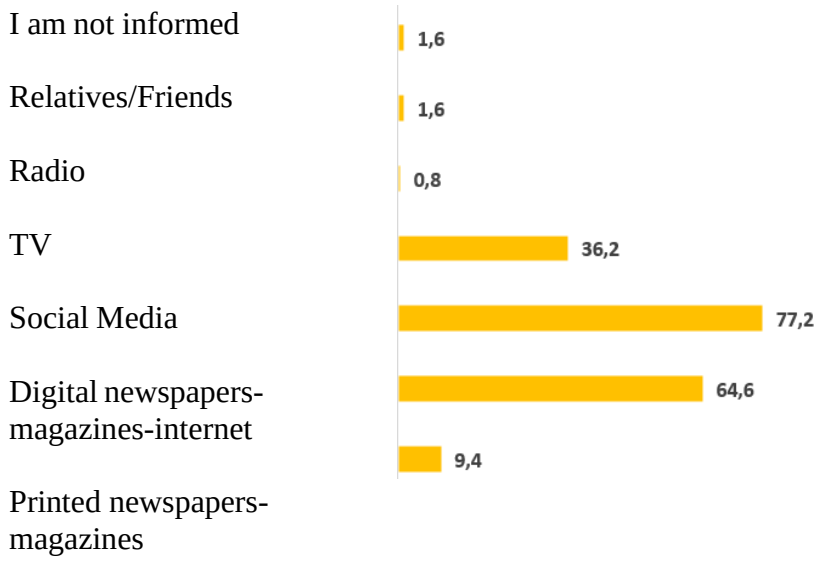

In addition, 90.6% (115) of students search bibliographies for their university assignments from relevant scientific portals (e.g. Google Scholar, Scopus), from other scientific papers and repositories (72.4%,

92), from Wikipedia (25.2%, 32) and only 2.4% (3) from social media. However, students of 6th and 8th semester seek more information from valid bibliographic and scientific sources than their fellow students of 2nd and 4th semester (x^2 (4) = 10.984, p-value = 0.027). Marginally less than 50% of the sample (61 students), it seems that to a large extent, they can distinguish true from false news.
Also, there is a high percentage of the respondents (87.4%) who argue that they would help their students to perceive fake news during their school classes, by informing them that they should cross-check the information they found online with other sources.

Table 2: Suggestions for helping students with Fake News

Put filters on school computers so they don't look for any information they want	15%	19
Check all groups what information they are looking for	22,8%	29
Cross-check the information they find with other sources	87,4%	111
Check the URL where they found the corresponding information	43,3%	55
Search for authors of digital resources	59,8%	76
Do not go through the process of reading the news they consider false	3,9%	5
Discuss with their classmates what they consider to be fake news	57,5%	73

Proposals for teaching in the post-truth era
The first theme created through the Thematic Analysis is collaborative learning contexts. This theme includes codes, such as the actions proposed by students to search for the appropriate digital -and non-digital- source in an experiential way, through projects, workshops, case studies, group activities, search for material and its evaluation.
The second theme concerns actions to promote critical thinking, with codes related to the distinction between fake and true news, with students discussing the consequences of "Fake News" in life with the contribution of social media, with discussions giving arguments (debates) and checking the validity of a source or with conflicting

sources, through research and research and with guidance from the teacher.

The third theme is game-based learning. Students believe they can mainly enhance their students' DL-IL when they involve them in team-group action, adventure and strategy games, as they note, which they will either search for and use from the internet or attempt to shape together with their students (Table 3).

Table 3: Candidate teachers' proposals

Themes	Codes
1. Collaborative learning contexts	*1.1 Experiential activities* *1.2 Projects* *1.3 Workshops* *1.4 Case Studies* *1.5 Role-playing*
2. Critical thinking activities	*2.1 Comparison of sources/information that are true and false* *2.2 Discuss the consequences of "fake news" on people's daily lives* *2.3 social media as a "vehicle" for this discussion* *2.4 Debates* *2.5 Discussions with teachers about the validity of a source* *2.6 Student research on the reliability of digital sources/information*
3. Game-based learning	*3.1 (Group) Games, of various categories, for each subject (e.g. strategy in History and Language lessons)* *3.2 Deception and Disinformation Games* *3.3 Engaging in digital games from the Internet*

	3.4 Configuration of digital games by teachers and students

Discussion

Students are found to have realized that DL is perceived as a dynamic skill that both teacher and student should possess. This issue is linked to the next question of the research regarding the digital skills of the sample. Students seem to be very familiar with digital tools and corresponding web applications. The research also showed that the more familiar students are with digital technologies, the more ready they feel to inform their students in the future to become critically and digitally literate citizens.

However, it seems, in answer to the third research question, that the percentage of young people who are informed daily by social media is very high. A finding consistent with the relevant research literature (Purcell K., 2011; Pew Research Center, 2022). The positive thing, of course, is that from the students' answers, it seems that for academic issues (bibliography search, preparation and presentation of work at the university) they use, to a very large extent, valid bibliographic databases.

This research, also, starts from the assumption that today's teachers often teach without taking into account authentic situations in learning, such as research that their students could conduct through the internet and complementary digital or non-digital sources, interactive learning through discussion, knowledge discovery through collaborative learning environments and problem-solving strategies, methods that take into account different communicative contexts (cultural respect), alternative forms of evaluation (Griva E., & Kofou I., 2019), modern digital media. The above seems to be of particular concern to the sample of this pilot research, as candidate teachers give their proposals for teaching to cultivate ML through collaborative frameworks, critical thinking promotion activities and playful learning actions.

Conclusions

The relevant discussion will have fruitful results if it focuses on the need to shape educational and pedagogical environments that will move in the context of emerging forms of literacy, ranging from print to digital, media and critical literacy. To achieve this, teachers need to

be systematically supported by a strong educational and policy "agenda" to transform knowledge and shape identities and mindsets to cultivate modern digital skills in 21st-century education (Dimitrov N., & Haque A., 2016).

References

Ayanwale, M. A., Sanusi, I. T., Adelana, O. P., Aruleba, K. D., & Oyelere, S. S. (2022). Teachers' readiness and intention to teach artificial intelligence in schools. *Computers and Education: Artificial Intelligence, 3*, 100099.

Dimitrov, N., & Haque, A. (2016). Intercultural teaching competence: A multi-disciplinary model for instructor reflection. *Intercultural Education, 27*(5), 437-456.

Griva, E., & Kofou, I. (2019). *Alternative assessment in the modern educational environment. Design and implementation of descriptive assessment methods for language courses*. Kyriakides, Thessaloniki [in Greek].

Harris, F. (2019). CIPA/Internet Filtering. *The International Encyclopedia of Media Literacy* (pp.1-11).

Hobbs, R. (2010). Digital and media literacy: A plan of action. *A White Paper on the digital and media literacy recommendations of the knight commission on the information needs of communities in a democracy*. The Aspen Institute.

Kaeophanuek, S., Na-Songkhla, J., & Nilsook, P. (2018). How to enhance digital literacy skills among. *International Journal of Information and Education Technology, 8*(4), 292-297.

Livingstone, S. (2004). What is Media Literacy? *Intermedia, 32*(3), 18-20.

Melro, A., & Pereira, S. (2019). Fake or not fake? Perceptions of undergraduates on (dis)information and critical thinking. *Medijske studije, 10*(19), 46-67.

Modreanu, S. (2017). The post-truth era. *Human and Social Studies, 6*(3), 7-9.

Neumann, M. M., Finger, G., & Neumann, D. L. (2017). A conceptual framework for emergent digital literacy. *Early Childhood Education Journal, 45*, 471-479.

Paskin, D. (2018). Real or fake news: Who knows? *The Journal of social media in Society, 7*(2), 252-273.

Pew Research Center (2022). Social Media and news fact sheet. *Pew Research Center*. https://www.pewresearch.org/journalism/fact-sheet/social-media-and-news-fact-sheet/.

Potter, W. J. (2018). *Media literacy*. SAGE, USA.
Purcell, K., Rainie, L., Rosenstiel, T., & Mitchell, A. (2011). How mobile devices are changing community information environments. *Pew Internet and American Life Project, 14*, 1-23.
Ribble, M. (2008). Passport to digital citizenship. *Learning and Leading with Technology, 36*(4), 14-17.
Rose-Wiles, L. M. (2018). Reflections on fake news, librarians, and undergraduate research. *Reference & User Services Quarterly, 57*(3) 200-204.
Schuler, D. (2002). Digital cities and digital citizens. *In M. Tababe, P. van den Besselaar & T. Ishida (Eds.), Digital cities II: Computational and sociological approaches* (pp. 71-85). Springer.
Silveira, P., & Gancho, S. (2021). University students' engagement with fake news: The portuguese case. *Observatorio, 15*(1), 23-37.
Tzifopoulos, M. (2023). *Skills in the education of 21st century. Theory, research, examples and applications*. Zygos, Thessaloniki [in Greek].
Watson, C. A. (2018). *Digital Literacy: Detecting fake news in a post-truth era. Continuing Legal Education Presentations*. University of Georgia School of Law.
Willig, C., & Stainton-Rogers, W. (eds.) (2017). *The SAGE handbook of qualitative research in psychology*. SAGE Publications Inc, California.

III- SHKENCA GJUHËSORE/ GJUHË E HUAJ

VËSHTRIM HISTORIK MBI FJALËZËN '*NJË*' NË GRAMATOLOGJINË SHQIPE

Hysnie HAXHILLARI (HYSKA)
Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstrakt
Artikulli paraqet një vështrim historik të fjalëzës 'një' në gramatologjinë shqipe duke filluar nga gramatikat më të heshme të shek. XVIII – XIX, vijon me gramatikat e shek. XX dhe ato të fillimit të shek. XXI të autorëve të huaj e vendës. Vështrimi historik mbi fjalëzën "një" përvijohet mbi bazën e kronologjisë së veprës përkatëse duke pasur si objekt dy linja kryesore: qëndrimet e studiuesve për fjalën "një" si pjesë ligjërate dhe funksionin e saj gramatikor. Në gramatikat më të hershme kjo fjalë nuk përmendet si pjesë ligjërate e gjuhës shqipe dhe, përgjithësisht, nuk njihet as si nyjë e pashquar me funksionin e pashquarsisë ndaj emrit. Ky qëndrim mbahet edhe në

gramatikën akademike. Ndërsa në gramatikat më të vona të fundit të shek. XX vihen re analiza më adekuate në lidhje me funksionin e fjalës "një" si nyjë e pashquar e gjuhës shqipe.
Fjalë kyçe: *gramatikë, histori, një, nyjë e pashquar, pjesë ligjërate*

HISTORICAL REVIEW OF THE WORD 'NJË' (INDEFINITE ARTICLE A/AN) IN ALBANIAN GRAMMAR

Abstract
The article presents a historical review of the word 'një' (a/an) in Albanian grammar starting from the XVIIIth – XIXth century's grammars, it continues with the grammars of the XXth century, as well as the recent studies of the beginning of the XXIth century, written by Albanian and foreign authors. The historical review of the word "një" is outlined on the basis of the chronology of the relevant work, having as its object two main lines: the status of the word "një" as a part of speech and its grammatical function as an indefinitearticle. In the earliest grammars, this word has not been classified as a part of speach of the Albanian language and, in general, it has not the function of the indefinite articles, like a/an in English. The same line of analysis is also followed in the academic grammar too. While in the recent grammars of the XXth century are noted more adequate analysis according to the function of the word "një" as an indefinite article of the Albanian language.
Key words: *grammar, histori, a/an, indefinite article, parts of speech*

Hyrje

Nyjat janë trajtuar gjerësisht në gramatikat e gjuhës shqipe, ato janë përshkruar jo vetëm në planin sinkronik, po edhe në atë historik. Në grupin e nyjave, nyja e pashquar *një* përbën një çështje mjaft të diskutuar në gramatologjinë shqipe për dy arsye: ajo nuk ka status si pjesë ligjërate dhe, nuk njihet si nyjë e pashquar - mjet i realizimit të kuptimit të pashquarsisë siç ndodh me gjuhët që kanë nyjë të pashquar, për shembull angl. *a/an*.

Duke u nisur nga kjo gjendje, mënyra e trajtimit të fjalëzës *një* në gramatikat e gjuhës shqipe u kthye në objektin tonë të studimit. Gramatika zyrtare e gjuhës shqipe nuk ia njeh kësaj fjalëze statusin e nyjës së pashquar, duke i mohuar kështu edhe funksionin e saj si fjalë caktuese ndaj emrit, si një element funksional që realizon kuptimin e pashquarsisë dhe sintaksorisht plotëson emrin si gjymtyrë fjalie. Prandaj, e pamë me interes të ndjekim në mënyrë diakronike gramatikat e gjuhës shqipe për të parë se si trajtohen në to këto çështje, cilat janë argumentet që mbështesin ose jo statusin e fjalëzës një si nyjë

e pashquar.

Një tjetër çështje me interes është edhe trajtimi gramatikor që i është bërë fjalëzës *një* kur ajo paraprin një emër të pashquar. Përgjithësisht në gramatologjinë shqipe dhe veçanërisht në gramatikën akademike fjalëza *një* (nyjë e pashquar), nga pikëpamja sintaksore, trajtohet si gjymtyrë më vete e fjalisë, jo si një gjymtyrë me emrin që i paraprin.

Trajtimi i çështjeve të mësipërme në gramatologjinë shqipe është i domosdoshëm për të kuptuar arsyet dhe qëndrimet e studiuesve të hershëm e të vonë në lidhje me pranimin a mospranimin e fjalëzës *një* si pjesë ligjërate; në lidhje me funksionin e saj a mosfunksionin si nyjë e pashquar si dhe në lidhje me funksionimin si një gjymtyrë e vetme apo jo me emrin e pashquar që paraprin.

Çështja e trajtimit të fjalëzës *një* në gramatologjinë shqiptare mbështetet në një kuadër të gjerë teorik gramatikor i cili vë në qendër të tij dy këndvështrime: aspektin kategorial të saj si pjesë ligjërate dhe aspektin morfologjik të saj si nyjë e pashquar.

Gramatologjia shqiptare zë fill në shekullin XVIII-XIX me autorët arbëreshë, plotësohet edhe me autorët e Rilindjes, deri në gjysmën e parë të shekullit XX. Në këtë periudhë mendimi gjuhësor shqiptar pëvijohet në gramatika fillestare të gjuhës shqipe, më tepër përshkruese edhe ende mungesore në mjaft çështje të pasqyrimit të strukturës morfologjike dhe sintaksore të gjuhës shqipe. Në këtë kuadër, edhe tratjimi i çështjes së fjalëzës *një* nuk mund të bëjë përjashtim duke na u shfaqur si një trajtim mungesor – shpeshherë fjalëza *një* nuk përmendet në këto gramatika –, dhe gjithashtu trajtime joadekuate gjuhësore në të cilat vihet re një mënyrë e pasaktë e analizës morfologjike dhe sintaksore të kësaj njësie.

Në gramatikat e fundit të gjysmës së parë të shek. XX dhe ato përgjatë gjysmës së dytë të këtij shekulli vihet re një kuadër më i gjerë teorik në trajtimin e fjalëzës *një*, si në gramatikën e K. Cipos (1949;1952), O. Myderrizit (1944), Sh. Demirajt (1971; 1976) etj. Gramatikat e kësaj periudhe sollën një trajtim të ri të fjalës *një* duke e shtruar çështjen në fjalë nga dy pikëpamje kryesore: përkatësia e saj si pjesë ligjërate dhe roli i saj si nyjë e pashquar e gjuhës shqipe.

Ky kuadër teorik plotësohet më tej edhe nga gramatika e artikuj bashkëkohorë, kryesisht të hartuara nga autorë të huaj (Newmark et al.,1982), por edhe vendës (Çeliku, M. 1971,1997, 2012,, Memushaj,

R, 2008, 2016). Qëndrimet e këtyre studiuesve mbështetn kryesisht në analiza gramatikore më adekuate të mbështetura edhe në drejtimin gjenerativist duke sjellë argumentet e duhura për t'i dhënë fjalëzës *një* statusin e nyjës së pashquar në gjuhën shqipe.

Metodologjia

Objekti kryesor i hartimit të këtij artikulli është vështrimi historik në gramatologjinë shqipe për trajtimin e fjalëzës *një*. Si i tillë, ky objekt kushtëzoi edhe metodën e ndjekur në gjetjen e të dhënave të duhura gjuhësore në lidhje me fjalëzën *një*, duke u bazuar në një kronologji objektive, që nga gramatika e parë e shek. XVIII deri në studimet e viteve të fundit (2009).

Këndvështrimi i ndjekur në mbledhjen e të dhënave u përqëndrua në dy linja kryesore: të vihej re a ishtë fjalëza *një* pjesë ligjërate në këto gramatika dhe a trajtohej ajo si nyjë e pashquar, a i njihej kësaj fjalëze funksioni i pashquarsisë së emrit. Për ta sjellë sa më të plotë këndvështrimin historik sillen në vëmendje të gjitha gramatikat e gjuhës shqipe, që nga shek. XVIII deri në ditët tona.

Mbledhja dhe paraqitja e të dhënave është bërë duke u bazuar në kronologjinë objektive sipas kronologjisë së hartimit të gramatikave. Krahas paraqitjes së të dhënave gjuhësore të mbledhura nga të gjitha gramatikat respektivisht, në artikull paraqiten edhe analiza e këndvështrimet tona të në lidhje me dy linjat e trajtimit të kësaj çështjeje.

Literaura e përzgjedhur për vjeljen e materialit përbëhet nga një numër i gjerë veprash, kryesisht gramatika didaktike të shek. XVIII-XIX-XX, e ndjekur nga vepra më të plota gramatikore teorike si "Gramatika e gjuhës shqipe I", gramatika të hartuara nga studiues të huaj të cilat sjellin këndvështrime të reja në trajtimin e kësaj çështjeje, po edhe artikuj studimorë e problemorë që parashtrojnë këtë çështje.

Rezultate dhe diskutime

Gramatikat e shekullit XVIII-XIX

Në gramatikën më të hershme të shqipes, atë të F.M. da Lecce-s (1716) nyjave u kushtohet një syth i veçantë, i titulluar "Sqarime për nyjat". Da Leçja me "nyjë" kupton nyjat e prapme, kur sqaron se "thuhet me nyjë por jo përpara si italishtja, po në fund të emrit, kështu që për të thënë *il sasso* në gjuhën shqipe, thuhet *Guri*, po jo *i Guri*."

(Da Lecce,1716: 5). Fakti që flet për "emërore pa nyjë", nënkupton që Da Leçja nuk përfshin në grupin e nyjave nyjën joshquese të përparme. Si nyjë të përparme, ai quan nyjën e mbiemrave, të përemrave dhe të emrit në gjinore. Kështu, ai vëren se "emrat, kur janë dy bashkë, i dyti gjithmonë do të jetë në gjinore", i paraprirë nga *i, e* ose *të.*

Shekulli XIX shënohet nga gramatikat e dy studiuesve arbëreshë Dh. Kamardës (1864) dhe J. de Radës (1870). Dh. Kamarda pranon se shqipja ka nyja të përparme, po pa bërë ndonjë ndarje të tyre. Dhe me nyja të përparme (articoli prepositivi) ai kupton nyjat *i, e, të, së,* të cilat i gjen te rasa gjinore, tek emrat e nyjshëm, te përemrat dhe mbiemrat e nyjshëm. Megjithatë, Kamarda e pranon ekzistencën e nyjës së pashquar *një* kur pohon se "përemri i pacaktuar (il pronome numerale) *një* përdoret edhe si nyjë joshquese (articolo indeterminato", duke e krahasuar me italishten: *një burrë – un uomo* (Kamarda. 1864: 205).

Ndërsa De Rada, duke folur për emrin, thotë se në shqipe ka dy lakime, të shquar dhe të pashquar dhe se emrat bëhen të shquar duke u shtuar trajtave të pashquara të tyre nyjat shquese (articoli determinativi). "Pjesëzat *i, u, a, të*, – shkruan ai, – sufiksa të emrave dhe të mbiemrave janë nyja shquese." Por nyjën e pacaktuar *një* ai nuk e përmend, nuk e jep as në pasqyrat e lakimit të pashquar njëjës e shumës të emrave (De Rada, 1870: 21).

Studiuesi francez A. Dozoni, në gramatikën që shkroi për shqipen në shek. XVIII, i trajton nyjat në kreun III "De l'article indéfini, de l'article prépositif et du article conjonctif". Këtë krye e nis me fjalëzën *një*, për të cilën shkruan: "Numërori i palakueshëm (mumératif indeclinable) përdoret si nyja e pacaktuar e frëngjishtes dhe për të dy gjinitë: *ñæ boúrhæ, ñæ groúa*; fjala *tsá* (g. disa) i korrespondon shumësit; *tsá ñèræz"*(Dozon, 1879: 200).

Në gramatikat e gjuhës shqipe të shekullit XIX zë vend edhe gramatika e G. Jungut, i cili trajton vetëm nyjat shquese, duke theksuar që në fillim se emrat shquhen si në italisht nga nyjat *buri – buria* (Jungg, 1881: 8). Më tej autori jep edhe disa paradigma të lakimit të emrave, pa dalluar në është lakim i shquar apo i pashquar. Ai nuk e përmend fjalën *një* si nyjë e pacaktuar, as e përdor atë në paradigmat e lakimit të pashquar të emrit (1881: 8).

Gramatika e K. Kristoforidhit (1882), si gramatika e parë e shkruar shqip, shënon një hap përpara në konceptimin e nyjës, pavarësisht se nyjat nuk i pranon si pjesë ligjërate. E reja që sjell Kristoforidhi, është

se dallon nyjat me funksion shquarsie, dmth. nyjat e vërteta, nga të ashtuquajturat "nyja me funksione të tjera" (Kristoforidhi, K. 1882: 72). Nyjën joshquese *një* nuk e përmend, dhe kur jep paradigma të lakimit të pashquar të emrave. Fjalëzën *një* e sheh vetëm si "numëror absolut" (themelor) të lidhur me emrat: *një burrë, një burri, një burri, një burrë, një burri; dy burra, dy burrave, dy burrave, dy burra, dy burrash* etj.; por edhe si përemër të pacaktuar, duke dhënë *një* në paradigmat e lakimit të pashquar njëjës dhe *disa* në paradigmat e lakimit të pashquar shumës: *një njerì, një grùa, disa njèrës, disa grâ*.(1882: 100, 167)

Gramatologjia shqipe pasurohet këtë shekull edhe nga gramatika e S. Frashërit (1988). Në gramatikën e tij nyjat e përparme merren si pjesë të ligjëratës, të cilat ai i përfshin në grupin e fjalëve të ndryshueshme (të përkthyera) të ligjëratës, së bashku me emrat, mbiemrat, përemrat, foljet dhe ndajfoljet.

S. Frashëri e shpjegon kështu dallimin e trajtës së pashquar nga trajta e shquar e emrit: "Emëri përflitetë i paçquarë: a) kur nuk është i shënuarë, i çquar' e i diturë; kur themi *a erth njeri* duamë të themi çdo njeri që të jetë, e kur themi *a erth njeriu,* duamë të themi një njeri që dimë, q'e kemi ndër ment; b) kur ka përsipër një tjatër fjalë q'e shënon dhe e çquan, si: *një njeri, ky gur, ay mal, pesë gra*. Emri përflitetë i çquarë kur ësht'i ditur' e i çquarë vetiu pa pasur tjatërë fjalë që ta çquajë si: *erdhi mëma, doli djelli"*(Frashëri, S. 1988: 116-117).

Në gramatikën e Frashërit fjala *një* nuk përmendet si nyjë joshquese, po si fjalë që mund të jetë numëror dhe përemër i pacaktuar. Në paradigmat për emëroren dhe kallëzoren e pashquar, shembujt janë me *një*: *ra një gur, e vura mbi një gur*. Gjithashtu, përdorimi i nyjës së pashquar *një* vihet re në shembujt për dallimin e rasës gjinore nga dhanorja: gjin., *maj' e një guri,* dhan., *i rashë një guri, pun' e një miku, i dhashë një miku* (1988: 118). Prania e fjalëzës *një* në këto forma rasore tregon nevojën që ka paradigma e lakimit të pashquar për të përdorur nyjën e pashquar në realizimin e kuptimit gramatikor dhe formës gramatikore të këtyre rasave.

Gramatikat e shekullit XX- XXI

Fillimshekulli XX shënohet nga gramatika e Gj. Pekmezit (1908), i cili nuk e numëron nyjën si pjesë të ligjëratës, në § 52 "Bestimmte und unbestimmte Form des Substantiv (postpositiver Artikel)" (Format

e shquara dhe të pashquara të emrit (nyja e prapme). Kur i jep emrat në njëjës e shumës të pashquar, nuk vendos para tyre *një* përkatësisht *disa*, as i përmend këto dy fjalë kur përqas format e pashquara me të shquarat. Edhe te përemrat e pacaktuar, *një* dhe *disa* i sheh vetëm si përemra (Pekmezi, 1908: 85-87). Po, teksa trajton klasën e numërorëve të gjuhës shqipe, ai shkruan se *një* përdoret shpesh në cilësinë e një nyje tek trajta e pashquar e emrit, si gjermanisht *një* + emër (1908: 85-87).

Nyjat marrin një status me rëndësi në gramatikën e I. D. Sheperit (1927) i cili e pohon funksionin e fjalës një si nyjë e pashquar në gjuhën shqipe kur shkruan se "dhe mbiemrin 'një' diku e quajnë 'nyjë të pashquar' kur përdoret jo si numëror po si përemër i pakufishëm; *një ditë më tha* fjala *një* është një nyjë joshquese ose mbiemër i pakufishëm se nuk tregon numrin e ditëve, por e bën fjalën ditë të pacaktuar" (Sheperi, I.D. 1927: 40).

Gjysmës së parë të shek. XX i takon edhe gramatika e J. Rrotës (1930). Ky autor nyjat (nejet) i trajton në kreun e dytë të pjesës së tretë "Trajtat e shqipes ase morfologjia" të librit "Gjuha e shkrueme ase vërejtje gramatikore". Ndonëse këtu nuk e përmend nyjën e pacaktuar *një,* në shënimin nr. 2 të vërejtjeve për përdorimin e nyjave thotë se "kemi edhe nenin e pashquem, *një"* Ai thekson se "kjo nyjë në gjuhën popullore dhe sipas dokumenteve të të vjetërve, merr trajta të posaçme në rasat e lakuara: *një* në rasat e drejta dhe *njëj* në rasat e zhdrejta": *Na sod kemi mbetë njëmend* ***një*** *popull i vogël, por kemi* ***një*** *histori të lavdueshme. Qe, një kokërrë voe sa grushti i* ***njëj*** *fëmije. I thashë* ***njëj*** *djali, që ndesha rrugës."* (Rrota, J. 1930: 242).

Një trajtim me interes të fjalëve përcaktuese të emrit shohim në gramatikën e S. Manit (1932) Për nyjën joshquese *një* Mani vëren se nyja joshquese *nji* është e pandryshueshme, përveçse në disa dialekte. Autori jep shembuj të emrit në rasën rrjedhore, ku në një shënim shkruan se rrjedhorja njëjës dhe shumës shfaqen vetëm në formën e pashquar: *nji shkamb mali, nji varg malesh, çaj mali, nji magazinë këpucësh* (Mann, S. 1932: 48), duke nënkuptuar kështu domosdoshmërinë e nyjës së pashquar *një* në këtë rasë.

A. Xhuvani në gramatikën e tij bën dallimin i shquar/i pashquar, por nuk e përmend nyjën joshquese *një*: " ...fjalët *mollë, faqe, vit, fik, t'mirë, e mirë* dëftejnë çdo mollë, çdo faqe, çdo fik, çdo gja të mirë që të jetë; fjalët *molla, faqja, viti, fiku, i miri, e mira* dëftejnë nji mollë, nji

faqe, nji vit, nji fik, një gjë të mirë që e dimë, që e kemi ndër mend" (Xhuvani, A. 1937: 12). Shembujt e mësipërm jepen të zhveshur nga konteksti, ku do të dilte se emri në trajtë të pashquar në disa situata nuk mund të përdoret pa u paraprirë nga nyja *një*.

Në gramatikën e O. Myderrizit (1944) nyjat pranohen si pjesë ligjërate, ato bëjnë pjesë në grupin e fjalëve të ndryshueshme ku përfshihen edhe emri, mbiemri, përemri e foja, gjithashtu ky studiues pohon edhe praninë e nyjës joshquese në shqipe. Ai thekson se nyja joshquese quhen përemrat e pakufishëm *një* e *ca* që u vihen para rasave të pashquara të emrave për të forcuar më shumë kuptimin e "paskajuem" të tyre: *nji mal, nji mali, ca male* etj. Nga nyjat joshquese, shpjegon ai, përdoret më shumë nyja *një* (nji) sidomos për rasat gjinore, dhanore të cilat pa këtë nyjë nuk përdoren (Myderrizi, O. 1944: 40).

Nyjat trajtohen gjerësisht në të dy veprat e K. Cipos "Gramatika shqipe" (1949) dhe "Sintaksa" (1952). Në veprën e parë Cipoja nuk pranon nyjë të pacaktuar për shqipen kur shkruan "Artikull a nyjë të paçquar shqipja nuk ka. Po kur e do puna, përdor numërorin 'një' duke i veshur këtij funkcionin e një nyje së paçquar, p.sh. *Na qe një herë një plak e një plakë; një punë si kjo niset një herë e mirë…* Nyja e paçquar 'një' shumës nuk ka, në rast nevoje marrim e përdorim si shumës mbiemrin e pakufishëm *ca*: *një plak - ca pleq*" (Cipo, K. 1949: 70). Mirëpo në veprën "Sintaksa" shkruan se "nyjët janë dy faresh: nyjë të çquara: -i, -u, -a; dhe nyjë të paçquara: një, ca", që e paraqitin "njerin' a gjënë në përgjithësi, dmth. si një midis shumë të tjerësh" (Cipo, K. 1952: 21-22).

Origjinën e nyjës joshquese *një* Cipoja e gjen prej të ashtuquajturit mbiemër numëror *një*. Për të dalluar numërorin *një* nga përdorimi i tij si nyjë joshquese, që bëhet, sipas Cipos, "për të vënë më mirë në dukë iden' e njësisë që përmbyll numërori themelor "një", përdorim fjalën "vetëm" dhe thomi *"vetëm një dallëndyshe kam parë, vetëm një gjuhë di»*. Ai pranon se numërori *një* "bën edhe funkcionin e nyjës së paçquar përpara emrave të paçquar: *një burr, një grua, një kalë: një burri, një gruaje, një kali*".

Po te "Sintaksa", ky autor bën dallimin edhe ndërmjet përdorimit të fjalës *një* si përemër i pacaktuar dhe si nyjë joshquese: "*Një* si përemër i pacaktuar tregon njësi të pacaktuar dhe ndërron së gjithash nga nyja joshquese *një*, se është fjalë tonike, domethënë fjalë si gjithë fjalët e tjera që janë autonome, tek që nyja e përparme *një*, e ka humbur

pavarësinë dhe ka prirje të anojë nga fjala që pason, andaj është *proklitike*. P.sh. *Pashë një* (përemër i pakufishëm) *që kish hipur majë manit e po hante mana.* Ky përemër tregon edhe diç tjetër, tregon edhe njeri e gjë në lidhje me të tjerë njerëz a gjëra të zëna ngoje më sipër. P.sh. *Të kem nevojë për dy maqina të mëdha e të shëndosha, e të të japin vetëm një dhe atë të vogël e gjysmë të shkatërruar.* Përemri *një* mund edhe të përcaktohet disi kur shoqërohet me një plotës pjese. P.sh. *Ish një nga më të shquarit punëtorë të penës.*" (Cipo, K. 1952: 34).

Gjysma e dytë e shek. XX shënohet nga gramatika më të përpunuara, me qëndrime më të larmishme, me analiza më adekuate në trajtimin e nyjave në përgjithësi, si dhe të nyjës *një* në veçanti. Më saktësisht, në vitet '70 të këtij shekulli u hartuan dy gramatika me shumë vlerë në gramatologjinë shqipe, Gramatika e Sh. Demirajt(1971) dhe Gramatika e Akademisë së Shkencave (1976).

Morfologu Sh. Demiraj në tekstin universitar "Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe" pranon se shqipja ka nyja të sprasme (shquese) dhe nyja të përparme. Te nyjat e përparme ai dallon nyjën e trajtës së pashquar *një* dhe nyjat e e përparme *i, e, të, së.*

Nyjën *një* e quan "një fjalëzë proklitike", duke i njohur vlerat e saj si element dallues i trajtës së pashquar të emrit. "Kur një emër i përgjithshëm përdoret në trajtë të pashquar të numrit njëjës, – shkruan Demiraj, – ai zakonisht shoqërohet me fjalëzën *një,* e cila si nyje e trajtës së pashquar shqiptohet e patheksuar". Emri me nyjën joshquese *një* shënon "një frymor, një send etj. të pacaktuar, dmth. cilindo nga frymorët, sendet etj. të një klase" dhe në këtë rast mund të zëvendësohet me mbiemrin e pakufishëm *çdo* a *secili,* p.sh.: **një** (= **çdo** a **secili**) nxënës…, **një** (= **çdo** a **secili**) njeri etj.; por edhe "një frymor, send, etj. të caktuar, që folësi e njeh, kurse dëgjonjësi nuk e njeh ende", p.sh.: *Dje më erdhi në shtëpi* ***një*** *shok, i cili më solli* ***një*** *libër*" (Demiraj, Sh. 1971: 53).

Autori thotë se nyja *një* përdoret në një formë të ngurosur në të gjitha rasat. Si burim të saj sheh numërorin *një,* duke pohuar se fjalëza *një* "nuk është gjë tjetër veçse numërori themelor *një,* që me kohë ka marrë edhe kuptimin e një përemri të pakufishëm" (1971:53). Më tej shkruan se: "Nyja e trajtës së pashquar *një* duhet dalluar nga numërori *një,* prej të cilit ka dalë. Kur përdoret si nyje e trajtës së pashquar, fjalëza **një** nuk shpreh ndonjë kuptim numri dhe është e patheksuar, kurse numërori themelor *një* shpreh një kuptim të caktuar numri dhe

është më i theksuar; numërori themelor **një** mund të përforcohet edhe me fjalën **vetëm**", p.sh.: Ai ka **një** nënë të mirë (nyjë), *Me **një** dallëndyshe (vetëm me një dallëndyshe) nuk vjen pranvera* (numëror) (1971:53).

Me "Morfologjinë e gjuhës së sotme shqipe" të Sh. Demirajt, që është përshkrimi më i plotë i morfologjisë së shqipes deri në fund të viteve '60 të shekullit të shkuar, mbyllet epoka 250-vjeçare e gramatikave të hartuara për qëllime didaktike dhe i çelet rruga hartimit të një gramatike shkencore të shqipes, të mbështetur mbi një platformë teorike të përcaktuar mirë. Kështu, falë punës kolektive të një grupi të gjerë morfologësh e sintaksologësh, pa dritën e botimit vepra akademike në dy vëllime "Gramatika e gjuhës shqipe", e cila është vepra e parë shkencore dhe më e plotë që merret me përshkrimin e strukturës gramatikore të gjuhës shqipe.

Gramatika akademike në kreun e parë "Njohuri të përgjithshme" nuk e përfshin nyjën si pjesë të veçantë të ligjëratës. Megjithatë, nuk mund të mos vërehet një qëndrim i lëkundur në trajtimin e nyjës *një* dhe të nyjave të tjera. Kështu, në § 42 të sythit kushtuar kategorisë së pashquarsi/shquarsisë, ndonëse flitet gjerësisht për kuptimin dhe përdorimin e trajtës së pashquar të emrit, nuk jepet asnjë shembull emri të pashquar me *një* përpara. Konkretisht, në pikën 11 të këtij paragrafi, që trajton rastet kur emri i pashquar përdoret me fjalë përcaktuese, si të tilla përmenden numërorët themelorë, por nuk jepet asnjë shembull emri të pashquar; përmenden përemrat e pacaktuar *shumë, pak, aq, kaq, ca disa, mjaft* dhe jepet shembulli ***Disa** kooperativistë po kthesheshin nga puna*, por nuk thuhet se *disa, ca* janë nyja të pacaktuara të shumësit.

Por pjesa e fundit e kreut të emrit, që përfshin paragrafët 52–54 merret me problemin e nyjave. Aty nyja "përfshihet në klasën e përcaktorëve, të cilët shërbejnë për të individualizuar", por dallon nga përemrat dëftorë, përemrat pyetës, përemrat pronorë, disa përemra të pacaktuar dhe numërorët themelorë, sepse "nuk ka kuptim leksikor të mëvetësishëm dhe është bërë kështu një fjalë shërbyese" (1976: 120). Fillimisht, të bie në sy që të gjitha këto fjalë të cilat i prijnë emrit të pashquar, quhen "përcaktorë", kur, në të vërtetë, nuk janë gjymtyrë fjalie. Në këtë paragraf thuhet se "dallohen dy lloje nyjash, nyja e caktuar ose nyja shquese dhe nyja e pacaktuar ose nyja joshquese" dhe shpjegohet se emri me nyjë shquese shënon një frymor a send plotësisht

të individualizuar si për folësin, edhe për dëgjuesin, ndërsa emri i shoqëruar me nyjën e pacaktuar nuk është plotësisht i individualizuar, pasi është i panjohur për dëgjuesin. Për këto vlera që fitojnë emrat e shoqëruar me nyjë, gramatikat e gjuhës shqipe e kanë dalluar atë "si pjesë e veçantë e ligjëratës".

Më tej, përmenden "treguesit gramatikorë që i përgjigjen nyjës shquese" (*-i, -u, -a* për njëjësin dhe *-t(ë)* për gjininë asnjanëse dhe shumësin e të tri gjinive) dhe si mjet për shprehjen e pashquarsisë pranohet nyja e pacaktuar ("si nyjë e pacaktuar shërben fjala *një*") (1976: 120).

Paragrafi 53 i kushtohet i gjithi nyjës së pacaktuar, për të cilën thuhet se "…ka dalë nga numërori themelor *një*, i cili, kur përdoret si nyjë, ose e dobëson kuptimin e të treguarit të numrit, ose gati e humbet fare dhe shkrihet kuptimisht me emrin, duke u shndërruar në një fjalë shërbyese" 1976: 122). Pranohet nyjë joshquese për njëjësin, për shumësin thuhet se shqipja nuk ka nyjë të pacaktuar. Më tej, vihen në dukje dallimi midis numërorit *një* dhe nyjës joshquese *një* që "ka një theksim të dobët" dhe ngjashmëria e numërorit me nyjën homonime për sa i përket kategorisë së gjinisë, që mungon tek të dy. Po veç këtyre,kur është nyjë *një* ka edhe kuptim sasior të dobësuar dhe në ndonjë rast,si p.sh. kur emri i pashquar është në funksionin e kallëzuesorit, nyja edhe mund të hiqet; "kur është numëror themelor", një "ka theksin e vet dhe mund t'i vihet për përforcim edhe pjesëza vetëm" ose mund t'u kundërvihet në fjali numërorëve të tjerë (bleva *vetëm* një libër; bleva një libër, jo *dy*); dhe, kur është përemër i pacaktuar, *një* nuk shoqërohet nga emri) (1976: 122-123).

Për sa i përket aspektit kuptimor, në këtë vepër vihet në dukje se nyja e pacaktuar *një* përdoret kryesisht kur emri ka kuptim të individualizuar, por edhe kuptim të përgjithësuar. Kur përdoret me kuptim të individualizuar, emri me nyjën joshquese *një* tregon një nga sendet e një klase, po pa e përcaktuar se cilin syresh, pra individualizimi nuk është i plotë. Sipas autorit të kreut të emrit, kur përdoret "në këtë kuptim nyja një afron me përemrin e pacaktuar *një farë*, duke vënë në dukje tiparet e përbashkëta të një sendi me sendet e tjera të së njëjtës fare".

Aty tregohen edhe rastet e përdorimit të emrit të pashquar me nyjën *një*: kur emri përdoret për herë të parë, duke qenë i njohur për folësin, po jo për dëgjuesin (Te praku i portës qëndronin dy hije: *një plak* dhe

një plakë.); kur emri del si kryefjalë, si kundrinë, si përcaktor në gjinore, si plotës vendi pas parafjalëve *në, nëpër, mbi, nën* (Në hajat kërceu *një* lepur. Tashti kishte në shpinë një brengë të vazhdueshme. Krisma e *një rrufeje* u duk sikur e çaut tokën dysh. Vështrimi shëtit në *një amfiteatër.);* kur është kallëzues emëror dhe i ndjekur nga një përcaktor (Lugina e Matit është *një prehje* dhe *një gëzim* i rrallë për syrin.) (1976: 121-122). Mohimi i statusit të pjesës së ligjëratës, ka bërë që përdorimi i emrave të pashquar me nyjën *një* dhe pa të, të trajtohen në mënyrë të shkëputur, gjë që nga pikëpamja metodike na duket jo e qëlluar, pasi trajtimi pranë e pranë do t'i bënte më të rrokshme për lexuesin rrethimet ku nyja *një* duhet dhe ku nuk duhet përdorur, aq më tepër po të kemi parasysh se janë të shpeshta rastet e pasigurisë të folësve, sidomos në ligjërimin e shkruar, në shkrimin e saj. Edhe në ribotimin e kësaj gramatike "Gramatika e gjuhës shqipe, I" (2002) mbahet i njëjti qëndrim dhe ndiqet e njëjta metodë e parashtruar më lart.

Çështja e statusit të nyjave është rrahur në planin teorik nga disa autorë, të cilët, në përgjithësi, pajtohen për sa u përket nyjave *i, e, të, së,* por jo për nyjën e pacaktuar *një.* Ndër këta autorë, spikatin S. Riza (2002), që i ka kushtuar kësaj çështjeje një monografi të veçantë; M. Çeliku, që këto çështje i ka rrahur në disa shkrime të tij, si dhe nga F. Agalliu e E. Hysa.

S. Riza në monografinë "Nyjat e shqipes" thotë se "shqipja bashkëkohore është e pajisur me dy lloje nyjash të një zhvillimi të pabarabartë: me nyjën *e caktuar* ose *shquese,* e cila *ngjitet prapa* emravet…; dhe me nyjën *e pacaktuar* ose *gjymsë-shquese,* e cila është e fiksuar dhe e pamungueshme për për numrin njëjës: *një (nji);* kurse e mungueshme dhe pafiksuar për shumësin: *disa, ca, do*" (Riza, S. 2002: 176).

Sipas tij, identifikimi i fjalëvet *disa, ca, do* si nyja të pacaktuara për numrin shumës apo, përkundrazi, si mbiemra të pakufishëm përbën problem në gjendjen bashkëkohore të gjuhës shqipe. Përdorimit të emrave të pashquar ai i kushton mjaft vend, duke vënë në dukje rastet kur emrat e pacaktuar dalin me nyjën *një* dhe kur dalin pa të. S. Riza flet edhe për lakimin mungesor (defektiv) të një emri të pacaktuar, duke theksuar se "një emër kryekëput i pacaktuar në shqipe mund të përdoret herë vetëm në emërore e kallëzore, herë edhe në rrjedhore; por kurrën e kurrës në gjinore dhanore", dmth. se në gjinore e dhanore të pashquar

emri nuk mund të dalë pa nyjën e pacaktuar (2002: 214)

Statusi i nyjave është cekur në disa punime të gjuhëtarit M. Çeliku. Kështu, në artikullin "Vërejtje dhe mendime mbi disa gramatika të gjuhës shqipe" (1997), lidhur me nyjat e përparme *një* e *ca*, autori i këtij shkrimi thekson se "këto fjalë shumë herë kryejnë funksione të ngjashme me ato të nyjave të përparme të shumë gjuhëve të tjera". Duke qenë se përdorimi i tyre me emrat e pashquar është i domosdoshëm për rasa të caktuara, ai e sheh këtë si "një argument për t' i konsideruar këto fjalë nyja të përparme, të cilat së bashku me mbaresat e lakimit të pashquar shprehin trajtën e pashquar të emrave në gjuhën shqipe" (Çeliku, M. 1997: 36).

Në një artikull tjetër, shkruar sërisht në kuadrin e hartimit të gramatikës akademike, Çeliku vë në dukje përdorimet kryesore të tyre me funksion dallues dhe përgjithësues, duke theksuar se "nyja ca (disa) e shumësit në gjuhën shqipe përdoret shumë më pak sesa *një* e njëjësit". Përfundimi i Çelikut për nyjat joshquese: "*një* e *ca (disa)* që shoqërojnë emrat në trajtën e pashquar, janë fjalë shërbyese dhe pavarësisht nga numri i vogël i tyre, ato mund të trajtohen si pjesë më vete të ligjëratës" (Çeliku, M. 1971: 155).

Një morfolog tjetër me ndihmesa të spikatura në trajtimin e këtyre çështjeve është F. Agalliu, i cili diskutimit të tyre u ka kushtuar disa shkrime. Në artikullin "Mbi pjesët e ligjëratës në gjuhën shqipe" parashtron këtë argument në kundërshtim të përfshirjes së tyre në pjesët e ligjëratës: "Ajo që ne quajmë klasë e nyjave të përparme përbën gjithë-gjithë një inventar prej katër elementesh *i, e, të* (asnj.), *të* (shumës). Kjo do të ishte edhe një provë tjetër kundër trajtimit të kësaj klase elementesh si një pjesë ligjërate më vete, sepse s'mund të mendohet një kategori e tillë që të përbëhet vetëm nga katër njësi leksikore." (Agalliu, F. 1970: 173). Në një shkrim të mëvonshëm, ai propozon që fjala *një* të trajtohet "si numëror themelor, që në disa përdorime ka fituar edhe vlerën e nyjës së pacaktuar, duke humbur edhe theksin, ose shumë-shumë konvencionalisht si nyjë…" (1988: 155).

Megjithatë, pavarësisht nga argumentet që sjellin këta autorë dhe gramatika akademike kundër pranimit të nyjës së pacaktuar *një*/*ca* (disa), autorë të tjerë gramatikash të botuara kryesisht pas daljes në dritë të gramatikës akademike i njohin shqipes nyjë të pacaktuar.

Një trajtim origjinal të mjeteve gramatikore caktuese gjejmë në veprën "Albanian Grammar" (Newmark et al, 1982)., në të cilën pjesët

e ligjëratës shqyrtohen sipas rolit që luajnë në ndërtimin e sintagmave. Autorët e kësaj gramatike vënë në dukje dallimin midis anglishtes dhe shumë gjuhëve të tjera që përdorin nyja të përparme, të cilat tregojnë se emri që paraprijnë shënon një ose disa sende të një klase të shënuar prej tij. "Nyjat, – thonë ata, – përfshihen në klasën e modifikuesve të quajtur determinantë, të cilët shërbejnë gjithashtu për të dalluar individët nga klasa së cilës i përkasin. Ndryshe nga determinantët e tjerë, nyja nuk ka kuptim leksikor të pavarur nga emri të cilit i përkasin." (Newmark et al. 1982: 120).

Autorët sqarojnë se si nyjë e pacaktuar në shqipe është *një*, por edhe determinantët *ndonjë, ca, njëfarë,* ose *disa* mund të shënojnë se referenti i sintagmës emërore së cilës i paraprijnë është i panjohur nga dëgjuesi, dmth. se emri është i pashquar.

Në gramatikën e Njumarkut tregohet se kur përdorimi i saj është i domosdoshëm. Sipas tyre, nyja e pacaktuar "përdoret kryesisht kur referenti i emrit është një individ i vetëm i paidentifikuar, por edhe kur emri ka një kuptim të përgjithësuar; në rastin e parë, emri i paraprirë nga nyja e pacaktuar *një* emërton një send midis sendeve të një klase, por identifikimi i këtij individi është i paplotë", dmth. pa treguar konkretisht se cili individ shënohet nga emir (1982: 150).

Një tjetër studiues i viteve '80, N. Resuli, i pranon nyjat si pjesë të ligjëratës teksa dallon dy lloje: *nyjën e pacaktuar* (indeterminativo) dhe *nyjën e përparme* (prepositivo). Për nyjën e pacaktuar thotë se "edhe në gjuhën shqipe përdoret numërori *një*, që është i pandryshueshëm dhe në këtë funksion të veçantë të tij i patheksuar" duke nxjerrë në pah edhe një veçori tjetër që e dallon nyjën e pacaktuar *një* nga numërori homonim (Resuli, 1985: 74-75).

Ndër gramatikat e huaja që kanë trajtuar çështjen e nyjave të shqipes është edhe "Albanische Grammatik" (Buholc&Fidler 1987). Në këtë gramatikë autorët pohojnë se në gjuhën shqipe "nuk ka nyjë si pjesë e pavarur e ligjëratës", po funksionin e saj e luajnë treguesit e trajtës së shquar, nyja e përparme dhe mjete leksikore si përemrat dhe numërorët (Buchholc&Fiedler, 1987: 198). Sa i përket nyjës *një*, autorët e shohin atë si tregues të pashquarsisë, që në kontekste dhe funksione të caktuara nuk përdoret: *Sot u duk **një** i panjohur. Nëna më qepi **një** fustan. Në hijen e manit rrinin pleq. Në pazar ka pjeshkë. Për këtë gjellë na duhet miell.* Ata numërojnë rastet kur emri përdoret në trajtë të pashquar dhe kur përdoret në trajtë të shquar (1987: 234).

Nyjat pranohen si pjesë e veçantë ligjërate edhe në tekstin shkollor "Bukuria e gjuhës, 2" të R. Memushajt. [N]ë grupin e nyjave ky autor përfshin "nyjën joshquese *një"* dhe "fjalëzat që qëndrojnë para emrit, mbiemrit e përemrit, të cilat që kanë funksione fjalëformuese e formëformuese" (Memushaj, R. 2008: 132). Po, sipas tij, "nyjë e vërtetë në shqipe është nyja joshquese", e cila shërben si mjet për shprehjen e trajtës së pashquar të emrit dhe ka trajtën *një* për njëjësin dhe *disa (ca)* për shumësin, por duke saktësuar se trajta e pashquar e emrit mund të shprehet edhe pa nyja: (***një***) *djalë* – (***disa***/***ca***) *djem*, (***një***) *letër* – (***disa***/***ca***) *letra*, (**një**) *mal* – (**disa**/**ca**) *male* (2008: 121).

Ndër studimet më të fundit për nyjën joshquese *një* të shqipes është edhe monografia e K. Topallit "*Nyjat* e *shqipes*" (2009), i cili e trajton nyjën joshquese në lidhje me numërorin, si paraardhës të saj. Sipas tij, "nyja joshquese e ka ruajtur deri në njëfarë mase kuptimin e numërorit *një*. Për këtë arsye kjo e fundit, përgjithësisht, nuk përdoret me emra të panumërueshëm" (2009:243). Topalli i njeh fjalëzës 'një' funksionin e nyjës së pashquar, ai shpreh mendimin se emrat e trajtës së pashquar që shoqërohen me nyjë joshquese përdoren në dy funksione: në funksion të pacaktuar, ku nyja joshquese ruan njëfarë lidhjeje me numërorin, p.sh. *takova një mik;* dhe në funksion përgjithësues, kur emri shoqërohet nga një përcaktor ose nga një fjali përcaktore lidhore dhe nyja joshquese ka vlerën e një përemri të pacaktuar, p.sh.: *Nga njëqen që leh, mos ki frikë; nga çdo qen, nga ai qen, nga qeni* (2009: 244).

Përfundime

Në historinë 300-vjeçare të gramatologjisë shqipe trajtimi i fjalzës një zë një vend të rëndësishëm, ai përvijohet si pjesë e zhvillimit të gjuhësisë shqiptare në përgjithësi dhe gjithashtu përfaqëson fillin e mendimit shkencor gramatikor të mjaft studiuesve shqiptarë dhe të huaj.

Duke ndjekur kronologjinë e trajtimit të fjalëzës 'një' të parashtruar në këtë punim mund të arrijmë në këto përfundime:

a. Fjalëza 'një' në gramatikat e hershme të gjuhës shqipe, shek.XVIII-XIX nuk merr vëmendje në klasifikimin e pjesëve të ligjëratës. Autorët e kësaj periudhe, edhe pse e bëjnë dallimin e emrit të shquar nga ai i pashquar, fjalëzën *një* e njësojnë me numërorin *një*, vetëm pak autorë ia njohin funksionin si nyjë e pashquar (A. Dozon).

b. Në gramatikat e gjysmës së parë të shek. XX vihet re një zhvillim i ri në analizat gramatikore: fjalëzës një i njihet funksioni si nyjë e pashquar nga disa autorë si Pekmezi, Sheperi, Myderrizi dhe Cipo, i cili bën edhe dallimin në përdorimin e nyjës një nga numërori dhe nga përemri i pacaktuar.
c. Në gramatikat e gjysmës së dytë të shekullit XX vihen re dy linja trajtimi të fjalëzës një: linja e parë, e përfaqësuar nga studiuesit që e pranojnë funksionin e saj si nyjë e pashquar në gjuhën shqipe (Riza, Demiraj, Resuli, Çeliku, Memushaj etj.); linja e dytë, e përfaqësuar pjesërisht në gramatikën akademike si dhe nga studiues të tjerë si Agalliu, Hysa, nuk e njohin statusin e fjalëzës një si pjesë ligjërate, as funksionin e saj si nyjë e pashquar. Gramatika akademike mban pjesërisht këtë linjë trajtimi duke mospërcaktuar qartë qëndrimin ndaj funksionit të saj si nyjë e pashquar.
d. Ky vështrim kronologjik mbi trajtimin e fjalëzës *një* në gramatikat e gjuhës shqipe dëshmon se fjalëza 'një' nuk ka marrë ende statusin adekuat në gjuhën shqipe, faktet gjuhësore të së cilës, siç shprehet M. Çeliku, dëshmojnë se fjalëza një është e pamungueshme në rasat gjinore e dhanore dhe, si nyjë joshquese është e krahasueshme me nyjat joshquese të gjuhëve të tjera.

Bibliografi

Agalliu, F., 1988, *Çështje të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe*, Universitetit i Tiranës, Tiranë, Agalliu, F., 1970, *Mbi pjesët e ligjëratës në gjuhën shqipe,* Studime filologjike, 4.

Buchholc, O., Fiedler, W., 1987, *Albanische Grammatik*, Leipzig.

Cipo, K., 1949, *Gramatika e shqipe*s, Instituti i Shkencave, Tiranë

Cipo, K., 1952, *Sintaksa*, Tiranë.

Çeliku, M., 1997, *Probleme të morfologjisë së gjuhës së sotme shqipe,* SHBLU, Tiranë.

Çeliku, M., 1971, *Kontribut për dy probleme të morfologjisë së sotme shqipe*, Studime filologjike, 1.

Da Lecce, F., M., 1716, *Osservacioni grammaticali nella lingua albanese*, Roma.

De Rada, J., 2005, *Grammatica della lingua Albanese*, G. de Rada, Firenze, 1870, në *Opere grammaticali*, Rubbettino.

Demiraj, Sh., 1961, *Morfologjia e gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë.

Dhrimo, A., Angoni, E., Hysa, E., Lafe, E., Likaj, E., Agalliu, F., Demiraj,

Sh., *Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe*, II, 1976, Akademia e Shkencave e RP së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë.
Dozon, A., 1879, *Manual de la langue chkipe ou albanaise*, Paris, Ernest Leroux.
Frashëri, S., 1886, *Shkronjëtore e gjuhës shqip*, Dritë, Bukuresht.
Gramatika e gjuhës shqipe, I, 2002, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
Jungg, G., 1881, *Elementi grammaticali della lingua Albanese*, Scutari.
Kamarda, D., 1864, *Saggio di Grammatologia Comparata della Lingua Albanese*, *Livorno*.
Kristoforidhi, K., 1882, *Gramatikë e gjuhës shqipe sipas dialektit toskë*.
Mann, S., 1932, *A short Albanian Grammar*, London.
Memushaj, R., 2008, *Bukuria e gjuhës*, 2, Enti i teksteve dhe mjeteve mësimore, Podgoricë.
Myderrizi, O.,1944, *Gramatika e re e shqipes*, Gutenberg, Tiranë.
Newmark, L., Hubbard, Ph., Prifti, P., 1982, *Standard Albanian – a reference grammar for students*, Standford University Press, Standford, California.
Pekmezi, Gj., 1908, *Grammatik der albanesischen Sprache*, Wien.
Resuli, N., 1985, *Grammatica Albanese*, Patron Editore, Bologna.
Riza, S., 2009, *Vepra V*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë.
Rrota, J., 1931, *Analizimi i rasavet t'emnit e zhvillimi historik*, Shkodër.
Rrota, J., 1930, *Gramatika e shqipes*, Shkodër.
Sheperi, I., D., 1927, *Gramatika dhe sindaksa e gjuhës shqipe*, Vlorë.
Topalli, K., 2009, *Nyjat* e *shqipes*, Toena.
Xhuvani, A., 1937, *Libri i gjuhës shqipe*, II, K. Luarasi, Tiranë.

NJË QASJE DIAKRONIKE RRETH TOGJEVE TË QËNDRUESHME NË GJUHËN ANGLEZE

Suela KOÇA
Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstrakti
Ky punim paraqet një qasje diakronike për studimin e togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze brenda kontekstit gjuhësor të shekullit të 20-të. Këto lidhje leksikore të përsëritura në gjuhë, janë tregues të rëndësishëm të marrëdhënieve semantike dhe kulturore. Duke u bazuar në perspektiva të ndryshme teorike nga autorë të shumtë, ky studim hulumton zhvillimin e togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze gjatë shekullit të fundit. Përmes analizës së veprave të ndryshme që përfaqësojnë periudha dhe zhanre të

ndryshme, ne shqyrtojmë rolin e faktorëve shoqëror, kulturor dhe gjuhësor në formimin e modeleve të qëndrueshme. Për më tepër, hulumtojmë edhe ndikimin e teorive gjuhësore për të kuptuar sa më mirë dukurinë e pranëvënies së këtyre njësive. Duke sintetizuar idetë teorike me të dhënat empirike, ky punim ofron një interpretim të detajuar të mënyrës se si kanë ndryshuar këto togje të gjuhës angleze gjatë shekullit të kaluar, duke ndihmuar sado pak në diskutime më të thelluara për zhvillimin e gjuhës.

Fjalët kyçe: *lidhje leksikore, konteksti gjuhësor, marrëdhënie semantike dhe kulturore*

A DIACHRONIC APPROACH TO THE STUDY OF ENGLISH COLLOCATIONS

Abstract

This paper presents a diachronic framework for examining English collocations within the context of the 20th century linguistic landscape. Collocations, the recurrent lexical pairings in language, are vital indicators of semantic and cultural relationships. Drawing upon theoretical perspectives from numerous authors, this study investigates the evolution of English collocations throughout the 20th century. By analysing differentpieces of work, representing different periods and genres, we interrogate therole of social, cultural, and technological factors in shaping collocational patterns. Additionally, we explore the impact of linguistic theories on our understanding of collocational phenomena. By synthesizing theoretical insights with empirical data, this paper offers a thorough understanding of how English collocations have evolved over the past century, contributing to broader discussions on language evolution and change.

Key words: *lexical pairings, linguistic context, semantic and cultural relationships*

HYRJE

Studimi i togjeve të qëndrueshme është një fushë e rëndësishme e gjuhësisë që ka të bëjë me analizën e përdorimit të fjalëve dhe shprehjeve të caktuara në kohë dhe zhvillimin e tyre nëpër shekuj. Qasja diakronike në studimin e togjeve të qëndrueshme synon të shpjegojë si dhe pse togje të caktuara janë përdorur në gjuhën angleze ndër vite, duke e shqyrtuar këtë dukuri sa gjuhësore edhe kuptimore në kontekstin e zhvillimit të gjuhës angleze në shekullin e 20-të. Kjo qasje na lejon një kuptim më të thellë të rrugëtimit të këtyre fjalëve dhe

shprehjeve, si edhe ndryshimet e tyre të mundshme në epoka të ndryshme.
Në këtë punim, do të eksplorojmë historinë dhe zhvillimin e disa togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze, duke u përqëndruar në kontekstin e shekullit të 20-të. Për këtë qëllim, do të shqyrtojmë studime të ndryshme, si dhe burime të tjera të literaturës gjuhësore, për të argumentuar përkatësinë dhe rëndësinë e një qasjeje diakronike në këtë fushë të studimit të gjuhësisë. Në fund, do të përpiqemi të sjellim një kuptim më të thellë të përdorimit të togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze dhe ndikimin e tyre në përshkrimin e proceseve gjuhësore në shekullin e kaluar.

SHQYRTIM LITERATURE

Dukuria e pranëvënies së fjalëve u soll në vëmendjen e gjuhëtarëve në vitet 1930 nga kontekstualisti britanik John R. Firth, i cili aktualisht popullarizoi termin "collocation" (pranëvënie, renditje) që vjen nga fjala latine *collocare* (të vendosësh bashkë, të mbledhësh ose të grumbullosh). Por shumë më herët, studime pedagogjike mbi përvetësimin e gjuhës mëmë dhe të huaj ishin marrë me këto togje. Ato konsideroheshin si bashkime fjalësh në gjuhë të cilat kujtoheshin nga folësit si "njësi të tëra" dhe që përbënin mjetet kryesore në arritjen e rrjedhshmërisë në përdorimin e gjuhës. Sipas disa studiuesve, midis të cilëve edhe Gitsaki (1966), këto togje madje janë njohur dhe studiuar edhe nga grekët e lashtë.

Në artikullin "Mënyra të kuptimit" (Modes of Meaning) Firth-i mbështeti rëndësinë e studimit të togjeve të qëndrueshme si një mjet për hulumtimin e pohimeve semantike të kuptimit në gjuhësinë përshkruese (deskriptive). Si rrjedhojë e këtij artikulli, studimi i tyre mund të klasifikohet kronologjikisht në tri periudha kryesore: 1) në vitet 1960, kur këto togje ishin studiuar teorikisht dhe probleme apo çështje të ndryshme lidhur me to ishin diskutuar; 2) vitet 1970, kur ishte sugjeruar metodologjia e studimit të tyre dhe ishin bërë disa përpjekje për t'iu afruar atyre; dhe 3) nga vitet 1980 e në vazhdim, kur rezultatet dhe arritjet e studimit të tyre filluan të shfaqen. Le të shohim më konkretisht se çfarë përfshin secila nga këto peridha në studimin e togjeve të qëndrueshme.

Në vitin 1966, Michael Halliday, John Sinclair dhe Angus McIntosh botuan artikujt e tyre mbi togjet e qëndrueshme. Pas pak do

të shohim se cilat jnë karakteristikat dhe rëndësinë e këtyre punimeve në studimin e tyre.

Duke theksuar rëndësinë e studimeve leksikore në gjuhësinë përshkruese – siç theksohet vazhdimisht nga Firth-i – Halliday-i, në "Leksiku si nivel gjuhësor" (Lexis as a linguistic level (1966), thelloi më tej studimin teorik të togjeve të qëndrueshme dhe parashtroi një sërë problemesh, p.sh. nevojën *"për të shestuar metoda të përshtatshme për përshkrimin e këtyre strukturave në dritën e një teorie leksikore që do të jetë plotësuese, por jo pjesë përbërëse e një teorie gramatikore"* (f. 148). Kështu ai e zhvilloi më tej idenë e tij që e kishte paraqitur më parë në "Kategori të Teorisë së Gramatikës" (Categories of the Theoryof Grammar (1966). Sipas Halliday-it, kjo pikëpamje ishte nënkuptuarnë njohjen e Firth-it të nivelit të togjeve të qëndrueshme të gjuhës. Megjithatë, meqë në pikëpamjen e Halliday-it kombinimet e një njësie nuk kufizoheshin vetëm në njësi pranëndenjëse, interesi i tij kryesor u bë kohezioni, një çështje më leksiko-gramatikore brenda kufijve më sintetikë të gjuhës, siç edhe është vënë re në termin "kohezioni bashkëlidhës" (collocational cohesion) (Halliday & Hasan, 1976: 287). Ky term përshkruhet kështu: *"Ky është thjesht një term për të përshkruar kohezionin që rezulton prej bashkëvendosjes dhe bashkëpërdorimit të njësive leksikore. Këto të fundit, në një mënyrë ose një tjetër, në mënyrë tipike gjenden pranë njëra-tjetrës, sepse kanë prirjen për t'u ndodhur në mjedise të ngjashme"*.

Punimi i John Sinclair-it "Fillimi i studimit të leksikut" (Beginning the Study of Lexis: 1966) është një artikull paraprak që paraqet një sfond teorik dhe probleme praktike përsa i përket studimit të togjeve të qëndrueshme me anë të kompjuterit. Pothuajse të gjitha termat teknike që përdoren sot në studimin e tyre janë përkufizuar dhe trajtuar në këtë punim: nyje (node), largësi apo hapësirë (span), kuptim formal (formal meaning), togje leksikore (lexical sets), etj. Përveç këtyre termave, Sinclair-i diskuton edhe aspekte të gjuhës – terma leksikore polimorfemike, homograf, polisemi – dhe identifikon problemin e shumëllojshmërisë së gjuhës që mund të krijojë vështirësi praktike në përdorimin e kompjuterave në përdorimin e të dhënave në studimin e togjeve të qëndrueshme.

Interesi kryesor i Halliday-it dhe Sinclair-it fokusohej në bashkimin e zakonshëm të fjalëve më të përdorshme në anglishten e kohës së tyre, kurse Angus McIntosh-i, në punimin e tij "Modele dhe

grupime" (Patterns and ranges: 1966), zgjodhi të merrej me bashkimet e pazakonta. Ai propozoi që nocioni *grupim "ka të bëjë me togje të veçanta që krijojnë një seri shembujsh të caktuar"* në lidhje me leksikun. *Grupimi* dallon nga *modeli*, që *"ka të bëjë me strukurat (ndërtimet) e fjalive që formojmë"*, nga ana gramatikore (f. 199). Punimi i McIntosh-it gjithashtu ndryshon nga ato të Halliday-it dhe Sinclair-it në atë që, ndërkohë që këta të fundit u morën me togje të zakonshme dhe mjaft të përdorshme në gjuhën e përditshme, McIntosh-i shqyrtoi rëndësinë e togjeve jo të zakonshme në gjuhën letrare.

Ajo që i bashkon këto punime është se secila prej tyre, në mënyra të ndryshme, thekson se studimi i togjeve të qëndrueshme është studimi i leksikut si një pjesë e pavarur e gjuhës. Të tre, gjithashtu, kanë argumentet e tyre plotësues për studimin e tyre. Kështu, Halliday-i prezantoi këndvështrimin e tij në studimin e leksikut, Sinclair-i e çoi më tej këtë ide duke diskutuar plotësimin e saj me anë të kërkimeve kompjuterike, dhe McIntosh-i e zgjeroi më tej idenë më punën e tij mbi togjet e pazakontë në gjuhë, një fushë me të cilën Halliday-i dhe Sinclair-i nuk u morën pothuajse fare.

Vitet 1970, periudha e dytë e studimit të togjeve të qëndrueshme, mund të konsiderohet si periudha e studimeve pilot apo eksperimentale në fushën e tyre. Dy studiuesit përfaqësues të kësaj periudhe ishin John Sinclair dhe Sydney Greenbaum.

Sinclair-i dhe grupi i tij, duke u mbështetur te bazat teorike të hedhura më parë nga Halliday-i (1966) dhe McIntosh-i (1966), filluan projektin e tyre gjuhësor për studimin e "kuptimit me anë të bashkëlidhjeve të qëndrueshme" të mbështetur më parë nga Firth-i. Ata botuan "Studime leksikore të anglishtes" (English Lexical Studies) në vitin 1970. Sfondi teorik në këtë libër (Sinclair, et al., 1970) pasoi atë të Sinclair-it (1966), por përkufizimet e termave teknike ishin më të sakta dhe më të plota se më parë. Fjala vjen, përkufizimi i togjeve të qëndrueshme në "Studime leksikore të anglishtes" ishte: *"përdorimi pranë njëra-tjetrës i dy njësive në një tekst brenda [një] mjedisi të caktuar"* (f. 15), por, në fakt, ky term ishte kufizuar vetëm te "togfjalësha të rëndësishëm", që përkufizohej si: *"përdorim i rregullt pranë njëra-tjetrës i dy njësive, në mënyrë të tillë që ato përdoren së bashku më dendur se ç'mund të parashikonte shpeshtësia e përdorimit të secilës prej tyre dhe gjatësia e tekstit ku ato mund të shfaqen"* (f. 15). Shkalla e rëndësisë së shpeshtësisë së këtyre togfjalëshave është

testuar statistikisht, dhe togjet që nuk janë njohur si të rëndësishme trajtohen si "togje të rastësishme" dhe si rrjedhim nuk janë analizuar. Në "Studime leksikore të anglishtes", Sinclair-i dhe studiuesit e tjerë i dinin që në fillim problemet e gjatësisë së tekstit si edhe kufizimet në paraqitjen në kompjuter. Përsa i përket gjatësisë së tekstit, ata pohuan se *"në mënyrë që të përshkruajmë plotësisht sjelljen e këtyre lidhjeve të madje edhe 3000 fjalëve më të përdorshme në gjuhë duhet të kemi të paktën një tekst prej miliona fjalësh"* (f. 23).

Numri i vogël i teksteve të Sinclair-it (et al.) – 135.000 fjalë të anglishtes britanike, 50.000 fjalë të anglishtes së shkruar britanike, dhe pothuajse një million fjalë të anglishtes së shkruar amerikane nga "Teksti i Universitetit të Braunit" (Brown University Text) që më vonë u njoh si Korpusi Braun – e kufizoi shumë vlefshmërinë e studimit të tyre. Megjithatë, duhet të theksojmë se vlerat e librit "Studime leksikore të anglishtes" qëndrojnë në faktin se ai ndihmoi të hidheshin bazat e metodave dhe parimeve të punës kërkimore si edhe krijoi një bazë të fortë për kërkimet studimore mbi togjet e qëndrueshme në të ardhmen.

Libri i Greenbaum-it "Togfjalësha me përforcues (specifikues) foljor në anglisht: një qasje eksperimentale" (Verb-Intensifier Collocations in English: an Experimental Approach (1970) fillon me kritika ndaj studimit të Sinclair-it (që e përmendëm më lart): *"Fatkeqësisht, studimi, siç është parashtruar në artikullin e tij [Sinclair-it], do të bazohej ekskluzivisht në pranëvendosjen lineare të njësive, dhe nuk do të përfshinte pohime sintaksore dhe semantike që shpesh janë thelbësore në trajtimin e togjeve të qëndrueshme"* (f.10). Në vend të metodës së hulumtimit të një korpusi (qoftë të folur apo të shkruar), Greenbaum-i propozoi metodën e testimit të "informatorit vendas" (native informant) që përfshin aspektet sintaksore dhe semantike të togjeve të një njësie. Nga eksperimentet e tij me informatorë, Greenbaum-i solli shembullin e përdorimit të "much" (shumë) - si përforcues (specifikues) të foljes:[1]

6

"Much" (shumë) bashkohet me një folje paraprijëse si "like" (pëlqej) në fjali mohore, por jo në fjali pohore. Kështu mund të themi (f. 11-12):

[1] Yllthi shënon një fjali jo të saktë nga ana gramatikore.

I don't like him much. (Unë nuk e pëlqej atë shumë[2]por nuk mund të themi:

**I like him much. (Unë e pëlqej atë shumë)*[3]

Megjithatë, kjo fjali e fundit bëhet e pranueshme nëse "much" (shumë) paraprihet nga një modifikues, p.sh:

I like him very / too / so much. (Unë e pëlqej atë kaq shumë)

Rezultati i Greenbaum-it është interesant dhe i vlefshëm, por përqasja e tij nuk është pa probleme, p.sh. sipas testeve të tij të bëra me informatorë të ndryshëm, "agree" (bie dakord) shfaqet në 82% të përgjigjeve pas "I entirely" (unë plotësisht) (f. 80). Megjithatë, duket se Greenbaum-i nuk mori mjaftueshëm parasysh përgjigjet nga 18% informatorët e mbetur dhe njëkohësisht nuk e bëri shumë të qartë përkufizimin e tij të "informatorit vendas". Për më tepër, kjo përqasje kufizohet vetëm në studimin e anglishtes së kohës – për arsyen e thjeshtë se është e pamundur të gjesh informatorë vendas nga shekujt e kaluar – dhe nuk mund të zbatohet për studimin diakronik të togjeve të qëndrueshme.

Që nga vitet 1980 e në vazhdim, zhvillimi i shpejtë i kompjuterave dhe gjuhësisë së korpusit e çoi shumë përpara projektin e Sinclair-it që tashmë njihet si projekti COBUILD. Korpusi i tij shumë i madh, i njohur si "Bank of English" (Fondi i Anglishtes), nuk ka ndihmuar vetëm në studimin e togjeve të qëndrueshme, por edhe në hartimin e fjalorëve.

Në fillim të shekullit të 20-të, Harold Palmer, i cili ishte ndër të parët që e studioi anglishten si gjuhë të huaj (EFL), gjithashtu vuri re prezencën e të ashtuquajturave poliglose (polyglos) ose "njësi të njohura" (known units) në gjuhë. Ai hartoi një listë prej mbi 6.000 togjesh të thjeshta të cilat i përfshiu në mësimdhënien e tij në mënyrë që studentët t'i mësonin si një njësi e vetme. I njëjti interes për njësitë frazeologjike e çoi paraardhësin e tij Albert Sydney Hornby të përfshinte informacionin rreth këtyre togjeve në fjalorë nga seria e të cilave ai filloi me "Idiomatic and Syntactic English Dictionary" (Fjalori Idiomatik dhe Sintaksor i Anglishtes) (1942).

[2]Ky është një përkthim fjalë për fjalë për të kuptuar më mirë strukturën e anglishtes. *Unë nuk e kam shumë qejf atë.,* do të ishte një përkthim më i përshtatshëm.

[3] Siç shihet, në shqip ky kombinim është i mundur edhe në fjali pohore, jo vetëm në fjali mohore si në anglisht.

Kjo prirje pedagogjike u vazhdua, në mënyrë të veçantë, nga Anthony P. Cowie, Peter Howarth dhe Michael Lewis. Ky i fundit i quan këto togje si "ishuj të besueshmërisë" (islands of reliability) së thënieve të folësve. Vitet e fundit kanë treguar një rritje të interesit në studimin e togjeve të qëndrueshme në kontekstin e mësimdhënies së gjuhëve të huaja si edhe në përpjekjet e shumta për hartimin e fjalorëve për shumë gjuhë. Kështu, mund të thuhet se këto togje dalin në pah fillimisht nga vëzhgime pedagogjike në përvetësimin e gjuhës. Një nivel i lartë i përvetësimit të tyre mund të arrihet nga folësit vetëm nëpërmjet mbajtjes mend të tyre, që duket si një privilegj vetëm për folësit vendas. Interesi pedagogjik për këto togje solli edhe një motivim të fortë për studimin e tyre, grumbullimin dhe analizën e tyre në perspektivën e mësimdhënies së gjuhës.

NJË VËZHGIM MBI PËRKUFIZIMET

Për të kuptuar më mirë termin "bashkëlidhje" – ashtu siç është prezantuar brenda kornizave të kontekstualizmit ose përshkruar në studime më të hershme gjuhësore – duhet të kuptojmë lidhjen e afërisë që ekziston midis fjalëve të një gjuhe dhe që del në pah nga shfaqja tipike e fjalëve, d.m.th, prania apo shfaqja e fjalëve në kontekst të njëra-tjetrës. Kontekstualistët pohojnë se, në karakterizimin e një fjale, konteksti i saj luan rolin më të rëndësishëm: *"Një fjalë do ta njihni nga fjalët e tjera që e shoqërojnë!"* (Firth; 1957, f. 179) Më herët Charles Bally (1909) përdori shprehjet "togfjalësha të zakonshëm" (usual phrases) për t'iu referuar fjalëve që tregonin një farë afërie për njëra-tjetrën ndërkohë që ruanin autonominë e tyre (1951, f. 70-72). Për të përshkruar këtë lloj lidhjeje afërie, Eugenio Coseriu (1967) më vonë përdori metaforën "solidaritet leksikor" (lexical solidarity).

Kjo lidhje afërie leksikore nuk mund të njehsohet nga proceset rregullatore të gjuhës meqë nuk mund të shpjegohet mbi bazat e rregullave të gramatikës të zbatuara te kategoritë e fjalëve. Ashtu si thekson edhe Igor Mel'čuk *[frazema – në veçanti togjet e qëndrueshme] nuk mund të ndërtohen (...) nga fjalë ose togfjalësha më të thjeshtë sipas rregullave të përgjithshme të [gjuhës], por duhet të ruhet dhe të përdoret si një e tërë"* (1998).

Ndërkohë që karakterizimi me anë të lidhjes së afërisë ndihmon në të kuptuarit e konceptit të këtyre togfjalëshave, këto përkufizime mbeten mjaft të paqarta, sepse asgjë nuk është thënë për statusin dhe

tiparet e tyre gjuhësore. Duke mos pasur një përkufizim të saktë, termi "bashkëlidhje" gjatë gjithë kohës është ngatërruar dhe është përdorur në vende të ndryshme për të treguar dukuri të ndryshme gjuhësore. Kështu Jens Bahns-i thekson se *"ky term përdoret dhe kuptohet në shumë mënyra të ndryshme"* (1993, f. 57). Pavarësisht nga shumëllojshmëria e pikëpamjeve të ndryshme, është e mundur të përcaktohen dy perspektiva kryesore në konceptin e togjeve të qëndrueshme: një që është thjesht statistikore dhe një tjetër që është më e motivuar nga ana gjuhësore. Tani do të vëzhgojmë disa nga përkufizimet më përfaqësuese të secilit grup me radhë.

Qasja Statistikore

Përkufizimet pedagogjike dhe kontekstualiste të përmendura deri tani nënkuptojnë një element statistikor. Në mënyrë që të përvetësohen nga folësit nëpërmjet mbajtjes mend si një njësi e vetme, togjet e qëndrueshme duhet të identifikohen mbi bazat e shpeshtësisë së tyre – që do të thotë, ato duhet të gjenden pranë shumë herë që të mund të perceptohen si kombinime të zakonshme fjalësh. Në mënyrë të ngjashme, në kontekstualizëm këto togje përshkruhen në bazë të bashkëndodhjes tipike të fjalëve, ose si fjalë që tregojnë *"prirjen për t'u gjendur apo përdorur së bashku"* (Sinclair; 1991, f. 71). Nocionet e shpeshtësisë, tipizimit ose prirjes u referohen tipareve që modelohen në statistikë.

Në fakt, shumica e përkufizimeve adaptojnë një pikëpamje statistikore. Megjithëse dukuria e përshkruar ka një konotacion gjuhësor të fshehur, aspektet gjuhësore shpesh injorohen; kështu, si rezultat, në qasjet e pastra statistikore përkufizimet pothuajse gjithmonë jepen ekskluzivisht në terma statistikorë. P.sh. Firth-i (1957) jep këtë përkufizim: *Togjet në të cilat gjendet një fjalë e dhënë janë pohime të vendeve të zakonshme të asaj fjale* (f. 181).

Në shembujt që ai sjell mund të gjejmë çifte si *night (natë) – dark (e errët), bright (e ndritshme) – day (ditë),* ose *milk (qumësht) – cow (lopë)* (f. 196). Siç mund të shihet, të kuptuarit e konceptit në kontekst është sumë i gjerë, pasi përveç lidhjeve sintagmatike që vërtet mund të ndërtojnë njësi frazeologjike (tofjalëshore) – *dark night (natë e errët)* dhe *bright day (ditë e ndritshme)*, kemi edhe lidhje josintagmatike si *milk – cow* që janë të motivuara semantikisht.

Kjo pikëpamje statistikore është dominuese në punën e Firth-it, M. A. K. Halliday-it, Michael Hoey-it dhe John Sinclair-it. Vendosja e fjalëve në togje përsëri interpretohet në një kuptim të gjerë, ashtu si vendosja e shpeshtë e një fjale në kontekst të një tjetre (ku konteksti paraqet ose të gjithë fjainë, ose një dritare fjalësh të quajtur "hapësirë" (span): *Vendosja e fjalëve në togje është vendosja pranë njëra-tjetrës e dy ose më shumë fjalëve brenda një hapësire të shkurtër në një tekst. Matja e zakonshme e afërisë është një maksimum i katër fjalëve në mes tyre* (Sinclair; 1991, f. 170).

Edhe përkufizime të mëvonëshme, si ato më poshtë, janë dhënë ekskluzivisht në terma statistikore: *Termi "bashkëlidhje" do të përdoret për t'iu referuar ndërtimeve të njësive leksikore që zakonisht gjenden pranë njëra-tjetrës* (D. A. Cruse; 1986, f. 40).

*..."bashkëlidhje**"** është një kombinim arbitrar dhe i shpeshtë fjalësh* (Morton Benson, 1986). *Gjuhët natyrale janë plot me togje, kombinime të shpeshta të fjalëve që përdoren bashkë më shpesh sesa pritet rastësisht dhe që korrespondojnë me përdorime arbitrare të fjalëve* (Frank Smadja; 1993, f. 143). *Ne e rezervojmë termin "bashkëlidhje" për t'iu referuar çdo përdorimi të rëndësishëm statistikisht* (Ivan Sag, et al. 2002, f. 7).

Një veçanti e këtyre qasjeve statistikore është se ato i shohin togjet e qëndrueshme si lidhje simetrike, duke mos i kushtuar vëmendje rëndësisë relative të fjalëve të përfshira. Kështu, Firth-i (1957, f. 196) i përshkuan këta togfjalësha në lidhje me pritshmërinë e dyfishtë (apo reciproke): *Një nga kuptimet e **night (natë)** është vënia pranë **dark (e errët)** dhe anasjelltas (...) Krijimi i një togu nuk mund të merret thjesht si vënia pranë e një fjale ose e një "pjese", por si një renditje e pritshmërisë së dyfishtë* (Firth; po aty, f. 181).

Cruse (1986, f. 40) gjithashtu pohon se në një bashkëlidhje *"elementët përbërës janë në shkallë të ndryshme, të zgjedhura reciprokisht."* Po kështu, Sinclair-i (1991, f. 173) vë re se *"bashkëlidhja është një nga ndërtimet e zgjedhjes reciproke."*

Qasja Gjuhësore

Ndryshe nga qasjet kontekstualiste (dhe të ngjashme me to), në qasje të tjera, lidhja sintaksore midis njësive të togjeve të qëndrueshme është një tipar qëndror përcaktues. Në qasjet gjuhësore, këto togje trajtohen, pikë së pari, si shprehje të një gjuhe. Kjo pikëpamje thekson statusin

gjuhësor të këtyre togjeve duke i konsideruar si kombinime të motivuara sintaksorisht; si rrjedhim, fjalët përbërëse duhet të jenë të lidhura sintaksorisht. Ky kusht strukturor e mposht kushtin e përafërisë që kërkon që fjalët të gjenden brenda një hapësire të shkurtër midis tyre. Përkufizimet e mëposhtme theksojnë kushtin se togjet e qëndrueshme janë ndërtime të formuara mirë nga ana sintaksore: *Vëniapranë e dy ose më shumë njësive leksikore si realizime të elementeve strukturorë brenda një modeli të dhënë sintaksor* (Cowie; 1978, f. 132).*Një sekuencë fjalësh që gjendet më shumë se një herë në formë identikenë një korpus, dhe që është ndërtuar mirë nga ana gramatikore* (GöranKjellmer; 1990, f. 133). *Ne do të quajmë togfjalësh të qëndrueshëm një kombinim karakteristik të dy fjalëve në një strukturë si: emër + mbiemër (epitet), emër + folje, folje + emër (kundrinor), folje + ndajfolje, mbiemër + ndajfolje, emër + (parafjalë) + emër* (F. J. Hausmann; 1989, f.1010). *Një togfjalësh i qëndrueshëm është një sekuencë e dy ose më shumë fjalëve, që ka karakteristikat e një njësie sintaksore dhe semantike, kuptimi i saktë dhe i dretpërdrejtë i të cilit ose konotacioni nuk mund të dalë drejtpërdrejt nga ngjyrimi i përbërësve të tij* (Y. Choueka; 1988). *Një togfjalësh i qëndrueshëm është një shprehje që përbëhet nga dy ose më shumë fjalë që i referohen një mënyre konvencionale për thënien e gjërave* (Christopher Manning,et al. 1999, f. 151). Pranëvënie të shpeshta të kufizuara leksikalisht dhe
/ose pragmatikisht të paktën e dy njësive leksikore që janë në një lidhje të dretpërdrejtë sintaksore me njëra-tjetrën (Bartsch; 2004, f. 76).
Një nga përkufizimet gjuhësore më të plota të këtyre togjeve ka dhënë Igor Mel'čuk në kornizat e Teorisë Kuptim-Tekst (Meaning-Text Theory) me anë të formalizimit të funksioneve leksikore (1998, 2003). Ky përkufizim, gjithashtu, e konsideron lidhjen në këto togfjalësha si një kombinim fjalësh të lidhura sintaksorisht.

Në kontrast me qasjet statistikore, bashkimi këtu shihet si një lidhje e dretpërdrejtë (asimetrike) ku roli që luhet nga fjalët përbërëse është i pabarabartë, dhe kryesisht vendoset nga konfigurimi sintaksor. Shumë studiues janë përpjekur të sjellin një karakterizim më të saktë të togjeve të qëndrueshme nga pikëpamja gjuhësore, domethënë, të kapin tiparet e tyre të brendshme sintaksore dhe semantike për t'i dalluar nga njësi të tjera frazeologjike dhe për të lejuar kuptueshmërinë e tyre në zbatime të ndryshme.

RRETH KONCEPTIT TË TOGJEVE TË QËNDRUESHME

Siç e kemi theksuar, shumë përkufizime të tyre gjenden në literaturë. Shumë prej tyre janë të ndryshme dhe mund të shkaktojnë çoroditje pavarësisht faktit se një dallim kryesor mund të nxirret sipas pikëpamjes statistikore në kundërvënie me atë të motivuar nga ana gjuhësore. Në pjesën në vijim do të përpiqemi të paraqitim një pamje të unifikuar duke kapur tiparet më thelbësore që duket se përbëjnë konceptin bazë të tyre. Pavarësisht nga pikëpamjet e ndryshme, duket se disa prej tipareve mund të gjenden vazhdimisht të shprehura dhe të pranuara nga shumica e autorëve.

Ne mendojmë se këto tipare tregojnë për konceptin bazë të këtyre lidhjeve dhe ky konceptim mund të thellohet duke shtuar element të tjerë më të veçantë. *"Duke u mbështetur te interesat dhe pikëpamjet e tyre, kërkuesit janë fokusuar në aspekte të ndryshme të këtyre njësive"* (Smadja; 1993, f. 145). "*Unë përdor termin "bashkëlidhje" si një term të përgjithshëm, kuptimi i veçantë i të cilit mund të ngushtohet sipas kërkesave të një hulumtimi të veçantë ose zbatimi të tij"* (Evert; 2004, f. 17). Më poshtë po japim tiparet që ne i gjykuam si të rëndësishme në përkufizimin e konceptit bazë të togjeve të qëndrueshme.

Këto njësi janë togje të parafabrikuar

Studimet mbi përvetësimin e gjuhës kanë treguar se fëmijët mbajnë mend jo vetëm fjalë të izoluara, por edhe grupe fjalësh. Këto togje konsiderohen si blloqe ndërtimi të gjuhës. Ato janë në dispozicion të folësve si njësi të gatshme ose të parafabrikuara që kontribuojnë në rrjedhshmërinë dhe natyrshmërinë e thënieve të tyre. Siç e kemi përmendur edhe më parë, njohuritë e folësve për këto togje nuk rrjedhin nga fakti se ata njohin fjalë të veçuara apo rregullat gramatikoretë gjuhës; përkundazi, togjet përvetësohen si të tillë nga eksperienca apo përdorimi: *"Ne i mësojmë ato ashtu si mësojmë aspekte të tjera të gjuhës, përmes teksteve që lexojmë gjatë jetës sonë"* (Hoy; 1991, f. 219). Sipas Sinclair-it (1991), gjuha udhëhiqet nga dy parime të kundërta: "parimi i hapur" (open principle), që i referohet zgjedhjeve të rregullta në përdorimin e gjuhës dhe "parimi idiomatik" (idiom principle), që i referohet përdorimit të njësive të parafabrikuara tashmë të gjendshme në bllok. Këto njësi i korrespondojnë parimit të dytë; ato janë: *togje gjysmë të ndërtuara paraprakisht që pëbëjnë zgjedhje të vetme, megjithëse duken si të analizueshme në segmente"* (Sinclair;

1991, f.110). Kjo ide ishte shprehur edhe më parë nga Hausmann-i (1989, f. 124), i cili i quan "prodhime gjysmë të përfunduara" të gjuhës dhe i shoqëron me një efekt "déjà-vu" në gjuhë. E njëjta ide e unitetit sugjerohet edhe nga metafora "solidaritet leksikor" e Coseriu-t (1967). Disa shembuj të këtyre togjeve mund të përmendim: *heavy rain, fast food, take a break, traffic jam, bitterly cold, speak fluently*, e shumë të tjerë.

Këto njësi janë arbitrare

Një tjetër tipar që përmendet në shumicën e përkufizimeve është arbitrariteti në kundërvënie me rregullshmërinë (d.m.th. sipas rregullave të gjuhës). Këto togje nuk janë prodhime të rregullta të gjuhës, por "përdorim arbitrar fjalësh" (arbitrary word usages) (Smadja, 1993), "kombinime arbitrare fjalësh" (arbitrary (…) word combinations) (Benson, 1990), ose "kombinim tipik, specifik dhe karakteristik i dy fjalëve" (typical, specific and characteristic combination of two words) (Hausmann, 1989). Një numër i madh përkufizimesh të tjera e theksojnë këtë aspekt, p.sh. Fontenelle (1992), Van der Wouden (1997), dhe Mel'čuk (2003).

Fakti që këto togje janë njësi të parafabrikuara në leksikun e një gjuhe tregon që ato duhet të mësohen dhe përdoren si të tilla dhe njëkohësisht pengon rindërtimin e tyre me anë të proceseve gramatikore. Faktikisht, nuk mund të ketë një arsye të qartë për zgjedhjen e veçantë të fjalëve në një ndërtim të tillë, por sapo bëhet zgjedhja dhe "institucionalizohet" (duke përdorur termin e Sag-ut), perifrazimet a tjera nuk janë të mundura, ashtu si parashikohet edhe në parimin idiomatik të Sinclair-it.

Arbitrariteti i një togfjalëshi të tillë mund t'i referohet jo vetëm zgjedhjes së një fjale në lidhje me një tjetër për të shprehur një kuptim, por edhe tipare të tij sintaksore dhe semantike. Një tog i tillë është një kombinim fjalësh tiparet semantike dhe/ose sintaksore të të cilit nuk mund të parashikohen plotësisht nga ato të përbërësve të tij, dhe që, si rrjedhim, duhet të konsiderohen si pjesë e leksikut të një gjuhe. (Evert; 2004, f. 17).

Këto njësi janë të paparashikueshme

Paparashikueshmëria është një tjetër tipar i rëndësishëm i lidhur ngushtësisht me dy të përmendurat më lart. Ky tipar citohet shpesh në përkufizime të ndryshme. Meqë "institucionalizimi" i togut të qëndrueshëm si një njësi e parafabrikuar nuk varet nga arsye të qarta

gjuhësore, atëherë është e pamundur ta parashikosh një të tillë. Së pari, përdorimi i një fjale pranë një tjetre që preferohet mes shumë fjalëve të tjera sinonimike është e paparashikueshme. Siç shprehet edhe Cruse (1986) *"këto përdorime nuk mund të parashikohen në bazë të rregullave semantike dhe sintaksore, por mund të vëzhgohen rregullisht në tekst*." Së dyti, tiparet morfo-sintaksore të tyre nuk mund të parashikohen në bazë të tipareve të fjalëve përbërëse. Disa shembuj të këtyre togjeve mund të përmendim: *utter nonsense, foot the bill, brain drain, painfully shy, catch a cold, cry bitterly* etj.

Pjesët përbërëse të këtyre njësive përdoren rregullisht pranë njëri-tjetrit

Tipari që duket si më i përmenduri në përkufizime të ndryshme është, pa dyshim, përdorimi i rregullt dhe i shpeshtë pranë njëri-tjetrit i elementëve përbërës të tyre. Është pikërisht ky përdorim i shpeshtë që përcakton "institucionalizimin" e tyre. Në të njëjtën kohë, ky tipar bën të mundur njohjen e tyre dhe të mësuarit me anë të eksperiencës: "*ne i mësojmë këta togfjalësha (...) përmes teksteve që lexojmë gjatë jetës sonë"* (Hoy; 1991, f. 219). Një togfjalësh i qëndrueshëm *"vjen natyrshëm, i gatshëm në mendje; ai është i spikatur psikologjikisht"* (Benson et al.; 1986, f. 252). Siç e kemi përmendur edhe më parë, shumica e përkufizimeve të cituara, përmendin natyrën përsëritëse të tyre. Ato janë: *"fjalë aktuale në kompani të zakonshme"* (Firth; 1968, f. 182), *"kombinime fjalësh të përsëritura"* (Benson, 1986), *"kombinime fjalësh që përdoren bashkë më shpesh se ç'mund të pritet rastësisht"* (Smadja; 1993, f. 143), *"togfjalësha të zakonshëm"* (Bally, 1909), *"togfjalësha të institucionalizuar"* (Sag et al., 2002, f. 3).

Këto njësi përbëhen nga dy ose më shumë fjalë

Pavarësisht se shumë punime praktike merren me togje që përbëhen nga dy njësi leksikore, në teori, nuk ka ndonjë kufi në gjatësi për to. Ashtu si shprehet edhe Sinclair-i: "*Në shumicën e shembujve, modelet e këtyre togjeve kufizohen në çifte fjalësh, por nuk ka ndonjë kufizim teorik për numrin e fjalëve të përfshira."* (1991, f. 170). Në fakt, shumica e përkufizimeve përmendin që këto togje mund të përfshijnë më shumë se dy njësi: *"bashkë-përdorimi i dy ose më shumë fjalëve ndjekëse"* (Cowie, 1978), *"renditja e dy ose më shumë fjalëve ndjekëse"* (Choueka, 1988), *"bashkë-përdorimi i dy ose më shumë fjalëve brenda një hapësire të shkurtër"* (Sinclair; 1991, f. 170), *"një*

shprehje që përbëhet nga dy ose më shumë fjalë" (Manning et al., 1999, f. 151). Togje të tilla janë të shumta në gjuhën angleze:
major turning point (pika kryesore e kthimit)
play a central role (të luash një rol të rëndësishëm)
conduct a comprehensive study (të kryesh një studim gjithëpërfshirës)
abolish the death penalty (heq dënimin me vdekje)
become an increasingly important concern (është bërë çështje e ditës)
Vetëm në raste të rralla, studimet teorike përmendin qartë prezencën e vetëm dy njësive leksikore në një togfjalësh. Megjithatë, këto njësi mund të përbëhen nga fjalë të tjera dhe veçanërisht nga togfjalësha të tjerë, si shembujt që përmendëm pak më lart.

PËRFUNDIME

Studimi i togjeve të qëndrueshme në gjuhën angleze gjatë shekullit të 20-të ka qenë një fushë e rëndësishme e gjuhësisë që ka shërbyer për të kuptuar zhvillimin e kësaj gjuhe dhe shoqërisë së saj. Duke shqyrtuar literaturën e shekullit të kaluar, kemi vënë re se si këto togje të qëndrueshme përgjatë kohës kanë reflektuar ndryshimet në perceptimet dhe përvojat njerëzore.
Në një pikëpamje më të gjerë, kuptimi i togjeve të qëndrueshme është shumë më tepër se thjesht një interes akademik. Ato ofrojnë një dritare unike në historinë dhe kulturën e një gjuhe, duke na lejuar të shohim se si mendimi dhe perceptimet njerëzore kanë ndryshuar në kohë. Me vazhdimin e hulumtimit në këtë fushë, do të përpiqemi të sjellim një qasje krahasimore, duke iu referuar edhe gjuhës shqipe për të evidentuar më konkretisht ngjashmëritë dhe ndryshimet e mundshme midis këtyre togjeve në të dyja gjuhët. Kështu, pritet që të kuptohet më mirë përcaktimi dhe funksioni i tyre në zhvillimin e gjuhës angleze dhe shqipe. Në këtë mënyrë, studimi i togjeve të qëndrueshme vazhdon të jetë një sfidë e frytshme për gjuhëtarët dhe shkencëtarët e kulturës në të ardhmen.

REFERENCAT

Bahns, J. (1993). "Lexical collocations: a contrastive view". ELT Journal, 47 (1), 56-63.
Bally, Ch. (1909). Il Traite de stylistique française. Ed. Winter, ad Heidelberg.
Bartsch, S. (2004). *Structural and functional properties of collocations in English*. A corpus study of lexical and pragmatic constraints on lexical

co-occurrence. Tübingen, Narr.
Benson, M. (1986). *Lexicographic Description of English.* Philadelphia: J. Benjamins Pub. Co.
Choueka, Y. (1988). “Looking for needles in a haystack”. Proceedings of RIAO ’88, pp. 609–623
Coseriu, E. (1954/1967). *Forma y sustancia en los sonidos del lenguaje* [1954], in Eugenio Coseriu, Teoría del lenguaje y lingüística general. Cinco estudios, Segunda edición, Madrid, Editorial Gredos, 1967, p. 115–234.
Cowie , A.P . (1978) "The place of illustrative material and collocations in the design of a learner's dictionary" in In Honour of A.S. Hornby ed. by P. Strevens. Oxford: U.P.
Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge University Press.
Evert, S. (2004). The Statistics of Word Cooccurrences (Word Pairs and Collocations). Ph. D. dissertation, Universitat Stuttgart.
Firth, J. R. (1957). A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955. In: Studies in Linguistic Analysis.
Firth, J. R. (1957). “Modes of Meaning”, in J. R. Firth, Papers in Linguistics, 1934–51. London, New York: Oxford University Press.
Gitsaki, C. (1996). The Development of ESL Collocational Knowledge. A thesis submitted for a Phd in the Centre for Language Teaching and Research at The University of Queensland www.cltr.uq.oz.au:8000/users/christina.gitsaki/thesis/contents.html
Greenbaum, S. (1970). Verb-intensifier collocations in English: An experimental approach (Vol.
86). Walter de Gruyter.
Halliday, M.A.K. (1961). "Categories of the theory of grammar". *Word*, 17, 241-92. Reprinted in part in Kress (1976), 52-72.
Halliday, M. A. K. (1966). Lexis as a linguistic level. C.E. Bazell, J.C. Catford, M.A.K. Halliday & R.H. Robins (Eds.), In memory of J.R. Firth (148-162). London: Longman.
Halliday, M.A.K. and Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman
Hausmann F. J. (1989). “Le dictionnaire de collocations”. In Hausmann F.J., Reichmann O., Wiegand H.E., Zgusta L. (eds), Wörterbücher : ein internationales Handbuch zur Lexicographie. Dictionaries. Dictionnaires. Berlin/New-York, De Gruyter, 1010-1019.
Hoey, M. (1991). *Patterns of Lexis in Text*. Oxford University Press.
Kjellmer, G. (1990). “Patterns of collocability”. In: J. Aarts I W. Meijs (Eds.) Theory and Practice in Corpus Linguistics, Amsterdam: Rodopi.
Lewis, M. (2000). “Language in the lexical approach”. In M. Lewis (Ed.). Teaching collocation:

Further developments in the lexical approach (pp. 133-134). London: Language Teaching
Publications.
Manning, C. D. (et al.). (1999). *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. The MIT Press. Cambridge, Massachussetts. London, England.
McIntosh, A. (1966). "Patterns and ranges". In A. McIntosh, & M.A.K. Halliday, (eds.) Patterns of
Language: Papers in General Descriptive and Applied Linguistics (pp. 183-199). London: Longman.
Mel'cuk, I. (1998). "Collocations and lexical functions". in A.P. Cowie (ed.), Phraseology. Theory, Analysis, and Applications, Oxford: Clarendon Press, 23-53.
Sag, I. (et al.). (2002). Multiword expressions: linguistic precision and reusability. Available at http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2002/pdf/145.pdf.
Sinclair, J. M. (1966). "Beginning the study of lexis" in C. Bazell et al. (eds.) In Memory of J.R. Firth. London: Longman, 410–430.
Sinclair, J. M., S. Jones, and R. Daley. (1970). [2004, ed. R. Krishnamurthy]. English Lexical Studies, report to the Office of Scientific and Technical Information (OSTI).
Sinclair, J. (Ed.) (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford, UK: Oxford University Press.
Smadja, F. (1993). Retrieving Collocations from Text: Xtract. *Computational Linguistics*, 19(1):143–178.

IV- HISTORI/ TRASHËGIMI KULTURORE

WORLD HERITAGE SITE OF BUTRINT, ALBANIA: TOURISTS' PERCEPTIONS AND MANAGEMENT

Edlira MENKSHI
Ermira JASHIKU
Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstract

World Heritage Sites represent the most important tourist attraction in many countries. Butrint is an Albanian archeological site inscribed to the List of World Heritage in 1992, for its Outstanding Universal Value by the Criterion (iii). The archaeological site is already known worldwide and is Albania's most visited tourist attraction. This paper aims to identify the heritage values of the Butrint and the challenges of management related to tourism development and the protection of its outstanding values. The tourists who visit the world heritage site seek a value-added and authentic experience that is related to their perceptions of the information they provide about outstanding values, cultural heritage preservation, and promotion, site management, tourist facilities, as well as the protection of the natural environment. By analyzing the tourist group's perceptions results, the research can provide an initial reference to consider by the managers for the improvement of the tourist services system and the preservation of cultural and natural ecosystems of the world heritage property.

Keywords: *national park, outstanding values, archeological excavation, site management, tourist perceptions, management plan.*

SITI I TRASHËGIMISË BOTËRORE I BUTRINTIT: PERCEPTIMET E TURISTËVE DHE MENAXHIMI

Abstrakti:

Sitet e Trashëgimisë Botërore përfaqësojnë atraksionet turistike më të rëndësishme në shumë vende. Butrinti është një sit arkeologjik shqiptar i regjistruar në Listën e Trashëgimisë Botërore në vitin 1992, për Vlerën e Jashtëzakonshme Universale sipas Kriterit (iii). Situ arkeologjik është i njohur gjerësisht në nivel botëror dhe është atraksioni më i vizituar turistik në Shqipëri. Ky punim synon të identifikojë vlerat trashëgimore të Butrintit dhe sfidat e menaxhimit lidhur me zhvillimin e turizmit dhe mbrojtjen e vlerave të tij të jashtëzakonshme. Turistët që vizitojnë sitin e trashëgimisë botërore kërkojnë një përvojë të shtuar vlerë dhe autentike që lidhet me perceptimet e tyre mbi informacionin që ofrohet në lidhje me vlerat jashtëzakonshme, mbajtjen dhe promovimin e trashëgimisë kulturore, menaxhimin e sitit, objektet turistike, si dhe mbrojtjen e mjedisit natyror. Duke analizuar rezultatet e perceptimeve të grupit të turistëve, kërkimi mund të ofrojë një referencë fillestare për menaxhuesit për përmirësimin e sistemit të shërbimeve turistike dhe ruajtjen e ekosistemeve kulturore dhe natyrore të pronës së trashëgimisë botërore.

Fjalë kyçe: *park kombëtar, vlera të jashtëzakonshme, shpërndarje arkeologjike, menaxhim i sitit, perceptimet e turistëve, plan menaxhimi.*

1. Introduction

World Heritage properties are among the most popular and heavily promoted visitor and tourist attractions in many countries (UNWO, 2013). The government of Albania ratified the Convention of World Heritage (UNESCO 1972) in July 1989 and Albania has inscribed four properties on the World Heritage List. Butrint (known as Buthrot) was the first site inscribed to the list in 1992 (extended in 1999), followed by the Historic Centers of Berat and Gjirokastra in 2005 and 2008 respectively, which belong to the category of cultural heritage. The country is also part of the transnational natural property of Ancient and Primeval Beech Forests of the Carpathians and other Regions of Europe. Recently the Albanian part of Lake Ohrid was inscribed in 2019 and joined the Natural and Cultural Heritage of Ohrid Region, the category of mixed heritage property (UNESCO, 2022). In addition, the Albanian folk Iso-polyphony was inscribed on the Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity in 2008. (UNESCO, 2008) and two of the "purple codices" (Codex Purpureus Beratinus) (2005) are registered as Memory of the World Register (UNESCO, 2005).

Butrint is inscribed as a World Heritage property for its Outstanding Universal Value by the Criterion (iii): "The evolution of the natural environment of Butrint led to the abandonment of the city at the end of the Middle Ages, with the result that this archaeological site provides valuable evidence of ancient and medieval civilizations on the territory of modern Albania". According to archaeologists, the ruins of Butrint date back from the late Bronze Age (12th BC) (Koutsouris, et al., 2004), in the Iron Age but that time Butrint settlement was not a large and fortified center (Lako, 1981), (Baçe &Kondi, 1987). The archaeological findings, have known Butrint as the Epirote city of the Illyrian tribes of Kaons (Baçe &Condi, 1987), (Pani, 1981). During the centuries Butrint had a lot of developments and influences from Helen, Roman (44 BC Buthrot took the status of Roman Colony), Byzantine, Venetian (XIV) as well as Osman and French invasions (Bace &Kondi, 1987). The cultural values of the Mediterranian site of Butrint, are related to the presence of numerous objects (the theater, the nymph, and the Paleo-Christian baptistery) resulting from archeological excavations.

Regarding the academic literature, numerous existing studies are related to archeological and historical values. The first archaeological

excavations in Butrint were carried out by an Italian expedition led by Luigi Maria Ugolini in the spring of 1928 (Hodges, 2011) (Hodges, 2017) during which, extraordinary discoveries were made of the theater, the nymph, and the Paleo-Christian baptistery (De Maria, 2003-2004). The archival resources in Rome identify some documents survive written by Luigi Ugolini (Manuscript) including the text of Albania Antica IV, which covers the theatre excavation, a volume on medieval Butrint, and other relevant documents (Bowden, Hodges, &Lako, 1998).

Only after the 1970s, Albanian scholars undertook archaeological excavation at the site of Butrint (Mucaj, 1998), representing the recovered data for our understanding of late antique and later Butrint. Several Albanian researchers such as Dh. Çondi, Dh. Budina, K.Lako, A. Baci, N.Ceka, and others have contributed to increased academic interest in Butrint, providing precious evidence regarding the site's historical, archaeological, and architectural values. Koutsouris et al. consider building support a very significant factor in the establishment and consolidation of the protected area of Butrint National Park and UNESCO site; protection of the archeology; ecology and diversity of the site; management of the increasing numbers of visitors; raising public awareness and sustainable development of the world heritage property. Bego et al. 2012 provided an assessment of the biological diversity in Butrint National Park identifying the high number of plants and animal species as a great opportunity for eco-tourism activities. In addition, the development of heritage tourism, eco-tourism, or other forms of tourism should comply with the conservation objectives of the National Park and a World Heritage property, preserving the ecological integrity as well as the archeological values.

However, there are still a few research studies related to tourism development, sustainable tourism, management of visitor attraction, assessment of tourist perceptions about the site's values, as well as the analysis of threats to the site from the increased number of visitors or other factors.

2. Methodology

The research methodology is based on the qualitative and quantitative data selected from the literature review: including books, relevant journal articles, reports, and websites. The data were collected also

from fieldwork and a preliminary survey that consisted of handing out a structured questionnaire to a random sample of international tourists visiting the site. A total of 48 international tourists of both genders (28 males and 20 females) were included in the survey (May 2022). The questionnaire includes three parts and 39 questions. The first part was about general information, the second part explored tourists' perceptions about some tourist facilities offered during their visit (informative materials, tourist guides, site environment, etc.) The third part showed their satisfaction with the visit to the UNESCO site. The answers to parts two and three were measured by the Likert scale, using statistical methods to analyze some results about tourist perceptions.

3. Management of the World Heritage Site

The archeological site is situated within the National Park of Butrint (declared in 2000) in a forested hill territory (natural/wetland ecosystem 8622.2 ha) (VKM, 2021), in the southern part of Albania, near the Greek border 19 km from the city of Saranda and 6 km from the town of Ksamil. It is surrounded by the lake of Butrint in the east (a tectonic lagoon), the Vivari channel in the south, and the Ionian Sea in the west, in front of Corfu Island (Qiriazi, 2017). Regarding his protection, Butrint's archaeological site was first designated by the socialist government as a "Cultural Monument" in 1948. After being listed as a World Heritage (1992) in 1997 Butrint was listed as a Heritage in Danger. To protect its values in 2000 Butrint and its ecosystem area were declared "National Park of Butrint". In 2003 the national park and surrounding wetland areas (13 500) were designated as the Ramsar site by the Wetland Ramsar Convention (Ramsar, 2003). The territory comprises a variety of relief forms (fields, hills, mountains, abrasive and accumulative coast) and a high proportion of biodiversity of national and international importance (Bego, Bino, Zotaj, Malltezi&Kola, 2012).

Figure 1. Baptistery

Figure 2. The Great Basilica (source: authors)

Inside the natural ecosystem, the buildings constructions of Butrint belong to different periods from ancient Greeks to Middle Ages. The archaeological excavations have discovered beautiful architectural monuments such as the Theater (3-rd century) (Fig.3), the around wall with its gates, the Baptistery (Fig.1), the Venetian tower, the Great Basilica (6th AD) (Fig.2), the Gymnasium, and so many sculptures, mosaics, jewelry, and other objects which identify the great development of social life.

Considering its geographical position, important archaeological values, the presence of historical monuments, and rich biodiversity (Bego et al.2012), the Butrint site has attracted numerous visitors from all around the world. In 2019 the number of visitors increased by 263 000 visitors, generating around 1 million € compared with 2010 when the site was visited by 65,000 visitors and the revenue generated was 220,000 € (Ministry of Tourism and Environment, 2019). The proximity to the island of Corfu has enabled Butrint to be visited by a large number of organized daily tourists. After the two decreasing years of the pandemic, the number of visitors in 2022 reached 80927 (October 2022), generating (48 422 900 lekë) 4.1 million € (Park Office, 2022). Most international tourists were from Europe, the USA, and other parts of the world.

Managing the World Heritage Site related to tourism development in developing countries has always been a challenging subject of study for many Cultural Heritage Management professionals and tourism developers. While UNESCO is responsible for inscribing the site in the World Heritage Site, responsibility for their management and

protection lies with the nation-states of the participating countries (Belchel, 2016). After Butrint was listed on the World Heritage List, its management was done by the Butrint Foundation founded as a British charity (1993 in partnership with Albanian institutions (Institute of Archaeology Institute of Monuments, the Ministry of Tourism) that operated actively in research excavation, managing conservation programs, and generally assisting with the protection of the UNESCO site until 2012 (Paterlini & Hodges, 2013). The Anglo-Albanian collaboration project has demonstrated the enormous potential of the site as well as the advantages of a multi-faceted approach to the archaeology and history of the region. The establishment of the Butrint National Park and the Management Office secured the important archaeological site. Considering Butrint as a property with natural and cultural outstanding values, several projects were implemented to run beside and in line with environmental targets and small interventions addressing the improvements of the infrastructure of the park and the development of tourism (Koutsouris, Santi, & Tare, 2004). The administration of the Butrint site cultural property is given to "Butrint Management Foundation", established by the Cooperation Agreement between the Ministry of Culture of Albania and Albanian American Development Foundation (AADF). The foundation is established to operate in the field of cultural heritage with the purpose of efficient administration, preserve and protect Cultural Property (SubZone A3 of the Butrint National Park, cultural property of universal value). (Ministry of Culture of Albania, 2021). The Management Integrated Plan of Butrint National Park 2020-2030 is designed by the Ministry of Culture with the assistance of AADF (Albanian-American Development Foundation) with the purpose to manage and protect the National Park territory, the landscape, and especially the site of World Heritage, identifying the needs of the local community (Ministry of Culture, 2020). At the same time, the management of the world's cultural property by a foreign foundation is considered with doubt by archeologists, academics, and heritage specialists in Albania regarding the effectiveness of management and the protection of property values.

4. Perceptions of tourists for the World Property values

The place of origin of respondents was the USA, North Macedonia, Netherlands, Spain, Italy, Greece, England, France, and Germany (Fig.3). The participants in the survey were between 24-65 years.

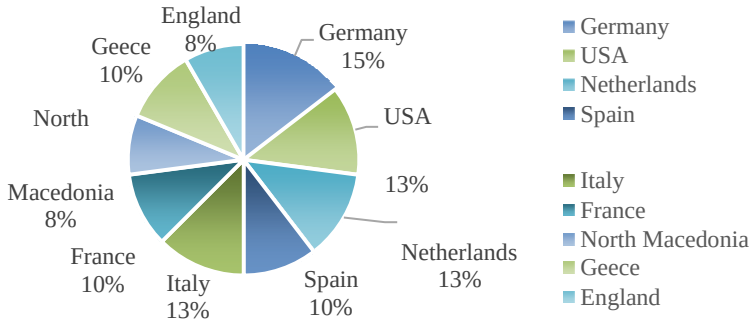

Figure 3. Place of origin of the visitors

Regarding the question of how many times they have visited the site, 75 % (n=36) had visited the site for the first time, and 25% (n=12) for the second time. Interestingly, 79% (n=38) knew about the site values before visiting. When asked about the source of information most of them emphasized books &guides 58% (n=28), media 26% (n=12), and (n=8) 16% friends and relatives. About the time spent visiting the site the majority of the respondents 58% (n=28), had spent more than 2 hours, 29% (n=14), less than 2 hours, and 13% (n=6), less than 1 hour. Regarding their *experience,* for most of them (74%) (n=35) it had been better than expected, and for 26% (n=13), the experience at the site was *neither worse nor better*. To get tourists' perceptions on facilities offered, related to heritage values communication we presented some key elements for which they expressed their opinion through Likert-scaled answers that ranged from 1 (strongly agree) to 6 (not applicable). About the statement *Tourist Information Center was informative,* most of the respondents (66%) (n=31), stated neither agree nor disagree, while 26% (n=13), agreed and (n=4) 8% disagreed. In addition, to give their opinion about *whether there were well-informed tourist guides available*, most of the tourists asked 42% (n=20) claimed that they were not applicable, while 21%, (n=10) of them agreed, 13% (n=6) disagreed, 8% (n=4) "neither agree nor disagree". Individual visitors (or in small groups) are mostly not accompanied by guides or responsible persons. Furthermore, regarding the statement *audio*

guides were very informative and of high quality, the majority 33% (n=16) were not applicable, while 29 % (n=14), agreed, (n=12) 25%

were “neither agree nor disagree” and (n=6) 13% disagreed. Meanwhile, related to *desk boards being well placed and easy to read*, most of the respondents 71% (n=34) agreed 17% (n=8) disagreed, and 12% (n=6) “neither agree nor disagree” (Fig. 4)

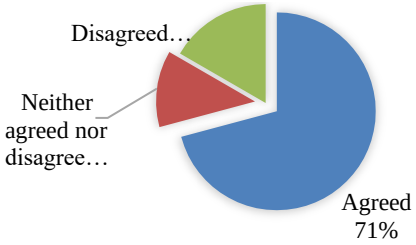

Figure 4. Desk boards were placed and easy to read

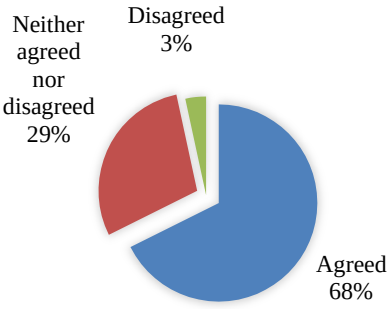

Figure 5. The signboard and directions available on the site were useful

Asked about whether the statement *sign boards and directions available on the site were useful* most of the respondents 68% (n=33) agreed, while 29% (n=14) neither agree nor disagree, and 3% (n=1) disagreed (Fig.5). This is related to the statement *the site had good security and safety measures* when half of them 50 % (n=24) stated neither agree nor disagree, while 33% (n=16) agreed, 8% (n=4) disagreed, and 8% (n=4) stated not applicable (remember that the archaeological site is extended into the forest area of the park, so the accompanying guides are necessary even for their security). At the end of part one, regarding the statement, *I got information about the Outstanding Universal Values (OUV) of the Butrint site*, the majority of the respondents *54%* (n=26) agree, while 34% (n=16) disagree, 8% (n=4) not applicable, and 4% (n=2) neither agree nor disagree (Fig.6).

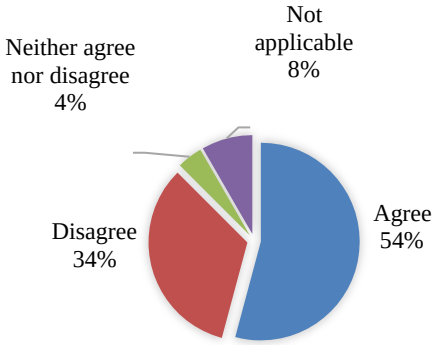

Figure 6. I got the information about Outstanding Universal Values

Identifying their opinion, about whether *they were satisfied with the site management for tourist use*; we can mention that only 54% (n=26) among all respondents agreed, while 34% (n=16) claimed "neither agree nor disagree", 8 % disagreed (n=4) and 4% (n=2) was not applicable (Fig.7). Meanwhile, it is interesting to observe the respondent's reactions to the statement "*I would pay more to visit this site",* when half of them 50% (n=24) disagreed, (n=18) 38%, agreed, and (n=6), 13% "neither agree nor disagree" (the ticket for visiting the park cost 1000 lekë).

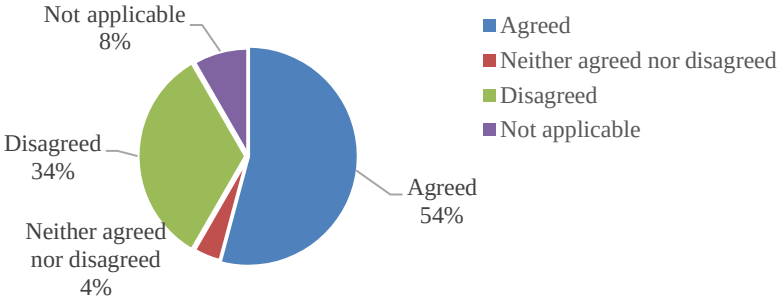

Figure 7. I was satisfied with site management for tourist use

In general, when asked about their satisfaction with the visit most of them 74% (n=35) agreed to be satisfied, while 18% (n=9), neither agree nor disagree and, (n=4) 8% did not agree (Fig.7). Finally, to know, whether *they would recommend the site to other people*; 75% (n=36)

of the respondents agreed, and only 25% (n=8), stated neither agree nor disagree.

5. Discussion and Conclusion

Based on the research on the perceptions of tourists about the World Heritage of Butrint it is shown that tourists are satisfied with heritage values, even though in their visit they identify the lack of some tourist facilities. On one hand, most of them knew about the site's values before visiting it, and on the other hand, many of them didn't get information about the OUV during their visit. It is identified by them the lack of some facilities available such as guides and audio guides that would help in better communication of heritage values. At the same time, the Tourist Information Center was not considered very informative. Despite these, for many tourists, the sign boards and directions available on the site were not useful to orientate tourists inside the forest area. Furthermore, half of them doubted good security and safety measures applied on the site. Although the majority of tourists were satisfied with the visit and the heritage values of the site the number of them who were not satisfied with the facilities offered should be considered. Analyzing and understanding the tourists' perceptions is important for the well- management of the site. The results show the need to make an assessment of the actual management situation and how the facilities and site services serve the tourist use. An action plan for tourist management would be also necessary.

The study is an initial attempt by the authors to identify tourist perceptions of the Butrint World Heritage Site. The limited data of the research has to do with the limited time and the low number of tourists surveyed. Advanced research will be undertaken soon.

Acknowledgment.

This study was undertaken at the initiative of the Geography Lecturers of Fan S. Noli University. We would like to thank the students of History and Geography who participated in carrying out the tourist survey.

References

Bace, A., & Condi, D. (1987). *Buthroti*. Tiranë: 8 Nëntori. pp.

Bego, F., Bino , T., Zotaj , A., Malltezi, J., & Kola, R. (2012). Biodiversity of Butrint National Park, UNESCO, and Ramsar: its status, Threats, and Priority for Conservation., (pp. 1-13).

Belcher, G. (2016). Values in World Heritage Sites. In C. Sandis, *Culture Heritage Ethics* (p. 208). Cambridge: Open Book Publishers.
Bowden, W., Hodges, R., & Lako, K. (1998). The Anglo-Albanian Project at Butrint. *Iliria Nr.1-2*, pp. 275-302.
De Maria, S. (2003-2004). Leon Rei, Luigi Ugolini dhe Origjinat e Arkeologjise Shqiptare. *Iliria Nr.1-2*, pp. 95-104.
Hodges, R. (2011). Inscriptions from Albania (S.) Anamali, et al. Deniaux Courpus des inscriptions latines d'Albanie, Rome: Ecole francaise de Rome, *Classical Review 61(01)*, 242-243.
Hodges, R. (2017). Butrint Before Butrint Foundation *Archeostorie Journal of Public Archaeology*, 1-9
Koutsouris, A., Santi, E., & Tare, A. (2004). Building Support For Protected Areas: The case of the Butrint National Park. *Communicating Protected Areas*, 92-100.
Lako, K. (1981). Disa Konkluzione Paraprake mbi Gërmimet Arkeologjike ne Butrint (1975-1976). In S. e. Sarandës, *Saranda, Almanak* (p. 77). Tiranë: 8 Nëntori.
Ministry of Culture. (2020). *National Park of Butrint, Integrated Management Plan (2020-2030).* UK: Prince+Pearce.
Ministry of Culture of Albania. (2021). The agreement between the Ministry and Albanian American Fund. Tirana, Albania.
Ministry of Tourism and Environment. (2019). *Bulletin of Tourism.* Tirane: Ministry of Tourism and Environment.
Muçaj, S. (1998). Southern Illyrian During the IV-VII Centuries A.D. *Iliria Nr.1-2*, pp. 173-183.
Pani, G. (1981). Probleme Restaurimi në Fortifikimet Antike të Butrintit. In S. e. Sarandës, *Saranda, Almanak 1* (pp. 21-28). Tiranë: 8 Nëntori.
Paterlini, A., & Hodges, R. (2013). A Short History of the Butrint Foundation's Conservation Programme at Butrint, Albania: 1994-2012. *Conservation and MGMT of ARCH, Sites, Vol.15 Nos 3-4,* 254-80.
Qiriazi, P. (2017). *Trashëgimia Natyrore dhe Kulturore e Shqiperisë, (Vlerat, Rreziqet dhe Menaxhimi).* Tirane: Akademia e Shkencave
Ramsar Sites Information Sevice. (2003). Retrieved from https://rsis.ramsar.org/ris/1290
Salazar, N. B., & Zhu, Y. (2015). Heritage and Tourism. In L. Meskell, *Global Heritage: A Reader, First Edition* (p. 258). John Wiley & Sons.
Remoaldo, P., Vareiro, L. M., Rebeiro, J. C.& Santos, J. F. (2014).
Tourists'perceptions of world heritage destination: The case of Guimaraes (Portugal). *Tourism and Hospitality Research*, 206-2018.
The Office of Administration and Coordination of the Butrint, Statistical Report 2022

UNESCO (2005). *The memory of the World*. Retrieved from Codex Purpureus Beratinus:https://en.unesco.org/memoryoftheworld/registry
UNESCO. (2008). *Intangible Heritage List*. Retrieved from Iso-polyphony:https://ich.unesco.org/en/RL/albanian-folk-iso-polyphony-
UNESCO. (2022). *World Heritage List.* Retrieved from World Heritage Convention: https://whc unesco.org/en/list.
VKM/2021, Për miratimin e ndryshimit në sipërfaqe të ekosistemit Natyror/Ligatinor "Butrint" shpallur Park Kombëtar, 16.07.2021
Ye, S., Song, X., & Wu, K. (2022). Tourists' perception of the outstanding universal value of world natural heritage. *Research Square*, 1-28.

VALORIZING HISTORICAL ARCHIVES FOR THE TOURIST PROMOTION OF A TERRITORY: A FIELD RESEARCH BETWEEN ALBANIA AND ITALY[1]

Idamaria FUSCO
Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea (CNR-ISEM)
Olga LO PRESTI
Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea (CNR-ISEM)
Geltrude MACRÌ
Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea (CNR-ISEM)
Metin VENXHA
Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstract
This article presents the initial findings of an ongoing field research project on the potential for tourist promotion of historical archives and their documentation in Italy and Albania. The starting hypotheses concern both the

[1]The research project initiated between the Fan S. Noli University of Korça (Albania) - scientific coordinator Metin Venxha - and the CNR Institute of History of Mediterranean Europe (based in Rome) - scientific coordinator Geltrude Macrì - was selected for the two-year period 2023-2024 within the framework of the Bilateral Scientific Cooperation Agreement between the National Research Council (Italy) and the Ministry of Education and Sport of the Republic of Albania (Albania).
Metin Venxha is author of sections 2 and 3, Geltrude Macrì of 1, 4, 5; Idamaria Fusco of 6; Olga Lo Presti of 7 and 8.

possibility of benefitting from accessing historical archives as an inseparable and unique entity (that is to say, a complex of documents and the place intended for their deposit) and the possibility of using archival documentation for the tourist enhancement of a specific territory.
Through the study of some best practices to enhance and promote historical archives hosted in state, municipal, public and private institutions in the two countries, we have identified several types of effective and engaging proposals in different contexts, (but not only) thanks to the use of digital technologies. Furthermore, the historical documentation concerning a specific community and territory could be used to enhance their productive excellences, create thematic itineraries, and enrich the cultural offer for visitors, although preserved in archives that are physically distant from the territory itself. The conclusion of the study, our proposal for promoting a territory through archival records is aimed at the city and region of Korça, with the design of a multimedia path on some present and past productive excellences, a path in which the results of our investigation will be intersected with the historical research carried out by one of the project's managers.

Keywords: *archives, historical archives, tourism, Italy, Albania, Korça.*

VLERËSIMI I ARKIVAVE HISTORIKE PËR PROMOVIMIN TURISTIK TË NJË TERRITORI: NJË HULUMTIM I KËSAJ FUSHE MES SHQIPËRISË DHE ITALISË

Abstrakt

Ky artikull paraqet gjetjet fillestare të një projekti hulumtues për vlerësimin e potencialit të promovimit turistik të arkivave historike dhe dokumentimit të tyre në Itali dhe Shqipëri. Hipotezat fillestare lidhen me mundësinë e përfitimit nga hulumtimet në arkiva historike si një entitet i padiskutueshëm dhe unik (d.m.th. një kompleks dokumentesh dhe vendi i tyre për depozitim) dhe mundësinë e përdorimit të dokumentimit arkivist për përmirësimin turistik të një territori të caktuar.

Duke studiuar disa praktika të mira për të theksuar dhe promovuar arkivat historike të strehuara në institucione shtetërore, komunale, publike dhe private në dy vendet, kemi identifikuar disa lloje propozimesh efektive dhe tërheqëse në kontekste të ndryshme (por jo vetëm), falë përdorimit të teknologjive digjitale. Po ashtu, dokumentacioni historik, lidhur me një komunitet dhe territor të caktuar, mund të përdoret për të krijuar itinerare tematike dhe për të pasuruar ofertën kulturore për vizitorët, edhe pse i ruajtur në arkiva që janë fizikisht larg territorit të tyre.

Përfundimi i studimit, propozimi ynë për promovimin e një territori përmes regjistrave arkivore është i orientuar në qytetin dhe rajonin e Korçës, me hartimin e një rruge ku rezultatet e hulumtimit tonë do të përplasen me kërkimet historike të kryera nga një prej menaxherëve të projektit.

Fjalë kyçe: *arkiva, arkiva historike, turizëm, Itali, Shqipëri, Korça.*

1. Materials. Valorization and Promotion of Archives: Theory and Practice

"Archives are the documentary by-product of human activity retained for their long-term contribution to individual and community memory," regardless of the multiplicity of formats (paper, digital, etc.) in which they were created. Formulated within the International Council on Archives, this general definition effectively expresses the potential value that archives hold for the citizens of every country (https://www.ica.org/discover-archives/what-are-archives/).

Based on these premises, our research is based on an awareness of the role that archival documentation also plays in recognizing the rights of individuals and communities, as well as human rights themselves (Giuva, 2007, pp. 136-137). Communicating the "values of the archive, even before its contents," outside the narrow circle of specialists who know and frequent them - primarily archivists and historians - could help achieve the desirable goal of raising society's awareness of the importance of preserving archives in all stages of their formation. At the same time, promoting the knowledge of historical archives (understood as documentary complexes destined for preservation, places of deposit, and cultural institutions [Carucci, 1995, pp. 20-23]) could attract, as a consequence, human and economic resources for the maintenance of a cultural asset that is usually little visible and little known (Valacchi, 2006, pp. 31, 32).

We therefore present some initial results of an ongoing field research project on the tourist promotion of Albanian and Italian historical archives. The comparison between Italy and Albania is motivated by the following aspects: the extremely close cultural, economic, and political relations that have linked the two sides of the Adriatic Sea for much of the twentieth century (among others: Rosielli, 1986; Mandalà, 2017); the documentary richness of these common contacts preserved in the archives of the two countries (among others: Trani, 2007); and the different characteristics of their respective national archival

systems, which also constitute an interesting object of comparison.

2. The Albanian experience

In Albania, due to a long a 5-century-long Ottoman occupation, the culture of document preservation was weak. The general cultural development of the country during the Ottoman occupation took place with great difficulty because the development and spread of the Albanian language were not tolerated by the High Porte. (Nero, 1999) This created a great vacuum in the establishment of a tradition for the preservation and conservation of documents. In Albania, the first initiative to create a State Archive was made in 1913, immediately after the declaration of independence; however, not even a second attempt was successful until 1932. Until 1944, the existing Albanian archives functioned in a decentralized manner, referring to the respective structures they served. However, it should be mentioned that after 1925, when Ahmet Zogu was elected President of the Republic, the culture of preserving documents and the legal framework for state documents started being implemented.

The entire period after the declaration of Independence, until the end of the World War II, was characterized by the existence of separate sectors responsible for the administration of documents. Analyzing the organograms and bodies of institutions, mainly the central ones of the state administration, it turns out that they were foreseen and functioned as structural units of different levels for working with documents. In some institutions, these units were on par with other functional structural units of the institution. In some other bodies and institutions, they were part of another structure, so they were substructures.

These structures or substructures come with different names, such as directorate, branch, section, office, etc., of the secretariat, protocol, correspondence, proto-archive, library-archive, etc. In either case, structure or substructure, they were responsible for the administration of all documents that were issued by the institution under which they functioned and all the documents that were sent to it by other institutions.

Efforts to create a central archive continued even after World War II. In 1947, the "Documentary Archive of the Institute" was created within the Institute of Studies. It collected a significant amount of historical documents that were stored by state bodies or individuals, thus taking

on the attributes of a Central archive, but not all the characteristics of such a body.

The Central State Archive (AQSH) was created as a central body, although dependent on the Institute of Studies, with the ordinance of the Council of Ministers no. 21, dated August 6. 1949. Its creation marks a culminating moment in the history of Albanian archives.

For the first time, in addition to the archives of the state bodies, the operation of a real archival body with nationwide scope began to function. In 1951, the Central State Archive passed into the subdivision of the Ministry of Internal Affairs, which it maintained until 1962, when the General Directorate of State Archives (today the General Directorate of Archives) was established under the Council of Ministers. In addition to being a central body, this directorate had and still has the attributes of the Central State Archive, making it the most important and richest archive in the country's archive network.

3. A Comprehensive Overview of the General Directorate of Archives in Albania

The General Directorate of Archives was established in 1949 (AQSH (the Central State Archive), F. 490 (Council of Ministers), V. 1949, D. 501). From an administrative point of view, twelve local State Archives are directly dependent on the General Directorate of Archives, while the archives of the system and those of the same typology depend administratively on the bodies they represent and under which they function (Loli, 2009, p. 15-16). The structural form of this archive has changed depending on the laws on archives that have been updated over the years. In the General Directorate of Archive Studies Hall, researchers are served 25 files a day in three forms: archival, digital, microfilm, and original documents. Unlike other archives in the country, in this archive the ordering of materials is done through the online system on the *katalogu.arkiva.gov.al site*, where each researcher creates his/her own account, orders the files he/she will consult, sets the date on which he/she requests to see the materials, and shows up in the study hall on that specific date. Documents can be ordered for any date, but not later than five days from the date of the order. The documents commissioned by researchers are served in digital form (in the last two years, this indicator has been growing) and less than 10% in the other two forms, microfilm or original, the latter covering a

nearly negligible percentage. The hours of the study hall of the General Directorate of Archives are from Tuesday to Friday, 09:00 - 19:00 and Saturday, 09:00 - 14:00 (Order No. 626, dated November 11,11.2022). The General Directorate of Archives has no differentiation in service for scholars of foreign nationality; the latter are equal to Albanian citizens and do not need permission or any special requirement to study in the study halls. The service fees for archival documents are the lowest in the region, and there is no differentiation for foreigners (Order No. 300, dated May 17, 2022).

The average number of students who receive service in the study hall is more than 13 per day. Together with the State Agency of Archives of Kosovo, they publish the magazine "Albanian Archives," and there are several publications with summaries of documents and studies, as well as manuals on archival work. All the above-mentioned archives of the Western Balkan countries, in addition to providing materials that they store and administer for researchers, also offer materials of a social-legal or technical nature. These materials are related to documents that are closely linked to the issues that citizens may encounter, such as: education problems (schools records, teaching programs of various branches, opening and closing of schools/branches/universities, etc.), property problems (top of periods of various, documents of sale and purchase of properties, surface specifications, maps, construction permits and other related documents, personal documents (seniority employment seniority, appointments to work positions, documentation on medals or titles, etc.). Exhibitions are the most widespread form of bringing information with historical content and that arouse curiosity about certain events among citizens and interested parties. They are also one of the limited ways in which we can show people that archives exist and that they are interesting, relevant and useful (G. H. Williams, 2008, p. 201).

During the transition years, there has always been a legal framework on which all the work with the archives is built. Except for Law No. 9154, dated November 6, 2003, several additions and changes have been made. The most important part is the decision of the Council of Ministers No. 35, dated January 24, 2018 on the adoption of the regulation on "Licensing of Private Archives," which was an unregulated area by law and was often subjected to various abuses (VKM No. 35, 2018). The last amendment is law 27/2024, dated April

25, 2024) on some additions and amendments to law 9154, "On Archives," which is more complete and based on the best practices of the European Union (Official Gazette No. 72, p. 8003).

4. The Italian Experience

The organization of collective documentary memory in Italy still reflects the significant polycentrism of the political institutions before Unification. In 1870, a few years after the unification of Italy, a special commission pointed out that archives should be under the jurisdiction of the Ministry of the Interior, while also affirming that superintendents should have a certain degree of autonomy in organizing the archives (Lodolini, 1991, p. 137). The supervision of non-state archives was assigned to the superintendencies as early as 1939 (Carucci-Guercio, 2008, p. 18-19; and https://www.beniculturali.it/ministero).

Reflecting the conception of the prevailing historical and cultural value of archives, the evolution of legislation led to the passage in 1974-75 of the General Directorate of State Archives (established in 1963) from the Ministry of the Interior to the Ministry of Cultural and Environmental Heritage, later reorganized in the Ministry of Culture. Until that period, educational activities and documentary exhibitions aimed at both schools and a wider audience were practically absent in Italian archives, in contrast to the experience already gained in other countries (D'Angiolini-Pavone, 1973, p. 1690). Meanwhile, archivists reflected on cultural initiatives that could be carried out in the archives of local institutions to reach a broader audience, usually unfamiliar with historical research, and proposed the introduction of the concept of "archive promotion," different from that of "enhancing." Enhancement would more properly indicate activities related to conservation, study, reordering of records, and the elaboration of inventories (Carucci, 1995, p. 14); promotion would have the explicit objective of reaching a wide audience and would involve a redefinition of archive management to allow for exhibitions, conferences, the preparation of educational tools for schools, the organization of guided tours, workshops for storytelling, as well as interaction with the world of art and other disciplines (Cerri, 1998). More recently, the Cultural Heritage legislation considers "enhancement" the promotion of heritage and its knowledge (DL 22 January 2004, no. 42, art. 6, https://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/beniCulturali/111_0_

1/). Many of the activities hoped for in local archives in the 1990s have now become fully integrated into the cultural proposals of archives. The iimportance of communication strategies has been also incorporated into the recent reorganization of the Schools of Archival, Paleographic, and Diplomatic Studies of the State Archives. This includes the introduction among the optional disciplines of "Communication and enhancement of archival heritage and construction of institutional websites" (DM, 1 October, 2021, no. 241, https://asmo.cultura.gov.it/fileadmin/risorse/SAPD/DM_01-10-2021_241.pdf).

To study and compare both the different enhancement strategies already implemented and further possible initiatives for tourism development, the starting point was the study of archival locations; as mentioned above, the archive is also the physical place where records are kept. Frequently, in Italy, archives are housed in historical buildings readapted for this purpose (e.g., in the premises of ancient convents with an intrinsic architectural and artistic value) and more rarely in specially designed and built places, such as the Municipal Historical Archive in Palermo, designed by architect Giuseppe Damiani Almeyda between 1881 and 1885 (*Scrigni di storia*, 2022). In many of these premises, the richness of documents and the beauty and grandeur of the rooms come together in a visually striking and impressive whole (https://dgagaeta.cultura.gov.it/public/uploads/documents/FuoriCollana/62e231b20878a.pdf).

In recent years, many of these sites have opened their doors to visitors. (Let us recall the recent important initiatives of the "Paper Sundays" promoted by the Ministry of Culture and, as a further example, the art exhibition set up in the State Archives of Palermo for the 12th "Manifesta. European Nomadic Biennale for Contemporary Art" in 2018 (http://m12.manifesta.org/videomobile-2018/index.html).

We selected a number of archives in Italy and Albania which differ in their producers and preservers, in order to have a broad overview of cultural proposals; during the study missions on the field, we met archivists involved in enhancement and promotion of initiatives at the following institutes: the Albanian Central State Archives and the Sigurimi Archives in Tirana; the State Archive of Rome, housed in the magnificent complex of Sant'Ivo alla Sapienza built in the 17th century by the architect Francesco Borromini; the Capitoline Historical

Archive in Rome, housed in Borromini's monumental complex of the Oratory of the Philippine Fathers; the Historical Archive of the Bank of Italy, where a project of virtual study room has been recently realized; the Central State Archive, for its location in the Rome EUR district and the recent opening of a museum route within some parts of the documentary deposits. Other study missions are planned at the Municipal Archives of Elbasan and the State Archives, the State Archive in Naples[2], and the Historical Archives of the Bank of Naples (located in the 16th-century Palazzo Ricca and the adjoining Palazzo Cuomo[3]). The field observations were accompanied by bibliographic research to compare the ways in which the two countries differ in organizing their collective documentary memory and to historically contextualize the identified record sources concerning the city and territory of Korça.

Indeed, the Korça region has been identified as the main beneficiary of one of the project's deliverables: the development of a multimedia exploration that showcases the region's productive achievements, both historical and contemporary, as interpreted through the lens of Albanian and Italian archival records. This communications project is designed for a wide audience and aims to develop a comprehensive strategy to enhance the historical and cultural legacy of the initiative, making it both accessible and attractive to the public.

6. Results. What types of activities?

The results of the observations and study are heterogeneous, just like the cultural institutes considered, due to the diversity of their histories, different architectural characteristics, the documentation they preserve, access methods, the specific skills of the professionals working there and, last but not least, the economic resources available.

The Historical Archive of the Secret Police in Tirana is for obvious reasons, not suited for not suited for any possible tourist promotion initiatives. However, we wanted to include it among our case studies for the very high quality of its communication projects. In the catalogues and reference leaflets for the documentary exhibitions, the skillful use of news and images creates emotionally engaging storytelling.

[2]www.archiviodistatonapoli.it/

[3] www.fondazionebanconapoli.it/archivio/

Leveraging interactive technologies and social media platforms is a growing area for improving archive accessibility. By utilizing apps, augmented reality, and virtual tours, archives can connect with a wider and more diverse audience. Concurrently, social media provide a more diverse platform for the dissemination of historical documents, interesting facts, and detailed analyses, thereby fostering active participation within the online community.

Thematic exhibitions, displays of documents bearing particular historical and artistic value, educational visits for schools, and open days for citizens are among the main promotional activities aimed at a wide audience carried out at the State Archives in Tirana. Documentation has also been enhanced through the creation of twenty-two archive points in Albania allowing remote access to the central archive. Other similar points have been set up in the Balkan area and in Italy, at the University of Calabria and the University of Palermo.

The State Archive in Tirana preserves a wealth of ancient documentation in various languages, including Ottoman and Persian. Some of these precious documents have been faithfully reproduced using new technologies, to preserve copies of the original. These copies have mostly been reproduced by Chinese craftsmen. These reproductions are incredibly similar to the originals and, or this reason, hold great economic value due to the precious materials (such as gold) being used.

In Rome, the State Archive offers an "Educational Service" which organises a wide range of educational visits and "experiences", involving students in activities such as the creation of artefacts and storytelling (https://archiviodistatoroma.cultura.gov.it/didattica/); some areas of the monumental complex of Sant'Ivo alla Sapienza are open to the public, while in the Biblioteca Alessandrina hall artistic exhibitions are set up, inspired by the archival documentation, offering a further element of attraction for non-specialists. The Archivio Storico Capitolino also offers educational itineraries and a section of the "digital archive" for remote consultation. Additionally, the Historical Archive of the Bank of Italy has established a virtual study room, *l'Aura*, for remote consultation of a substantial portion of its digitized documentation (https://www.bancaditalia.it/servizi-cittadino/servizi/accesso-asbi/l-aura/index.html).

Finally, a permanent exhibition on the history of Italy was inaugurated

in 2023 at the Central State Archive in Rome. This exhibition also occupies part of the storerooms; texts, images and objects are displayed among the shelves containing hundreds of envelopes and files from the same historical period, in a setting of great visual impact (https://acs.cultura.gov.it/lo-scrigno-della-memoria/).

The Neapolitan archives also offer interesting insights for tourism purposes. The State Archives in Naples are housed in the beautiful Benedictine monastery of Saints Severino and Sossio. They preserve a very rich documentary heritage relating to the history of southern Italy before the Unification. Anyone wishing to study far-flung Italian regions such as Calabria or Abruzzo, for example, cannot do it without visiting this archive. However, the archive is not just a place for scholars. Today, it is opening up more and more to the general public, thanks to exhibitions and events of various kinds, such as the recent, immersive exhibition on Pablo Picasso (*Pasión Picasso*), attracting a wide and varied public. This is part of the idea of an archive that is no longer just a destination for a few scholars, secluded within their papers and research, but a place open to all. Furthermore, new technologies are applied to the study and discovery of historical sources. New media are employed as well in another important Neapolitan archive, the *Archivio Storico del Banco di Napoli* (https://www.fondazionebanconapoli.it/archivio/en/), an archive unique in the world for its wealth of banking documentation. Far from being a fruitless collection of account and figures, it is a vast array of documents that offer researchers and visitors the opportunity to make discoveries that are often unimaginable. The archive is often visited by art historians who reconstruct the lives, works and commissions of important artists. It is no coincidence that, at the headquarters of the Archive, in the rooms of the Fondazione del Banco di Napoli, it is possible to admire a famous painting by Caravaggio, *The Taking of Christ*, from the Ruffo collection, on display until mid-June.

Caravaggio animates some of the stories preserved in the museum "*Il Cartastorie"*, built with the help of the rich bank documentation. The museum is a very interesting example of enhancing historical documentation for the general public and, therefore, of exploiting an archival site for tourism purposes. The atmosphere one breathes when entering rooms with walls covered in ancient documents, the multimedia reconstruction, through storytelling processes, of events

from the past, brought to life thanks to new technologies, is a significant example of what these archival sites can offer to a public of users interested in immersing themselves in the past and helping to reconstruct it. The documentation of this archive has been considered a World Heritage Site by UNESCO and has won numerous awards such as the Corporate Heritage Awards 2020 and 2022; the European Union Prize for Cultural Heritage *Europa Nostra* Awards 2017; the International Financial Cultural Heritage Award and the Culture + Enterprise Award 2016.

7. Discussion of results.

The opening of the archives to a wide public of non-specialists is now a reality that is reflected in diverse cultural proposals that take place in the archives; documentary or artistic exhibitions, workshops and educational visits are the most common activities.

Promotional activities are designed on the specific features of each archive, but are also potentially replicable in other archives - for example, the "experiences" carried out in the State Archives of Rome could be replicated in the State Archives of Tirana, a repository of ancient and valuable documents).

Web 2.0 and even more Web 3.0 technologies are radically changing the way users/visitors interact, find information online and get involved in cultural activities. The cultural heritage sector has strongly implemented the use of these technologies, and archives are using them to reach new users and promote their collections (Krause & Yakel, 2007; Peccatte, 2011; Ridolfo, Hart-Davidson, & McLeod, 2010). The use of technology to digitize the physical documents stored in archives represents a best practice for preservation and use, and it allows remote viewing of the original materials. Its use, however, is also necessary to enable a visitor experience. These experiences connect the public with contexts that are often little known and yet essential for raising awareness of the place in which it is located. (Spallone, R. *et alii*, 2021).

Artificial Intelligence (AI) and machine learning are employedin the examination and documentation of cultural heritage. These advanced technologies facilitate the automatic recognition andcategorization of cultural items, uncover concealed trends within historical datasets, and forecast the deterioration of materials to schedule preservation efforts. Furthermore, AI enables the crafting of

tailored experiences for visitors, offering virtual guides that customize the exhibition journey according to their individual preferences preferences.

8. Conclusions. Our proposals and further research perspectives

The theoretical reflection of the Archivists and the legislation in force in Albania and Italy have addressed the issue of the enhancement and promotion of historical archives, identifying tasks and responsibilities but, at the same time, leaving a fair margin of initiative in organizing cultural proposals by those who work in the local realities and know their characteristics and critical points inside out. Exhibitions and visits can certainly attract a considerable number of visitors; visits generally take place in the entrance premises and in dedicated rooms with documents displayed, while usually storage rooms are not included in the tour for security reasons.

However, visiting the storage rooms could be an additional attraction for visitors, e.g. along the lines of the Behind the Scenes Tours of the National Archive in London (https://www.nationalarchives.gov.uk/about/visit-us/whats-on/events/).

Moreover, digitizing documents has become one of the most efficient and commonly adopted methods for improving state archives. This approach not only aids in preserving the materials, minimizing the need for their physical manipulation, but it also greatly increases their accessibility, even in locations that are not yet open to visitors. Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR) open new frontiers in the exploration of archival heritage, allowing for immersive experiences that transcend the physical limitations of exhibition spaces. Through AR, users can view historical reconstructions or contextual information overlaid on the real view of a site or an object. Conversely, VR offers virtual journeys from afar, making the document accessible to those who cannot physically visit these locations.

The second step of our research initiative focusing on archival documentation in Italy and Albania concerning the territory of Korça represents a multifaceted opportunity to promote cultural and economic development. This research can serve as a central resource in several ways:

- *Promotion of local production excellence*: Documentation can uncover historical and current production techniques and activities unique to Korça. By highlighting this excellence, the region can build its reputation in specific sectors, attract investment and enhance local pride and craftsmanship. This could lead to the revival of traditional methods or the promotion of niche products to a wider market.
- *Enriching the cultural offer for visitors*: Using archival research to inform the creation of exhibitions, museums, cultural events and interactive experiences can significantly enhance the cultural landscape of Korça for visitors. This could include digital experiences such as augmented reality tours that bring historical events to life, or virtual reality setups that allow visitors to explore archival materials in an immersive environment. Such initiatives can attract a wider audience, including those interested in cultural tourism, educational travel and experiential activities.

Part of the research - which is still in progress and will be the subject of further essays by other researchers of the team - will also focus on the study of food farming and the development of tourist itineraries based on the enhancement of the region's gastronomic traditions.
In addition, this research could facilitate collaboration between cultural institutions, academic bodies, and the tourism sector, promoting a holistic approach to cultural preservation and promotion. Involving the local community in these projects can also ensure that initiatives are based on authentic cultural expressions and contribute to sustainable cultural tourism.
In conclusion, the ongoing research of archival documentation related to the Korça area has the potential to contribute significantly to the cultural and economic vibrancy of the region. By systematically uncovering and utilizing the wealth of historical and cultural information, stakeholders can create innovative and meaningful experiences that celebrate Korça's unique heritage and inspire locals and visitors alike.

REFERENCES

AQSH (Central State Archive), F.490 (Council of Ministers), V. 1949, D. 501
Ligji nr. 9154, datë. 06.11.2003, *Për Arkivat" në Republikën e Shqipërisë*

Nuro K, *Aspekte të mendimit dhe të punës arkivore në Shqipëri në vitet 1506-1912*, Tiranë 1999
Loli, I, *Organizimi dhe funksionimi i shërbimit arkivor në Republikën e Shqipërisë*, në Arkivi Shqiptar, viti 7. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2009.
Williams, H. G, *Roli i Ekspozitave Arkivore*, në Manual Arkivor, përkthime artikujsh nga literaturë e huaj.Tiranë: Kristalina- KH, 2008.
Urdhër nr. 626, datë 11.11.2022, për "*Miratimin e rregullores së shfrytëzimit të dokumenteve arkivore, librave dhe fotografive të Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave",*
Urdhër Nr. 300, datë 17.05.2022, Për një ndryshim në urdhrin nr. 247, datë 28.7.2017, "*Për miratimin e tarifave të njësuara të shërbimit të dokumentacionit në Rrjetin Arkivor Kombëtar të Republikës së Shqipërisë" Fletorja Zyrtare e Republikës së Shqipërisë, Nr.72, datë. 25.04.2024*
Fletore Zyrtare e Republikës së Shqipërisë Nr. 75, datë 19.05.2022
Carucci, P. (1995) *Le fonti archivistiche: ordinamento e conservazione*. Roma: La Nuova Italia Scientifica.
Carucci, P. - Guercio, M. (2008) *Manuale di archivistica*. Roma: Carocci.
Cerri, R. (1998) in "Promuovere gli archivi storici: un'idea peregrina o una necessità per gli archivi di ente locale?", in *Archivi e Computer*, n. 3, pp. 187-216.
Çunga, S. (2014) "The Central State Archive of Albania. A short HIstory and its collection of ecclesiastical documents", *Archiva ecclesiae*, n. 12, pp. 35-39.
D'Angiolini, P. - Pavone, C. (1973) "Gli archivi", in *Storia d'Italia*, Torino, Einaudi, vol. V, *I documenti*, tomo 2, pp. 1657-1691.
Regolamento concernente le funzioni, l'organizzazione e il funzionamento delle Scuole di archivistica - DM 1 ottobre 2021 n. 241, https://asmo.cultura.gov.it/fileadmin/risorse/SAPD/DM_01-10-2021_241.pdf
Giuva, L. (2007), "Archivi e diritti dei cittadini", in Giuva, L. - Vitali, S. - Zanni Rosiello, I., *Il potere degli archivi. Uso del passato e difesa dei diritti nella società contemporanea*. Milano: Bruno Mondadori, pp. 135-202.
International Council on Archives https://www.ica.org/discover-ica/our-mission-our-objectives/
Krause, M., & Yakel, E. (2007). Interaction in virtual archives: the polar bear expedition digital collections next generation finding aid. *The American Archivist*, 70(2), 282-314. https://doi.org/10.17723/aarc.70.2.lpq61247881t10kv
Lodolini, E. (1991) *Lineamenti di storia dell'archivistica italiana. Dalle origini alla metà del secolo XX*. Roma, La Nuova Italia Scientifica.
Loli, I. (2023) *Manual teoriko-praktik për dokumentet dhe arkivat në*

shqipëri. Tirana.
Mandalà, M. (2017). "Gli archivi ecclesiali e la memoria storico-culturale degli Arbëreshë. Un bilancio di tre decenni di ricerche". In: (a cura di): Ndreca A, L'Albania nell'archivio di Propaganda Fide. p. 213-261
Scrigni di Storia. Le sedi monumentali degli archivi di Stato (2022). Ministero della Cultura. Direzione Generale degli Archivi https://dgagaeta.cultura.gov.it/public/uploads/documents/FuoriCollana/62e231b20878a.pdf
Peccatte, P. (2011). "Liberating archival images: the Photo Normandie project on Flickr". In K. Theimer (ed.) A different kind of web: new connections between archives and our users, Society of American Archivists. P. 145-157.
Ridolfo, J., Hart-Davidson, W., & McLeod, M. (2010). *Balancing stakeholder needs: Archive 2.0 as community-centered design*. Ariadne, (63).
Rosielli, A. (1986) *Italia e Albania: relazioni finanziarie nel ventennio fascista*. Bologna, Il Mulino.
Un progetto italo-albanese per l'accesso ai fondi documentali dell'Archivio Centrale di Tirana https://www.fondazioneuniversitariasolano.it/notizie-ed-eventi/un-progetto-italo-albanese-per-laccesso-ai-fondi-documentali-dellarchivio-centrale-di-tirana/
Spallone, R., Lamberti, F., Guglielminotti Trivel, M., Ronco, F., and Tamantini, S. (2021) *3d reconstruction and presentation of cultural heritage: AR and VR experiences at the Museo d'Arte Orientale di Torino*, Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci., XLVI-M-1-2021, 697–704, https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLVI-M-1-2021-697-2021, 2021. https://isprs-archives.copernicus.org/articles/XLVI-M-1-2021/697/2021/
Valacchi, F. (2006) "Archivi storici: per una cultura della gestione", in *Culture del testo e del documento,* n. 19/20, pp. 31-46 < https://core.ac.uk/reader/11883872 >
Trani, S. (2007), *L'unione fra Albania e Italia. Censimento delle fonti (1939-1945) conservate negli archivi pubblici e privati di Roma*. Roma: Ministero Beni e Attività culturali.

BALLKANI NGA LUFTA E PARË BALLKANIKE NË FUND TË LUFTËS GREKO-TURKE (1912-1922)

Orjon Ago
Metin Venxha
Fakulteti i Edukimit dhe i Filologjisë
Universiteti "Fan S. Noli"

Abstrakt
Ballkani për 10 vjet, 1912-1922 u përfshi në disa konflikte të mëdha që patën ndikim në rajon. Dy luftrat ballkanike shkatuan me mijëra të vrarë e të plagosur. Pasojat ekonomike ishin të jashtëzakonshme. Këto shkatërrime nuk i frenuan ballkanasit dhe as i trembën për t'u përfshirë në konflikte të reja. Një vit pas Luftës së Dytë Ballkanike, vendet e Ballkanit u përfshinë në atë që bashkëkohësit e quajtën Lufta e Madhe. Futja në luftë e shteteve të Ballkanit, u pa nga politikanët e këtyre vendeve si një mundësi për të realizuar ambicjet e tyre të vjetra. Pozicionimi i tyre nuk ishte vetëm produkt i vendimeve të Fuqive të Mëdha, por ishin dhe kalkulimet e liderëve politikë në funksion të asaj që ata kërkonin të arrinin në fund të luftës.

Këto luftra e ndryshuan Ballkanin nga pikëpamja gjeopolitike. Pas largimit të Perandorisë Osmane nga Ballkani edhe Austro-Hungaria e mundur në fund të Luftës së Parë Botërore u shpërbë. Shtetet e Ballkanit aleatë të fitimtarëve përfituan dhe zgjeruan territorin e tyre. Humbësit paguan faturën. Etja e madhe për zgjerim në përmbushje të programeve nacionaliste bëri që lufta të vazhdonte dhe pas mbarimit të Luftës së Parë Botërore. Greqia duke menduar se ky ishte momenti i duhur për të realizuar Megali Idenë ndërmori një aventurë në Azinë e Vogël, e cila pati pasoja për të.

Fjalë kyçe: *Lufta, Ballkani, shtete, kufij, traktate.*

THE BALKANS FROM THE FIRST BALKAN WAR TO THE END OF THE GRECO-TURKISH WAR (1912-1922)

Abstract
The Balkans for 10 years, 1912-1922, was involved in several conflicts that had an impact on the region. The two Balkan wars cost thousands of dead and wounded. The economic consequences were enormous. These destructions did not stop the Balkans nor did they scare them to get involved in new conflicts. A year after the Second Balkan War, the Balkan countries

were involved in what contemporaries called the Great War. The entry of the Balkan states into the war was seen by the politicians of these countries as an opportunity to realize their old ambitions. Their positioning was not only a product of the decisions of the Great Powers, but also the calculations of the political leaders in function of what they sought to achieve at the end of the war.

These wars changed the Balkans from a geopolitical point of view. After the departure of the Ottoman Empire from the Balkans, Austria-Hungary, defeated at the end of the First World War, also disintegrated. The Balkan states allied to the victors benefited and expanded their territory. Losers paid the bill. The great desire for expansion in fulfillment of nationalist programs made the war continue even after the end of the First World War. Greece, thinking that this was the right moment to realize the Megali Idea, undertook an adventure in Asia Minor which had consequences for it.

Keywords: *War, Balkans, state, borders, treaties.*

Hyrje

Në shekullin XIX, popujt e Ballkanit u përfshinë nga lëvizjet nacional revolucionare. Me radhë u formuan shtetet ballkanike duke filluar me Greqinë e cila fitoi pavarësinë më 1830, Serbinë, Malin e Zi dhe Rumaninë të cilave iu njoh pavarësia nga Kongresi i Berlinit, me Bullgarinë që fitoi autonominë po nga ky kongres, për të fituar pavarësinë e plotë në vitin 1908, ndërsa Shqipëria u krijua si një shtet i pavarur në vitet 1912-1913. Popujt ballkanas hasën në rezistencën e Perandorisë Osmane (më tej PO) për të mos lejuar shkëputjen e territoreve ballkanike, ndërkohë që Fuqitë e Mëdha me ndërhyrjet e tyre ndërtuan një hartë politike të Gadishullit të Ballkanit sipas interesave të tyre dhe jo një hartë politike në bazë të parimit të kombësisë. Monarkitë ballkanike, Greqia, Serbia, Mali i Zi, Rumania dhe Bullgaria shfaqën pretendimet e tyre territoriale tej kufijve të banuar nga kombësitë e tyre.

Në mesin e shek të XIX u hartuan dy programe nacionaliste "Megali Idea" dhe "Nacertania", të cilat drejtuan politikën e jashtme të Greqisë dhe Serbisë në shek e XIX dhe XX. Këto programe të mirënjohura kërkonin bashkimin e njësisë kombëtare me njësinë politike. Problemi qëndronte në faktin se popullsitë serbe dhe greke ishin mjaft të shpërndara dhe të përziera me popullsitë e tjera në Ballkan. Arritja e qëllimit nuk mund të bëhej vetëm se me luftë dhe me aleancat e nevojshme. Traktati i Shën Stefanit u bë udhërrëfyesi i

politikës së jashtme të Bullgarisë. Në këtë mënyrë ambicjet e tre shteteve do të përplaseshin në Maqedoninë e pretenduar nga secili shtet. Edhe shtetet e tjera Rumania dhe Mali i Zi ishin mjaft ambiciozë dhe kërkonin zgjerim territorial. Kështu një rajon si Ballkani, me kaq shumë shtete që kërkonin zgjerim territorial, përbënte një vatër krizash.

Gjatë Kongresit të Berlinit, pretendimet territoriale të vendeve ballkanike ishin të ekzagjeruara dhe nuk përputheshin me kriterin etnik, por i përmbaheshin programeve nacionaliste të hartuara më parë. Serbia synonte të zgjerohej në Kosovë e cila banohej në shumicën dërrmuese prej shqiptarëve. Për popullin serb ky territor ishte i mbushur me legjenda historike. Bullgaria donte që asaj ti konfirmoheshin tokat e dhëna nga Traktati i Shën Stefanit të cilat ajo i konsideronte si një e drejtë historike që i rridhte asaj nga pushtimet bullgare në Mesjetë. Mali i Zi synonte Shkodrën ndërkohë që Greqia kërkonte Kretën, Thesalinë, Maqedoninë Jugore dhe krejt Epirin deri në Vjosë. (Frashëri, 1997, p. 114) Traktati i Berlinit ishte një kompromis që nuk kënaqi askënd dhe tronditi më shumë situatën politike në Ballkan, por garantoi një paqe në Europë për një periudhë të shkurtër. (Glenny, 2000, p. 146) Pavarësisht vendimeve të Kongresit të Berlinit, shtetet ballkanike vazhduan të punonin në drejtim të realizimit të qëllimeve të tyre.

Para vitit 1912, shtetet ballkanike nuk kishin arritur një marrëveshje për të luftuar kundër PO, edhe pse ideja për bashkimin e shteteve ballkanike në një front të vetëm kundër (PO) kishte dale në pah dhe më parë, por ishte nuk konkretizuar një aleancë sepse pengohej nga patriotizmi fanatik që karakterizonte këto shtete të reja, por dhe përplasjet e interesave për të njëjtat territore në Ballkan. (Schevill, 2006, p. 382)

Në fund të shek XIX e në vazhdim u rritën përpjekjet për bashkëpunim midis vendeve të Ballkanit dhe u rishfaq parrulla e vjetër, "Ballkani ballkanasve". Gjatë kësaj periudhe deri në shpërthimin e Luftës së Parë Ballkanike në tetor të 1912, ushtritë e shteteve ballkanike pësuan transformime të mëdha duke u përfshirë në një proces militarizimi. Në 1885 parlamenti bullgar vendosi si detyrë kryesore krijimin e një ushtrie masive dhe moderne. Qeveria bullgare filloi të blinte sasi të madhe artilerie nga firmat franceze dhe gjermane. Shumica e blerjeve financoheshin nga hua, të dhëna nga Fuqitë e Mëdha. (Glenny, 2000) Të njëjtën politikë ndiqnin edhe shtetet e tjera

ballkanike duke shpenzuar shuma të mëdha nga buxhetet e tyre për shpenzime ushtarake.

Pas krijimit të Aleancës Ballkanike, shtetet e Ballkanit donin që ta fillonin menjëherë luftën, por Fuqitë e Mëdha i druheshin luftës e cila do t'ju sillte në këtë periudhë paqeje më tepër humbje sesa përfitime. Antanta, që ndihmoi në krijimin e aleancës ishte kundër zhvillimit të shpejtë të luftës pasi kërkonte që potencialin ushtarak të vendeve ballkanike ta shfrytëzonte kur të kishte ballafaqim të drejtpërdrejtë me Bllokun Qëndror. Kësisoj, Fuqitë e Mëdha i bënë një deklaratë shteteve të Ballkanit ta ndalonin luftën. Kjo nuk u pranua nga Aleanca Ballkanike e cila ishte përgatitur për luftë. (Glenny, 2000, pp. 228-229)

1. Luftrat Ballkanike dhe pasojat e tyre për Ballkanin

Lufta kundër PO, prej Bullgarisë, Serbisë, Malit të Zi dhe Greqisë kishte si qëllim largimin e saj nga gadishulli dhe çlirimin e popujve të shtypur ballkanas. Por që në të vërtetë këtu qëndronte kleçka. Traktati i fshehtë i marsit 1912 mbi aleancën mbrojtëse dhe sulmuese, parashikonte që në rast fitoreje, territoret e pushtuara të ndaheshin midis fituesve. (Schurman, 2006, p. 73). Pra, nuk do të kishte çlirim por ripushtim dhe zëvendësimi i pushtimit osman në një pushtim tjetër sepse në këto territore shumica e popullsisë ishte shqiptare, me përjashtim të Maqedonisë ku kishte një popullsi të përzierë.

Lufta e Parë Ballkanike nisi në 8 tetor 1912, kur Mali i Zi i shpalli luftë PO. Ajo zgjati gjashtë javë. Luftimet u zhvilluan në një sipërfaqe prej afro 170 000 km2, që nga bregdeti shqiptar në perëndim, deri 32 kilometra larg Stambollit në lindje; nga kufiri më verior i Maqedonisë deri në Thesali në Greqinë Qëndrore. Forcat osmane u detyruan të luftonin në katër fronte të ndryshme, kundër bullgarëve në Thrakë, serbëve dhe grekëve në Maqedoni, serbëve dhe malazezëve në Shqipërinë Veriore e në Kosovë dhe grekëve në Shqipërinë Jugore. (Glenny, 2000, p. 229)

Luftra ballkanike duhet të përfundonte pas Konferencës së Londrës në janar të 1913, mirëpo, humbja e ushtrisë turke e rindezi luftën e brendshme në Stamboll ndërmjet liberalëve dhe Komitetit për Bashkim dhe Përparim. Turqit nën trysninë e Fuqive të Mëdha kishin lëshuar Andrinopojën në 22 janar, me premtimin që ata të ruanin varret e sulltanëve në xhaminë e Selimit II. Të pakënaqur për këtë vendim,

nxënësit e shkollave fetare dolën në demonstrata me parullën: *"Më mirë vdekur, se paqe me turp"*. Në 3 shkurt, luftimet filluan në Adrianopojë-përgjatë vijës Çatallxha dhe gadishullin e Galipolit në det dhe tokë. (Glenny, 2000, p. 146) Qyteti i Adrinopojës ra në duart e aleatëve në 26 mars 1913, pas pesë muajsh.

Pasi aleatët ballkanikë kishin mundur PO, lindën kontraditat për ndarjen e plaçkës së luftës. Bullgaria mbajti peshën kryesore në luftë dhe pretendimi i saj kryesor ishte Maqedonia, e cila ishte pushtuar nga serbët dhe grekët. Në këto rrethana, kërkesa e Bullgarisë ishte që aleatët t'i lëshonin tokat që ajo synonte, por kjo u kundërshtua nga aleatët. Kjo çoi në zbehjen e marrëveshjeve të mëparshme dhe nisën konflikte të armatosura mes bullgarëve dhe serbëve. Serbët dhe grekët filluan të bënin bisedime të fshehta për të mos lejuar futjen e bullgarëve mes tyre në Maqedoni. (Schevill, 2006, p. 386)

Çështja e ndarjes së Maqedonisë u vendos më 30 maj 1913, kur u nënshkrua Traktati i Paqes i Londrës. Traktati ishte shprehje e vullnetit të Fuqive të Mëdha. Sipas traktatit, të gjitha tokat në perëndim të vijës Mida-Enos, me përjashtim të Shqipërisë, i kalonin aleatëve të Ballkanit. Shqipëria cungohej dhe gjysma e territoreve të banuara me shumicë shqiptare iu dhanë Serbisë, Greqisë dhe Malit të Zi. (Schevill, 2006, p. 382)

Konferenca e Londrës ngjalli pakënaqësi, Greqia edhe pse zgjeroi territorin e saj dhe pothuajse e dyfishoi numrin e popullsisë, vazhdonte që të këmbëngulte për pjesën jugore të shtetit shqiptar. Bullgaria edhe pse fitoi territore përsëri mbeti e pakënaqur. Këtë pakënaqësi e ktheu në një ndjenjë revanshi, duke pritur që të realizonte aspiratat e saj nacionaliste. Serbia ishte zgjeruar drejt jugut duke marrë pothuajse të gjithë Vilajetin e Kosovës dhe pjesën veriore të Maqedonisë. Gjithashtu kishte mbështetur edhe Malin e Zi për të zgjeruar territoret, në Shqipërinë Veriore dhe nëpërmjet tij të siguronte një dalje në Detin Adriatik. (Bashkurti, 2014, p. 7)

Më 1 qershor 1913, u lidh aleanca Serbi-Greqi për të luftuar kundër Bullgarisë. Në marrëveshje përcaktohej dhe fati i Shqipërisë i cili do të ndahej midis dy shteteve, tokat në veri të Shkumbinit i jepeshin Serbisë dhe në jug Greqisë. Në këtë acarim të marrëdhënieve, Mali i Zi mbajti anën e Serbisë dhe Greqisë. Rumania e cila nuk mori pjesë në luftë, tashmë hyri në lojë dhe mori anën e Serbisë e të Greqisë, pasi kishte pretendime për Dobruxhën Jugore të cilën e kishte

Bullgaria. PO donte të përfitonte nga kjo armiqësi për të marrë tokat përtej vijës Midia-Enos. (Schevill, 2006, p. 386)

Më 28 qershor 1913, do të fillonte dhe Lufta e Dytë Ballkanike e nxitur nga lakmia. Greqia dhe Serbia vendosën të sulmojnë Bullgarinë në çastin e dobësisë të saj më të madhe. Por dhe Bullgaria nga ana e saj kishte filluar përgatitjet për luftë. Ajo u kishte dhënë urdhër trupave të saj të sulmonin drejt Maqedonisë dhe Serbisë. Pavarësisht ndërhyrjes së Rusisë dhe pëlqimit që kishin dhënë palët për të mbajtur bisedime nën kryesinë e car Nikollës më 29 qershor 1913 filloi Lufta e Dytë Ballkanike. (Glenny, 2000, p. 246) Lufta e Dytë Ballkanike zgjati një muaj dhe fshatarët e Maqedonisë vuajtën pasojat. Bullgaria pësoi humbje sepse kundër saj nuk ishin vetëm aleatët ballkanikë, Serbia, Greqia, Mal i Zi por dhe Rumania dhe PO.

Në pamundësi të Bullgarisë për të vazhduar luftimet, filluan bisedimet për paqe në Bukuresht. Sipas klauzolave të Traktatit të Bukureshtit, të përfunduar në mesin e gushtit 1913, Bullgaria u detyrua të dorëzojë thuajse të gjitha territoret, për të cilat dhjetëra mijëra qytetarë të saj kishin flijuar jetën. Adrinopoja u bë Edrene, duke u kthyer në duart e turqve pas tre muajsh. Rumunët kishin pushtuar Dobruxhën Jugore. Maqedonia u nda në tri pjesë të pabarabarta: Greqisë, i kaloi Maqedonia e Egjeut 50%, Bullgaria mori Maqedoninë e Pindit 10% ndërsa Serbia Maqedoninë e Vardarit që përbënte 40% të territorit. (Lory, 2007, p. 58) Ky traktat e la Bullgarinë të zemëruar e të grabitur nga ato që mendonte se i përkisnin. Përsa kohë qëndronte Traktati i Bukureshtit, çdo paqe në Ballkan ishte e pamundur. Shtetet e pakënaqura nga përfundim i luftrave ballkanike, Bullgaria dhe PO të nxitura nga hakmarrja, do të bashkoheshin me cilindo bllok që plotësonte interesat e tyre territoriale. (Lory, 2007, pp. 247-248)

Pasojat e luftrave ishin të mëdha, ku përveç ndryshimeve territoriale sidomos në dëm të Shqipërisë dhe Maqedonisë, kishte humbje të mëdha në aspektin njerëzor. Në dhjetë javë luftime, u vranë rreth 200 000 luftëtarë pa llogaritur civilët. Përveç tyre, dhjetra mijëra ranë viktima të kolerës, tifos dhe dizanterisë. (Glenny, 2000, p. 229) Lufta shkatërroi ekonomikisht popujt dhe solli rritjen e varësisë së vendeve të Ballkanit prej Fuqive të Mëdha, ndaj të cilave kishin marrë borxhe të shumta. Përsa i'u përket shqiptarëve, statusi i tyre u ngrit nga autonomia në pavarësi por me një territor të cunguar sepse ishin lënë jashtë Shqipërisë, Kosova, Çamëria, trevat shqiptare në Maqedonisë

perëndimore dhe trevat shqiptare në Mal të Zi.

Greqia megjithëse ishte zgjeruar territorialisht në përfundim të luftrave ballkanike nuk kishte hequr dorë nga pretendimet territoriale në drejtim të territoreve jugore të Shqipërisë. Diplomacia dhe forcat ushtarake greke u hodhën në veprim. Duke ndjerë edhe qëndrimin përgjithësisht dashamirës të Fuqive Europiane, ajo deklaronte se do të largohej nga Shqipëria e Jugut vetëm pas rezultateve të një plebishiti. (Dushku, 2012, pp. 193-194)

2. Pozicionimi i shteteve ballkanike gjatë Luftës së Parë Botërore

Mosmarrëveshjet dhe pakënaqësitë e luftrave ballkanike do ti hidhnin vendet e Ballkanit në gjirin e Fuqive të Mëdha, me shpresën për të realizuar aspiratat e lëna përgjysëm nga koha e luftrave ballkanike. Ballkani ishte rajoni prej nga ku nisi flaka e konflikti botëror. Më 28 qeshor 1914 në Sarajeve u vra duka Franc Ferdinand trashëgimtar i fronit austro-hungarez. Pas vrasjes së tij, Austro-Hungaria i vendosi një ultimatum Serbisë. Ultimatumi ishte parashikuar që të refuzohej, por qeveria serbe u përpoq që të shmangte luftën dhe i pranoi të gjitha kushtet me përjashtim të pjesëmarrjes së zyrtarëve habsburgas në hetimin e vrasjes në Serbi. Pasi ultimatumi nuk u pranua plotësisht, me 28 korrik të atij viti filloi lufta. (Schevill, 2006, p. 395)

Shtetet ballkanike e panë luftën si një mundësi për të përmbushur qëllimet e tyre territoriale, të paplotësuara nga dy luftrat ballkanike dhe nuk i kushtuan asnjë rëndësi pasojave që sjellin luftrat. Shqetësimi i tyre i vetëm ishte se cili bllok do ta fitonte luftën. Dy blloqet e mëdha ndërluftuese, hynë në negociata me Greqinë, Bullgarinë, Rumaninë, ndërkohë në Shqipëri u futën trupa ushtarake të disa shteteve duke shkelur asnjëanësinë e deklaruar të saj.

Antanta formuloi një politikë me anë të së cilës ajo i jepte Serbisë territore në Shqipërinë e Veriut me mundësinë e një daljeje në det, si kompensim të territoreve që i jepeshin Bullgarisë në Maqedoni. Një rol të rëndësishëm në këto negociata i'u dha Greqisë, e cila sipas diplomatëve të Antantës, përbënte bërthamën e çdo skeme të suksesshme. Nëse sigurohej mbështetja greke, mbështetja bullgare do të vinte krejt natyrshëm (Gay, 2012, p. 124). Pavarësisht mendimit të diplomatëve të Antantës, arritja e marrëveshjeve me shtetet e Ballkanit rezultoi të ishte e vështirë. Edhe në kuadrin e një lufte botërore, këto

vende vazhdonin të udhëhiqeshin në politikën e tyre të jashtme nga pretendimet që kishin gjatë luftrave ballkanike. Tek shtetet ballkanike, marrja e territoreve të reja ishte parësore, ndërsa lëshimi ose shkëmbimi i territoreve nuk ishte një temë që mund të negociohej.

Qëllimi i qeverisë bullgare ishte rimarrja e Maqedonisë të cilën ajo nuk kishte mundur ta merrte gjatë luftrave ballkanike. Gjithashtu ajo donte të merrte edhe Dobruxhën e Jugut të cilën i'a kishte marrë Rumania gjatë këtyre luftrave. Për shkak të pozicionit gjeografik ajo kishte çfarë t'u ofronte të dy palëve. Po të bashkohej me Fuqitë e Qendrës, ata do të kishin një front solid që nga Gjermania deri në PO. Nga ana tjetër po të bashkohej më fuqitë e Antantës, Bullgaria mund të luante një rol të madh në fushatat në Dardanele dhe Galipoli. Në rastin e Bullgarisë aleatët ishin në pozita më të dobëta sepse pretendimet e Bullgarisë cënonin Serbinë e cila ishte aleatja e vetme e Antantës në këtë kohë në Ballkan. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006)

Si mbreti Ferdinand edhe qeveria bullgare kishin simpati ndaj fuqive të Bllokut Tripalësh. Njerëzit ishin të ndarë. Ata vërtet përkrahnin marrjen e Maqedonisë, por kishin në mendje tmerret e luftrave ballkanike dhe nuk ishin të gatshëm për një luftë të re. Aleatët ishin të gatshëm që t'i lëshonin Bullgarisë territoret në jug të vijës Kriva, Velesh, Ohër, por me kushtin që Serbia të merrte Bosnje-Hercegovinën. Ata ranë dakort që kufiri jugor i Bullgarisë të shtrihej në vijën Enos-Midia afër Stambollit. Por me këtë propozim nuk ra dakort qeveria e Serbisë e cila mbajti këtë qëndrim deri në shtator 1915. Në këtë kohë situata e Serbisë u përkeqësua por përsëri ra dakort të lëshonte vetëm gjysmën e territorit për të cilin flitej. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006, p. 266)

Ndërkohë, diplomacia e Fuqive Qëndrore nuk qëndronte duarkryq të cilët i ofruan Bullgarisë kufijtë e Traktatit të Shën Stefanit. Në këto kushte në shtator 1915 Bullgaria pranoi ofertën e shteteve gjermane. Në 14 tetor nisi një mësymje e madhe e ushtrive austro-gjermane kundër Serbisë ndërkohë që ajo u sulmua edhe nga Bullgaria. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006) Në të njëjtën kohë Antana zbarkoi në Selanik 4 divizione me shpresë për ti ardhur në ndihmë Serbisë, dhe u bënë përpjekje për të futur Greqinë në luftë, por pa sukses. Italianët zbarkuan në dhjetor rrreth 30 mijë trupa ushtarake në Vlorë. Serbia nuk mund të rezistonte më, në fund të nëntorit ushtria serbe kaloi përmes Kosovës duke u tërhequr drejt portit të Durrësit.

Rumania ngurronte të hynte në luftë. Aty ekzistonte një ndarje midis palëve. Mbreti dhe një grup i vogël por me ndikim politikanësh përkrahin futjen e Rumanisë përkrah Fuqive Qëndrore. Ion. I. C. Brătianu, kryeministër i vendit, shumica e politikanëve dhe opinionit publik mbështesin Antantën. Qëllimi i përbashkët i rumunëve ishte bashkimi në një shtet, sepse pothuajse gjysma e rumunëve në vitin 1914 jetonin jashtë Rumanisë. Rumania kishte dy rajone të mëdha interesi, Transilvaninë dhe Besarabinë dhe dy më të vogla Bukovinën dhe Banatin. Tre nga këto krahina ishin nën kontrollin e Austro-Hungarisë dhe një nën kontrollin e Rusisë. Bratianu ishte i aktiv për të përfituar nga çdo mosmarrëveshje me aleatët për politikën e Ballkanit. (Spector, p. 55)

Kështu vetëm duke qëndruar neutrale Rumania në varësi të krahut që fitonte merrte një krahinë. Por në Rumani ekzistonte edhe frika se duke mos shpallur luftë kundrejt asnjërës palë, kur të vinte paqja Rumania mund të mbetej duarthatë. Kjo dilemë por sidomos edhe kundërsulmi rus i verës së 1916 i cili bombardoi pozicionet e ushtrisë austro-hungareze duke i detyruar të tërhiqeshin në rrëmujë, bëri që rumunët të futen në bisedime me Antantën dhe lidhën një marrëveshje sekrete e cila u siguronte gjithë Transilvaninë dhe një pjesë të Bukovinës që kishte në shumicë popullsi rumune. (Glenny, 2000, p. 341) Në këto kushte Rumania ra dakort që të lejonte furnizimet ruse drejt Serbisë nëpërmjet territorit të saj duke humbur kështu neutralitetin e saj.

Më 26 gusht 1916 vendi hyri në luftë kundër monarkisë së dyfishtë, por Rumania kishte pritur shumë. Gjermania në këtë kohë transferoi 15 divizione nga perëndimi drejt lindjes, duke mundur deri në fund të vitit ushtritë rumune ndërkohë që qeveria e saj u shpërgul në Moldavi. Fuqitë Qëndrore zotëronin 2/3 e vendit së bashku me burimet e naftës dhe furnizimet e drithit. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006, p. 269) Fundi i vitit 1916 e gjeti Antantën në pozitë të vështirë në të gjithë frontet. Rusia kishte humbur terren në lindje, Bullgaria në Ballkan ishte bashkuar me Fuqitë Qëndrore. Serbia ishte mundur dhe ofensiva në Galipoli kishte dështuar. Humbjet ushtarake e detyruan qeverinë rumune të nënshkruante një armëpushim me Fuqitë Qëndrore në dhjetor 1916, dhe pse në kundërshtim me këshillat e aleatëve që kërkonin që ushtria rumune të tërhiqej drejt Rusisë Jugore. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006)

Shteti i fundit ballkanik që u përfshi në LIB ishte Greqia. Kjo vonesë u shkaktua nga përplasjet e brendshme të cilat ishin shumë më të ashpra sesa në vendet e tjera ballkanike. Mbreti Kostandin ishte kunati i perandorit gjerman dhe nuk e fshihte dëshirën që të ishte krah e Fuqive Qëndrore. Kryeministri Eleftherios Venizelos, parashikoi se futja në luftë e Greqisë në anën e Antantës ishte një mundësi sepse me ndihmën e tyre pas fitores së luftës Greqia mund të përmbushte kërkesat e saj territoriale. (Gardikas-Katsiadakis, Helen Thanos Veremis, 2006) Kur më 7 shtator 1915, Bullgaria nënshkroi një marrëveshje me Fuqitë Qendrore dhe Venizelos e ashpërsoi më tej përballjen e tij me mbretin. Më 22 shtator ai denoncoi praktikën e Kostandinit i cili sipas Venizellos kishte injoruar parlamentin në çështjet e politikës së jashtme. Më 23 shtator Bullgaria mobilizoi forcat e saj dhe Venizellosi u përgjigj mos-gatishmërisë së mbretit për mobilizimin e Greqisë duke nxjerrë vetë një dekret. (Gardikas-Katsiadakis, Helen Thanos Veremis, 2006, p. 120) Aleatët e nxitën Greqinë përsëri të sulmonte Bullgarinë.

Përplasjet e brendshme politike nuk lejuan që Greqia të pozicionohej në krah të njërit prej blloqeve ndërluftuese deri në maj të vitit 1917 kur Londra dhe Parisi, vendosën të përfundojnë punën. Mbreti duhej të largohej, Venizelos duhet të ri-kthehej në Athinë dhe Greqia të bashkohej me Antantën. Qeveritë e Antantës i deleguan marrëdhëniet e tyre me Athinën tek një Komisioner i Lartë, administratori francez Charles Jonnart. Më 11 qershor ai i paraqiti një ultimatum Aleksandër Zaimis kryeministër i mbretit, duke kërkuar largimin e Kostandinit me pretekstin se ai kishte shkelur Kushtetutën. Aleksandri, në moshën 23 vjeç, u lejua të merrte vendin e babait të tij. Të nesërmen Kostandini dhe familja e tij u larguan nga Athina për në Zvicër. (Dalby, 2011, p. 65) Atëherë edhe Venizellosi u kthye në Athinë. Në qershor të 1917 Greqia hyri në luftë në krah të aleatëve.

3. Vendimet e Konferencës së Paqes në Paris për Ballkanin dhe ndryshimet territoriale e politike në rajon

Në përfundim të LIB, vendet e Ballkanit aleate të Antantës u përgatitën për të korrur frytet e fitores, ato humbëse i varën shpresat tek 14 pikat e shpallura nga presidenti amerikan Woodrow Wilson dhe nga Konferenca e Paqes në Paris. Forcat gjermane në fund të muajit nëntor ishin larguar nga Rumania. Më 1 dhjetor mbreti Ferdinand u kthye si

triumfator në kryeqytetin e tij. (Hitchins, 2011, p. 84) Ai riemëroi në krye të qeverisë Brătianun i cili kishte pritshmëri të larta për kushtet e paqes dhe shpresonte të përmbushte ambicjet e Rumanisë, madje priste që të trajtohej si i barabartë nga Fuqitë e Mëdha në Konferencën e Paqes. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006, p. 281)

Rumunët ishin aktive në Konferencën e Paqes. Brătianu mendonte ti vuloste në Paris fitoret e vendit të tij. I vetëdijshëm për vendin e tij në histori dhe për përgjegjësinë solemne të detyrës që mbante, Brătianu ishte i vendosur të merrte të gjitha territoret e premtuara në traktatet e 1916-ës. Ambiciet e tij ishin në kundërshtim me synimet e Fuqive të Mëdha për të vendosur një rend të ri ndërkombëtar dhe për të përmbushur qëllimet e tyre territoriale dhe strategjike. Bratianu gjithashtu u përball me rivalitetet historike dhe pretendimet territoriale të fqinjëve të Rumanisë, Hungarisë dhe Rusisë, Serbisë dhe Bullgarisë. (Hitchins, 2011, p. 86)

Si pasojë e disfatave të dy fuqive të mëdha, Austro-Hungarisë dhe Rusisë, për Rumaninë u krijua mundesia për t'u zgjeruar territorialisht, pasi ushtritë e saj gjendeshin në territoret që pretendonte dhe aleatët e Antantës ishin të ndarë në qëndrimet e tyre. Në Rusi kishte ardhur në fuqi një qeveri bolshevike të cilën fuqitë perëndimore e shihnin me mosbesim. Jo vetëm kaq, por edhe në Hungari qeveria e udhëhequr nga Bela Kuni kishte prirje të ngjashme me qeverinë ruse. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006)

Këto ngjarje avantazhonin Rumaninë e cila pretendonte të luante rolin e vendit që po mbronte Europën nga komunizmi. Pasi kishte aneksuar territoret që pretendonte, duke shfrytëzuar edhe situatën e vështirë dhe përplasjet e brendshme politike të Hungarisë, më 19 mars 1919 ushtria rumune hyri në Hungari dhe më 4 gusht pushtoi Budapestin. Si shpërblim rumunët kërkuan që Hungaria të dorëzonte gjysmën e flotës lumore dhe vagonave. (Rothshild, 2004, p. 153) Aleatët reaguan ashpër madje përfaqësuesi amerikan propozoi që flota aleate të dërgohej për të përmbajtur Rumaninë.

Bashkimi i Rumanisë me Besarabinë u sanksionua nga Fuqitë kryesore Aleate, Anglia, Franca, Italia, Japonia dhe Rumania, me anë të Traktatit të Parisit, të nënshkruar më 28 tetor 1920. Art. 1 përcaktonte që "*Palët e Larta Kontraktuese njohin sovranitetin e Rumanisë mbi territorin e Besarabisë*". (Ion M. Anghel, 2016, p. 46) Territori tjetër i pretenduar nga Rumania ishte Transilvania të cilën ajo e pushtoi. Kufiri

me Hungarisë, u vendos me Traktatin e Trianonit më 4 qershor 1920, i lidhur midis Fuqive Aleate dhe mike përfshirë Rumaninë nga njëra anë, dhe Hungarinë nga ana tjetër. Art. 27 i këtij Traktati përcaktonte: *"Hungaria heq dorë në favor të Rumanisë për të gjitha të drejtat dhe titujt e saj mbi tokat e ish-monarkisë Austro-Hungareze, të vendosur përtej kufijve të Hungarisë"*. (Ion M. Anghel, 2016, p. 42) Në Transilvani dhe në Besarabi popullsia lokale me anë të plebishiteve u shpreh në favor të bashkimit me Rumaninë.

Me një sipërfaqe prej 28.523 km² dhe një popullsi prej rreth një milion e gjysmë, në Banat, rumunët përbënin rreth 37.4% të popullsisë së përgjithshme, gjermanët 24.5%, serbët me 18% dhe hungarezët ishin 15.3%. Brătianu kërkoi Banatin bazuar në kritere etnike duke pretenduar se rumunët ishin kombësia më e madhe në rajon. Ai gjithashtu risolli në vëmendje traktatin sekret të gushtit 1916, traktat që e kishte futur Rumaninë në LIB në anën e Antantës. Traktati i kishte premtuar qeverisë rumune tërësinë e Banatit, Transilvaninë, Bukovinën. (Haynes, 2005, p. 100) Kërkesat e tij nuk u miratuan nga Konferenca pasi marrja komplet e Banatit rrezikonte Beogradin, nga një sulm rumun prandaj aleatët lejuan pushtimin e qarkut Torontal nga serbët, territor që përbënte dy të pestat e sipërfaqes së Banatit. Hungaria mori një pjesë të vogël të Banatit, ndërsa tre të pestat iu dhanë Rumanisë. Ndarja e Banatit la rreth 75,000 rumunë në Mbretërinë SKS dhe rreth 65,000 serbë u lanë në Rumuni. (Haynes, 2005, p. 101) Zgjidhja e ndarjes nuk u aplikua në Transilvani me Hungarinë ku Traktati i Trianonit la gati 1.3 milion hungarezë në Rumani.

Politikanët serbë i'u futën punës për krijimin e "Serbisë së Madhe" ku u kuptua se fitorja ishte në anën e tyre. Më 20 korrik të 1917 u nënshkrua Deklarata e Korfuzit midis përfaqësuesit të "Komitetit Jugosllav" Ante Trumbiç, dhe kryeministrit të qeverisë mbretërore serbe Nikolla Pashiç, e cila përcaktonte bashkimin e serbëve, kroatëve dhe sllovenëve. Në këtë deklaratë theksohej se shteti i ardhshëm do të ishte një monarki kushtetuese parlamentare me në krye dinastinë e Karagjorgjeviçëve dhe u quajt "Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve" (më tej SKS). (Pavlovic, 2017, p. 1036)

Në Zagreb, Këshilli Kombëtar i kroatëve, serbëve dhe sllovenëve deklaroi pavarësinë nga Monarkia e Habsburgëve dhe krijimin e "Shtetit të Sllovenëve, Kroatëve dhe Serbëve". Hapi tjetër nuk ishte i qartë, nëse ata do të rrinin të pavaruar apo do ti

bashkangjiteshin Serbisë. Në përbërjen e shtetit, u futën përveç Kroacisë e Sllovenisë edhe Bosnjë-Hercegovina. Ante Trumbici dhe përkrahësit e tij parapëlqenin një federatë, por një numër i madh kroatësh kërkonin pavarësinë e plotë. (Macmillan, 2006, p. 148) Dallimet midis qeverisë serbe dhe Komitetit Jugosllav i'u komunikuan fillimisht francezëve dhe më pas qeverisë britanike, por aleatët nxitën Trumbicin dhe Pashiqin, se ata të dy duhej të bënin një marrëveshje. (Pavlovic, 2017, p. 1039)

Në terren ngjarjet po ecnin me shpejtësi. Trupat serbe pushtuan Malin e Zi dhe një kuvend i zgjedhur votoi në favor të bashkimit më Serbinë. Edhe në Zagreb, Këshillin Kombëtar e zuri paniku, sepse mungonte rregulli dhe trupat italiane po pushtonin portet kryesore. Më 25 nëntor Këshilli vendosi ti kërkonte Serbisë bashkimin. (Macmillan, 2006, p. 149) Si pasojë, më 1 dhjetor 1918, në Beograd, në prani të përfaqësuesve të Mbretërisë së Serbisë, të "Veçes Qendrore Popullore" të Zagrebit, të Skupshtinave të Malit të Zi dhe të Vojvodinës, u shpall formimi i "Mbretërisë i SKS". Në përbërjen e tij u futën përveç Serbisë, Kroacisë, Sllovenisë, Bosnje-Hercegovinës edhe Mali Zi, Vojvodina, Maqedonia e Kosova. (Pavlovic, 2017, p. 1040)

Vendimi i 1 dhjetori 1918 për të zgjedhur një bashkim të pakushtëzuar, u bë kryesisht nga frika se statusi i përkohshëm i pranisë italiane në Adriatik mund të shndërrohej në të përhershëm. E vetmja mënyra për ta parandaluar këtë, ishte pjesëmarrja në Konferencën e Paqes, me një delegacion të bashkuar. Sidoqoftë, gjatë Konferencës së Paqes, delegacionet nga të dy pjesët e mbretërisë së re duhej të përdornin të gjithë kapacitetet e tyre në qëllim për të mbrojtur interesat territoriale të sllovenëve, kroatëve dhe serbëve, që dikur jetonin në të Austro-Hungari. (Pavlovic, 2017, p. 1046) Më 20 dhjetor u formua qeveria e parë e shtetit SKS, me liderin e Partisë Radikale Serbe S. Protiç, si kryeministër dhe zëvendës A. Koroshec dhe ministër të punëve të jashtme Trumbiç. Shteti SKS u bë shteti më madh ballkanik pas LIB. Pavarësisht zgjerimit të madh territorial, orekset e klasës politike serbe e cila dominonte në këtë shtet nuk u shuan, por ato vazhduan një politikë agresive në drejtim të fqinjëve sidomos të Shqipërisë.

Bullgaria ishte aleate e fuqive që humbën luftën. Në shtator 1918 ushtria e saj kapitulloi. Fqinjët e saj triumfatorë, u përpoqën ta dobësonin sërish atë. Rumania kishte trupa në kufirin verior dhe po

përgatitej për të lëvizur në jug. Greqia po grumbullonte trupa në kufirin jugor të Bullgarisë dhe po ankohej për krimet bullgare. Serbia po tregohej më e matur por qëllimet e saj ishin më të mëdha. Aty kishte njerëz që ushqenin idenë e një bashkimi me Bullgarinë. (Macmillan, 2006, p. 171) Nga ana e tyre bullgarët e pritën me optimizëm, Konferencën e Paqes që po mbahej në Paris. Në fakt Bullgaria u thirr vetëm për të firmosur atë që kishin vendosur Fuqitë Aleate.

Bullgarët u thirrën në 19 tetor 1919 në Paris për të dëgjuar kushtet e traktatit të cilat ishin më këqija sesa ata kishin pritur. Ata kërkuan dhjetë ditë, gjatë të cilave përgatitën përgjigjen e tyre. Ankesat e tyre u dëgjuan në 24 tetor. Pika kryesore e mbrojtjes ishte që Bullgaria kishte ndryshuar dhe tani ishte një vend paqësor dhe demokratik, por kjo pati një efekt të vogël. Disa ndryshime u bënë në klauzolat financiare dhe aleatët pranuan argumentin bullgar se disa nga dispozitat në lidhje me pakicat ishin përfshirë tashmë në kushtetutën bullgare. Sidoqoftë, në përcaktimet territoriale dhe ushtarake, aleatët nuk ndryshuan qëndrim. Delegacioni u kthye në Sofje, ku kryeministi Georgi Todorov njoftoi se nuk mund të vendoste emrin e tij në një traktat të tillë dhe dha dorëheqjen si kreu i delegacionit bullgar. (Crampton, 2019)

Mbreti i ri, si edhe shumë të tjerë, kuptuan se Bullgaria nuk ishte në gjendje të rezistonte dhe se nuk kishte alternativë përveç të pranonin kushtet. Aleksandar Stamboliski mori vendimin e guximshëmtë kthehej në Paris dhe të nënshkruante traktatin për t'i dhënë fund asajlufte që ai e kishte kundërshtuar dhe ishte burgosur për këtë veprim. (Crampton, 2019, p. 60) Me Traktatin e Nejit, Bullgaria kishte humburtë drejtën jo vetëm mbi tokat e pushtuara gjatë luftës por edhe disa provinca që ajo i zotëronte në peridhën e para luftës. Provincat Caribrod dhe Strumnica ju dhanë "Mbretërisë, SKS", pjesët jugore të fushës së Dobruxhdës, Rumanisë, Traka Perëndimore kaloi nën kontrollin e Greqisë. Bullgaria në LIB humbi 8 % (10.750 km2) të territorit të para luftës. Përveç kësaj në marrëveshje ajo kishte pranuarqë të paguante reparacione në vlerë 2,25 miliard franga ari. (https://www.britannica.com/place/Bulgaria/World-War-I)

Në përfundim të LIB Shqipëria vazhdonte të ishte e pushtuar. Trupat austo-hungareze u larguan, por vendin e tyre e zunë trupat italiane. Në rajonin e Korçës vazhdonin të qëndronin trupat franceze, ndërsa në Shkodër një forcë e përbashkët e trupave aleate. E ardhmja e

Shqipërisë ishte e paqartë. Faktori politik shqiptar ishte i përçarë, ndërkohë që princ Vidi e kishte humbur mbështetjen brenda dhe jashtë vendit. Lufta kishte patur pasoja të mëdha. Së pari në arenën ndërkombëtare, gjashtë Fuqitë e Mëdha, krijueset dhe garantueset e Shqipërisë nuk egzistonin më si në formatin e paraluftës. Disa shtete ishin mundur, të tjera kishin ndyshuar qëndrimet e tyre në lidhje më Shqipërinë. Së dyti gjatë periudhës së luftës ishte nënshkruar Trakati i Fshehtë i Londrës i cili copëtonte Shqipërinë.

Ndërkohë gjatë luftës në Shqipëri ndodhën 3 ngjarje të rëndësishme a) shpallja e vetqeverimit në Korçë, 2) proklamata e 23 janarit 1917 nga autoritetet austro-hungareze në Shqipëri 3) proklamatën e lëshuar nga gjenerali italian Ferrero. Të treja këto ngjarje ishin shprehje e dëshirave të popullsisë lokale që kishin detyruar autoritet ushtarake të ndërmerrnin këto hapa.

Për të mbrojtur shtetin e tyre shqiptarët u përballën me kërkesat e Italisë, e cila ishte shndërruar nga mbrojtëse e shtetit shqiptar, në një shtet që rrezikonte pavarësinë e Shqipërisë dhe frenuan ambicjet e Greqisë dhe shtetit të ri SKS. Për t'ju përgjigjur nevojave të vendit në janar 1919 në Durrës u mblodh një Kongres i cili zgjodhi një qeveri të përkohshme. Kongresi ngriti një delegacion i cili do të përfaqësonte Shqipërinë në Konferencën e Parisit. Delegacioni shqiptar i përbërë nga Turhan pashë Përmeti, Mehmet Konica, Mithat Frashëri dhe Mihal Turtulli paraqiti pretendimet në Konferencën e Parisit në një varg memorandumesh të cilat i bënin me dije konferencës, se shqiptarët përkrahin parimin e vetvendosjes dhe kërkonin që Shqipërisë ti riktheheshin territoret që i ishin marrë nga vendimet e vitit 1913. (Historisë, 2016, p. 421)

Konferenca nuk i mori parasysh kërkesat shqiptare, por nisi të shqyrtonte propozimet greke. Çështja shqiptare kaloi për shqyrtim tek Komisioni për Çështjet Greke, që ishte krijuar në shkurt 1919 pranë Konferencës së Paqes, përbërë nga Franca, Anglia, ShBA dhe Italia. Delegacioni grek paraqiti përpara Këshillit Suprem të Konferencës së Paqes pretendimet territoriale për Jugun e Shqipërisë, në një rajon ku banonin sipas tij 120 mijë greke dhe 80 mijë shqiptarë. U argumentua gjithashtu se ishte e drejtë që pakica shqiptare të përfshihej në Greqi për shkak të qytetërimit të saj epror. (Swire, 2005 , p. 241)

Për çështjen shqiptare Fuqitë e Mëdha ishin të ndara. Italia ishte që kufijtë e jugut të mbeteshin ata të vitit 1913, Anglia dhe Franca ishin

për dhënien e Korçës dhe Gjirokastrës Greqisë, ndërsa ShBA e quante të mjaftueshme që Italisë ti jepej Vlora, Gjirokastra ti jepej Greqisë, kurse Korça ti lihej Shqipërisë. Për shkak të mosmarrëveshjeve çështja e Shqipërisë mbeti e hapur dhe u diskutua në kuadrin e çështjes së Adriatikut. (Duka, 2007, p. 103)

Në Itali kabineti i Vittorio Orlandos dha dorëheqjen dhe u zëvendësua nga kabineti i Francesco Nittit i cili gjykonte se çështja e Adriatikut duhet të merrte zgjidhje të shpejtë. Ai e ndryshoi politikën italiane për jugun e Shqipërisë duke përkrahur synimet e Greqisë për pretendimet italiane gjetkë. Në këtë frymë u nënshkrua marrëveshja Venizelos-Titoni. (Joseph, 2011) Marrëveshja ngjalli pakënaqësi tek fuqitë e tjera. Franca refuzoi të linte Korçën derisa të arrihej një marrëveshje e përgjithshme. Anglezët u irrituan nga prania kaq e madhe e italianëve në Adriatik, ndërkohë që ata nuk ishin pjesë e kësaj marrëveshjeje. Goditjen vendimtare kësaj marrëveshjeje i'u dha nga presidenti Wilson i cili deklaroi se nuk mund të bënte një padrejtësi kundrejt Shqipërisë. (Macmillan, 2006, p. 422) Përballë mosdakortësisë nga ana e Fuqive të Mëdha çështja shqiptare u shty.

Në këtë situatë mes shqiptarëve filluan mosmarrëveshjet. Përfaqësuesit e diasporës i'u kundërvunë, italofilëve të qeverisë së Durrësit. Qëndrimi për një shtet kujdestar ndaj Shqipërisë përçau edhe delegacionin e Durrësit. Mihal Turtulli dhe Mehmet Konica kishin kritika për mënyrën sesi delegacioni shqiptar po e trajtonte çështjen e Italisë. Delegacioni nuk ishte shprehur qartë për zbrazjen e Vlorës nga ana e Italisë dhe një shtet mbrojtës i Shqipërisë nuk mund të shkëputeste pjesë të vendit. (Puto, 2003, pp. 306-307)

Ngjarjet në Shqipëri morën një tjetër zhvillim si pasojë e lëvizjeve të brendshme politike-ushtarake. Kongresi i Lushnjës i mbajtur në janar 1920, rrëzoi qeverinë e Durrësit. Qeveria e re e dale nga ky kongres tregua mjaft aktive. Ajo nisi bisedimet me qeverinë e Romës për çështjen e Vlorës, kurse fshehurazi përkrahu kryengritjen anti-italiane që nisi në Vlorë. Kryengritësit shqiptarë luftuan më trimëri dhe shfrytëzuan si gjendjen e vështirë të trupave italiane në Shqipëri dhe situatën e brendshme në Itali ku kishin shpërthyer greva të shumta, për të detyruar qeverinë italiane, që më 20 gusht 1920 të nënshkruante protokollin paraprak, ku Italia respektonte integritetin territorial të Shqipërisë. (Duka, 2007, pp. 110-118)

Pas zgjidhjes së problemit italian, përpjekjet e qeverisë shqiptare u përqëndruan në aderimin e saj në Lidhjen e Kombeve. Mbështetja e Britanisë së Madhe e zgjidhi çështjen në favor të palës shqiptare. Britania pas propozimit të dy përfaqësuesve të zotërimeve të saj, ato të Kanadasë dhe Afrikës së Jugut bëri që Shqipëria të pranohej në Lidhjen e Kombeve. (Puto, 2003, p. 345) Ndonëse Shqipëria u pranua në Lidhjen e Kombeve qeveria e saj nuk u njoh.

Çështjet kufitare me shtetin SKS dhe Greqinë morën vëmendjen e qeverisë shqiptare. Do të ishte Konferenca e Ambasadorëve e cila me vendimin e e 9 nëntorit 1921 shpallte njohjen e qeverisë shqiptare si një qeveri e një shteti sovran dhe të pavarur. Vendimi i 9 nëntorit gjithashtu përcaktonte krijimin e një komisioni për caktimin e kufirit jugosllavo-shqiptar. Përsa i përkiste kufirit me Greqinë, atë kishte caktuar Konferenca e Ambasadorëve në Londër e vitit 1913 me anë të komisionit për kufijte e jugut. (Kotta, 2016, p. 72) Komisioni Ndërkombëtar Kufirit me gjithë divergjencat që kishte arriti të përfundonte punën. Pasi zhvilloi takimin e fundit më 10 dhjetor 1913 në Gjirokastër ai u largua në drejtim të Firences ku u hartua protokolli i Firences i cili u firmos nga gjashtë anëtarët. Vija kufitare e Firences është thuajse vija e kufirit shqiptaro-grek. (Dushku, 2012, p. 217)

4. Ballkani, aty ku lufta vazhdon. Lufta greko-turke e viteve 1919-1922

Lufta e Parë Botërore përfundoi më 11 nëntor 1918, por në Ballkan, Greqia në vitin 1919 filloi një konflikt të ri. Greqia hyri në LIB pa marrëveshje specifike për kërkesat e saj. Vetëm Traktati i Fshehtë i Londrës parashikonte që Greqia të zgjerohej territorialisht në jug të Shqipërisë. Pavarësisht kësaj qeveria greke dhe Venizelosi kishin pretedime të mëdha. Ai shfrytëzoi të gjitha historinë, fenë, gjuhën dhe sigurisht vetvendosjen. Greqia duhej të kishte pjesën jugore të Shqipërisë, së paku Trakën Perëndimore, disa ishuj dhe një pjesë të mirë të Azisë së Vogël. (Macmillan, 2006, pp. 410-411) Për të arritur këto qëllime duhej fituar përkrahja e Fuqive të Mëdha, Francës, Britanisë dhe SHBA. Në fakt edhe situata gjeopolitike ishte në favor të saj.

Kur Venizelosi e paraqiti çështjen greke tek Këshilli Suprem, ai ishte i bindur që Britania do të qëndronte përkrah Greqisë. Po jo vetëm kaq, sepse ai mendonte të mbështetej edhe tek Franca, tashmë

që trupat greke po luftonin në krah të francezëve kundër bolshevikëve. Amerikanët ishin dashamirës ndërsa meraku i tij më i madh ishte Italia. (Macmillan, 2006, p. 414). Konferenca e Parisit ishte arritja kryesore e diplomacisë së Venizelos, ku ai përdori të gjitha mjetet diplomatike për të arritur qëllimet për Greqinë. Ai ishte mjeshtër i argumenteve për të mbështetur pretendimet greke. Miqësia e tij me Lloyd George i dha një avantazh në bisedimet diplomatike. (Smith, 2006, p. 161)

Për pretendimet bullgare Venizelosi nuk hasi në vështirësi të mëdha. Fuqitë e Mëdha i'a plotësuan kërkesat, duke i'u imponuar Bullgarisë edhe për faktin se ajo ishte shtet i mundur. Me Shqipërinë ndryshonte puna, sepse Shqipëria në fillim të konfliktit kishte shpallur asnjëanësinë e saj dhe aty ndërthureshin interesat e disa shteteve fituese të luftës

Më 10 gusht 1920 midis Fuqive Aleate e Shoqe dhe PO u nënshkrua me Traktati i Sevrës. Sipas traktatit, Greqia do të merrte Trakën Lindore. Përveç kësaj ajo do të administronte Smirnën dhe rrethinat e saj për 5 vjet. Pas kësaj periudhe ishte parashikuar që të mbahej një plebishit popullor. Greqisë iu dhanë edhe dy ishujt strategjikë të Tonedos dhe Imbros, ndërkohë që ngushticat u ndërkombëtarizuan. (https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Sevres) Greqia nga ana e saj angazhohej të siguronte mbrojtjen e jetës dhe lirive të të gjithë banorëve të saj, pa dallim të vendlindjes, kombësisë, gjuhës, racës apo fesë. Të gjithë banorët e Greqisë do të lejoheshin të ushtronin lirisht publikisht e privatisht fenë e besimin. Greqia pranonte dhe deklaronte se ata do të ishin shtetas grekë pa kërkuar ndonjë formalitet individët e kombësive bullgare, turke ose shqiptare të cilët ishin rezidentë në territoret që i ishin dhënë Greqisë prej traktateve ndërkombëtare qysh prej 1 janarit të vitit 1913. (Smith, 2006) Ky moment përbënte kulmin e triumfit të Megali Idesë dhe realizimin e ëndrrës së vjetër greke.

Kjo ishte vetëm një pjesë e ambicjeve të Venizelosit. I përkrahur nga aleatët, veçanërisht kryeministri britanik George, trupat greke zbarkuan në Smirna më 15 maj 1919. Venizelos në Athinë, e përshkroi çështjen si një zgjedhje e ndërmarrë sipas kushteve të traktatit dhe të pretendimeve greke dhe si përgjigje ndaj presionit të qarqeve ushtarake franceze, italiane dhe britanike. Prandaj, në këtë pikë kritike për historinë e kombit, ai duhej merrte vendimin që trupat greke të ishin në krah të forcave britanike në Turqi. Ai kishte shtuar se nëse edhe kjo

nuk do t'i detyronte turqit të nënshkruanin traktatin, ai do të merrte përsipër të rriste forcën e ushtrisë greke, forca të cilat së bashku me trupat britanike do ti impononinn traktatin Turqisë. (Smith, 2006, p. 164)

Ata pushtuan qytetin dhe përparuan në brendësi të vendit dhe morën kontrollin e pjesës perëndimore dhe veriperëndimore të Anadollit. Britania inukrajoi Greqinë që të përparonte drejt brendësisë së territoreve turke, me qëllim që të bindte sulltanin të heshte, por edhe të ushtronte presion mbi Ataturkun dhe pasuesit e tij. Forcat greke pushtuan Bursën dhe përparuan në brendësi të rrafshnaltës së Anadollit. Ata gjithashtu pushtuan Trakinë Lindore dhe Adrianopojën. Ushtria greke ishte nën komandën e Venizelos dhe ai shpresonte të nxirrte përfitime territoriale nëse Turqia nuk i pranonte kushtet e traktatit. Traktati i Sevres u nënshkrua në 10 gusht por asnjëherë nuk u ratifikua apo zbatua. (Smith, 2006) Sulltani pranoi kushtet e paqes duke sjellë përmbysjen e qeverisë osmane.

Në krye të lëvizjes revolucionare ishte një gjeneral i quajtur Qemal Ataturk. Ai kishte treguar aftësi të mëdha në luftë kundër rusëve dhe në fushatën e Dardaneleve. Pas luftës ai filloi të organizojë një rezistencë kundër sulltanit dhe fuqive aleate. Në fillim ai nuk gjeti mbështetje në popullsinë turke e cila vazhdonte të mbështeste sulltanin-kalif. Por situata ndryshoi kur grekët u futën në Traki dhe sidomos kur zbarkuan në Smirne. Trupat greke filluan të avancojnë në brendësi të territoreve turke. Si pasojë Ataturku gjatë vitit 1919 e zhvendosi qendrën në Ankara, por ngaqë sulltani kishte akoma mbështetje ai nuk i doli menjëherë kundër. (Jelavich, Charles e Barbara, 2006) Pozicioni i Greqisë në këto momente dukej mjaft i favorshëm. Kundërshtarët e saj në Ballkan, Bullgaria dhe PO ishin mundur. Në gusht të vitit 1920 forcat greke filluan një fushatë kundër turqve të cilët u tërhoqën në thellësi të Anadollit. Trupat greke hynë në brendësi të Anadollit në një truall të panjohur dhe armiqësor. (Macmillan, 2006, p. 511)

Pikërisht në këtë moment filluan problemet për Venizelosin. Ai i ishte drejtuar mbështetjes së huaj për të fituar mbi kundërshtarët tij politikë. Politika e mbretit mund të kishte qenë gabim, por Venizellos nuk kishte pse të lidhej me fuqitë e huaja për ta detyruar atë të hynte në luftë dhe nuk duhet ta kishte marrë pushtetin duke shfrytëzuar forcat aleate. Arritjet e Venizellosit dhe politika e tij pro-Antantës nuk e zvogëloi kundërshtimin ndaj precedentit që ai kishte vendosur për sovranitetin e Greqisë nga Fuqitë e Mëdha. Arritjet territoriale të

Greqisë sipas Traktatit të Sevres vlerësoheshin si e drejtë e tyre, në bazë të parimit të kombësisë. (Toynbee, 1922, p. 109).

Rikthimi në fuqi të mbretit Konstandin I, i njohur për qëndrimet e tij progjermane bëri që Anglia dhe Franca të rishikonin mbështetjen e mëtejshme të planeve ekspansioniste territoriale greke në Azinë e Vogël. (Milo, 2013, p. 500) Kthimi i tij nuk do të thoshte braktisje e politikës së Venizelosit në Turqi. Ndonëse rojalistët e kishin kritikuar këtë fushatë edhe ata ishin përfshirë në valën e entuziazmit të realizimit të Megali Idesë, por më 24 gusht 1921 marshimi i trupave greke u ndal përgjatë bregut lindor të lumit Sakaria në Anadollin Qëndror. Për dy javë trupat greke sulmuan pozicionet e fortifikuara turke në një betejë të ashpër ku të dyja palët humbën gjysmën e trupave dhe si pasojë e rezistencës më 16 shtator trupat greke filluan të tërhiqen. Fitorja ndaj grekëve bëri që pushteti tashmë të ishte në duart e Ataturkut dhe jo në Kostandinopojë.

Në këtë situatë, Ataturku gjeti një aleat të vlefshëm Bashkimin Sovjetik. Afrimi i tij me regjimit bolshevik tregoi nevojën e Turqisë për mbështetje ndërkombëtare ushtarake dhe diplomatike. Përfundimii një serie marrëveshjesh dypalëshe, zgjidhën çështjen e mprehtë të kufijve të Kaukazit. Suksesi i tij diplomatik vazhdoi edhe më tej kur Franca evakuoi trupat e saj nga territoret turke në këmbim të favoreve ekonomike. Në tetor të vitit 1921 Italia, Franca, BS kishin bënë marrëveshje me Qemal Ataturkun dhe jo me sulltanin që vazhdonin ta mbështesnin vetëm Britania dhe Greqia. (Klapsis, p. 85) Trupat britanike ishin stacionuar në Stamboll prandaj Ataturku duhet vetëm të përzinte ushtrinë greke nga Anadolli.

Në gusht të vitit 1922 udhëheqësi turk nisi një fushatë kundër trupave greke të cilat nuk qenë në gjendje të përballonin sulmin. Në 9 shtator pasi kishin dërrmuar trupat greke, ushtria turke hyri në Smirna. Pas kësaj vëmendja u kthye në Trakën Lindore. Si shefat e tyre në Londër, Paris, Romë edhe diplomatët në Smirne i braktisën grekët. Me dështimin e aleatëve për të imponuar vendimet e tyre Stambolli dhe ngushticat u kthyen nën kontrollin turk. (Macmillan, 2006, p. 512) Më 1 nëntor 1922 asambleja turke deklaroi se sulltanati pushonte së ekzistuari. Sulltan Muhamedi VI u largua me një anije britanike. Traktati i Sevrës pushoi u hodh poshtë, një marrëveshje e re do të bëhej me turqit që tashmë përfaqësonin një kauzë fitimtare.

Bisedimet filluan në nëntor 1922 dhe vazhduan deri më 23

korrik 1923, kur u nënshkrua Traktati i Lozanës. Sipas këtij traktati turqit mbanin krejt Anadollin, Trakinë Lindore, ngushticat si dhe ishujt e Tenedos dhe Imbros. Nuk u përcaktuan dëmshpërblime dhe kapitullimi i Perandorisë Osmane u hoq. Me gjithë përpjekjet turke dhe sovjetike, Britania siguroi një zgjidhje optimale për interesat e veta. (Mantran, 2004, p. 572) Ngushticat do të çmilitarizoheshin dhe do të ishin te hapura për të gjitha anijet kur Turqia nuk ishte në luftë.

Përfundime

Luftrat ballkanike ishin fillimi i një periudhe përplasjesh e konfliktesh në Ballkan që zgjatën 10 vjet. Dëshirat për zgjerim territorial shkaktuan vdekje dhe shkatërime në Ballkan, tragjedi të cilat u përligjën me fitoret territoriale. Ambicjet e politikanëve ballkanas shpesh iu kundërvunë këshillave të diplomatëve europiane, realpolitika përcaktonte marrëdhëniet midis vendeve ballkanike.

Diplomacia e Fuqive të Mëdha shfrytëzoi ambicjet e vendeve ballkanike gjatë Luftës së Parë Botërore duke lidhur me këto shtete marrëveshje të fshehta që sollën edhe më shumë vështirësi në periudhën e pas luftës. Një nga traktatet me problematikë rezultoi të ishte Traktati i Fshehtë i Londrës. Aty ishin të përfshira tre Fuqi të Mëdha dhe 4 shtete ballkanike. Secili kërkonte të realizonte atë që i ishte premtuar. Bullgaria u rreshtua përkrah Fuqive Qëndrore, ndërsa, Rumania, Serbia, Mali i Zi dhe Greqia përkrah Antantës. Asnjëanësia e Shqipërisë nuk u respektua, territori i saj u shkel e u pushtua nga të gjithë. Ballkani gjatë kësaj lufte u shndërrua në teatër betejash e operacionesh.

Në fund të Luftës së Parë Botërore vendet ballkanike ishin më larg njëra-tjetrës se në fillim të konfliktit sepse politikanët e Ballkanit gjatë 4 luftrave u udhëhoqën nga parimet e vjetra të përfitimeve territoriale dhe në asnjë moment nuk pati përpjekje të sinqerta për bashkëpunim midis vendeve të Ballkanit.

Fundi i Luftës së Parë Botërore solli ndryshime të mëdha në hartën politike të Ballkanit. Shpërbërja e monarkisë shumëkombëshe Austro-Hungareze, solli zgjerimin e Serbisë dhe Rumanisë, kurse dalja e Rusisë nga lufta i la dorë të lirë Rumanisë për të aneksuar Besarabinë. Kësisoj Rumania dhe Serbia përfituan shumë në këtë kohë ndryshimesh të mëdha, por me çmimin se tani ato ishin shtete multinacionale.

Përfundimi i luftës si në mbarë botën u prit me gëzim në Ballkan, por vendimet e Konferencës së Parisit nuk u morën mbi bazën e 14 pikave të Presidentit Willson, por mbi bazën e interesave të Fuqive të Mëdha. Në këto vendime nuk dominoi e drejta për vetvendosje por imponimi i më të fortit gjë që nuk lejoi krijimin e një rajoni të qetë.

Humbja e Perandorisë Osmane, në Greqi krijoi iluzione se ishte koha për të përmbushur Megali Idenë. Greqia dhe Turqia vazhduan luftën deri në vitin 1922 duke i shkaktuar njëra-tjetrës humbje njerëzore, ushtarake, ekonomike pasoja të mëdha për të dy vendet.

Bibliografi

Akademia e studimeve Albanologjike. (2016) Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX.

Anghel, Ion M. (2016) The Borders of Greater Romania", Annals of the Academy of Romanian Scientists, Series on History and Archaeology, ISSN 2067-5682 Volume 8, Number 1/2016 http://aos.ro/wp-content/anale/IVol8Nr1Art.2

Ann Haynes, Rebecca. (2005) A new Greater Romania? Romanian claims to the Serbian Banat in 1941", Central Europe, Vol. 3, No. 2, November 2005,

Bakic, Dragan. Nikola Pasic and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919–1926, Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts Belgrade, DOI: 10.2298/BALC1647285B,

Bashkurti, Lisen. (2014) Nga Koncerti i Vjenës në Funeral Botëror. Tiranë: Global Challenge

Crampton, Richard J. (2011) Aleksandur Stamboliiski. Bulgaria: The Peace Conferences of 1919-23 and Their Aftermath (Makers of the Modern World). London: Haus Publishing Ltd,

Dalby, Andrew. (2011) Eleftherios Venizelos. Greece: The Peace Conferences of 1919-23 and their Aftermath (Makers of the Modern World). London: Haus Publishing Ltd

Duka, Valentina. (2007) Histori e Shqipërisë 1912-2000. Tiranë: Shblu

Dushku, Ledia. (2012) Kur historia ndau dy popuj fqinj. Shqipëria dhe Greqia 1912-1914. Tiranë: Qëndra e Studimeve Albanologjike. Instituti i Historisë

Frashëri, Kristo. (1997) Lidhja Shqiptare e Prizrenit 1878-1881. Tiranë: Toena

Gay, Nicola. (2012) Lindja e Shqipërisë. Nacionalizmi Etnik, Fuqitë e Mëdha të Luftës së Parë Botërore dhe Lindja e Pavarësisë Shqiptare. Tiranë: Pegi

Glenny, Misha. (2000) Historia e Ballkanit 1804-1999. Tiranë: Toena

Hitchins, Keith. (2011) Ionel Bratianu. Romania: The Peace Conferences of 1919-23 and Their Aftermath (Makers of the Modern World). London: Haus

Publishing Ltd 70
https://www.britannica.com/place/Bulgaria/World-War-I
Jelavich, Charles e Barbara. (2006) Themelimi i shteteve kombëtare në Ballkanit 1804-1920
Joseph, Swire. (2005) Shqipëria ngritja e një mbretërie, Tiranë: Dituria
Klapsis, Antonis. (2002) "Turkey's search for a neë foreign policy, 1923-1925: The View of Greek Diplomacy": www.imxa.gr/files/bsfiles/46/BalkanStudies(5)%20Klapsis%20final%2002
Kotta, Nuçi. (2016) Shqipëria dhe çështja e kufijve shqiptaro grek. Tiranë: Bota shqiptare
Lory, Benard. (2007) Europa Ballkanike, nga 1945 në Ditët Tona. Tiranë: Dituria
Macmillan, Margaret. (2006) Paris 1919, Gjashtë muaj që ndryshuan botën. Tiranë: Plejad
Michael.Ll Smith, Venizelos' Diplomacy, 1910–23, From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement
Pavlovic, Vojislav. (2017) The Treaty Of London And The Creation Of Yugoslavia, Acta Histriae, Doi 10.19233/Ah.2017.48), https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Sevres
Puto, Arben. (2003) Historia diplomatike e çështjes shqiptare. Tiranë: albin
Rothshild, Joseph. (2004) Europa Lindore Qendore midis dy luftrave botërore. Tiranë: Dituria
Schevill, Ferdinand. (2006) Ballkani Historia dhe Qytetërimi. Tiranë: Uegen
Schurman, Jacob Gould. (2006) Luftrat Ballkanike 1912-1913. Tiranë: Uegen,
Sherman D. Spector, (1962) Romania at the Paris Peace Conference, A study of the diplomacy of Ioan Bratiuaun New York: Bookman associates. http://aos.ro/editura/analeleaosr/annals-on-history
Smith, Michael Llewellyn. (2006) Venizelos' Diplomacy, 1910–23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement, Edinburgh University https://doi.org/10.1515/9780748627004-01
Toynbee, Arnold J. (1922) The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations, http://louisville.edu/a-s/history/turks/WesternQuestion
Veremis, Thanos and Gardikas-Katsiadakis, Helen. (2006) Eleftherios Venizelos. Protagonist in politics 1912-1920. Edinburgh: Edinburgh University Press

Viti XXIX i botimit, nr. 36, 2024

BULETINI SHKENCOR
SCIENCE BULLETIN

(Seria e shkencave shoqërore)